

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Esat Mahmut KARAKUŞ

APOKRİF VE KANONİK METİNLER BAĞLAMINDA
HİRİSTİYANLIKTA KUTSAL METİN ANLAYIŞI

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Esat Mahmut KARAKUŞ

APOKRİF VE KANONİK METİNLER BAĞLAMINDA
HİRİSTİYANLIKTAKİ KUTSAL METİN ANLAYIŞI

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet YEŞİLYURT

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Esat Mahmut KARAKUŞ'un bu çalışması, jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç Dr. Ali ALBAYRAK (İmza)

Üye (Danışmanı) : Dr. Öğr. Üyesi Muhammet YEŞİLYURT (İmza)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi İsmet EŞMELİ (İmza)

Tez Başlığı: Apokrif ve Kanonik Metinler Bağlamında Hristiyanlıkta Kutsal Metin Anlayışı

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 19/02/2021

Mezuniyet Tarihi : 08/04/2021

(İmza)
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Apokrif ve Kanonik Metinler Bağlamında Hristiyanlıkta Kutsal Metin Anlayışı” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

.../.../ 2021

Esat Mahmut KARAKUŞ

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Esat Mahmut KARAKUŞ
Öğrenci Numarası	20165263019
Enstitü Ana Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Dr. Öğr. Üyesi Muhammet YEŞİLYURT
Tez Başlığı	Apokrif ve Kanonik Metinler Bağlamında Hristiyanlıkta Kutsal Metin Anlayışı
Turnitin Ödev Numarası	1532343044

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 134 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 13/03/2021 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 5

alıntılar dahil % 9'dur.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

14/03/2021

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet YEŞİLYURT

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ	vii
ÖZET.....	viii
SUMMARY.....	ix
ÖNSÖZ.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ERKEN DÖNEM HİRİSTİYANLIKTAKİ KUTSAL METİN ANLAYIŞI

1.1. Erken Dönemde Hristiyan İnanç Sistemi	6
1.1.1. Hristiyan İnanç Sisteminin Oluşumu	6
1.1.2. Pavlus'un İnanç Unsurlarına Etkisi	7
1.1.2.1. Tanrı Anlayışına Etkisi	7
1.1.2.2. İsa Anlayışına Etkisi	9
1.1.2.3. Yasa Anlayışına Etkisi	12
1.1.2.4. "Tanrı'nın Egemenliği" Anlayışına Etkisi	13
1.1.2.4. Kurtuluş Anlayışına Etkisi	14
1.2. Erken Dönemde Ortodoksi ve Heterodoksi Tartışmaları.....	15
1.2.1. Ortodoks Anlayışın Oluşması	16
1.2.2. Heterodoksiyi Doğuran Etkenler	19
1.2.3. Ortodoksi'den Ayrılan Gruplar	20
1.2.3.1 Yahudi Hristiyanlığı	21
1.2.3.1.1. Ebionitler	22
1.2.3.1.2. Nazarenler	24
1.2.3.1.3. Elkesailer	25
1.2.3.2. Marcionizm.....	25
1.2.3.2.1. Marcion'un Kanonu.....	27
1.2.3.3. Gnostisizm	28
1.3. Yeni Ahit Kanonunun Oluşumu	30
1.3.1. Kanonun Oluşum Süreci.....	32
1.3.1.1. İsa Sonrası İlk Cemaat.....	32
1.3.1.2. Sözlü Gelenek.....	32
1.3.1.3. Metinlerin Yazılması.....	33

1.3.1.4. Kanon Listelerinin Oluşması.....	36
1.3.2. Kanonu Belirlemede Uygulanan Kriterler	38

İKİNCİ BÖLÜM

APOKRİF METİNLER

2.1. “Apokrif” ve “Apokrif Metinler” Kavramları	42
2.1.1. “Apokrif” Kavramı.....	42
2.1.2. “Apokrif Metinler” Kavramı	43
2.2. Yeni Ahit Apokrifası.....	44
2.2.1. Apokrif Metinlerin Ortaya Çıkma Nedenleri.....	44
2.2.2. Apokrif Metinlerin Çeşitliliği	46
2.2.3. Apokrif Metinlerin Kanonik Metinlerle İlişkisi	47
2.2.4. Apokrif Metinlerin Değeri ve Önemi.....	49
2.2.4. Apokrif Metinlerin Kanonik Kabul Edilmeme Nedenleri	50
2.2.6. Apokrif Metinlerin Sanat Dallarına Etkisi	53
2.2.6.1. Edebiyatta Apokrif Etki	53
2.2.6.2. Resim, Mozaik ve İkonlarda Apokrif Etki	54
2.3. Metinlerin Sınıflandırması.....	55
2.3.1. Apokrif İnciller Tasnifi	55
2.3.1.1. Anlatı İncilleri (Narrative Gospels)	56
2.3.1.2. Söz İncilleri (Saying Gospels).....	56
2.3.1.3. Efsanevi İnciller (Legendary Gospels)	56
2.3.1.4. Yeniden Diriliş Söylemleri	57
2.3.1.5. Heretik İnciller.....	57
2.3.2. Farklı Sınıflandırmalar	58
2.4. Apokrif Metinler Hakkında Bilgiler	64
2.4.1. Varsayımsal – Derleme Materyaller	64
2.4.1.1. Tutku Anlatıları (Passion Narrative)	64
2.4.1.2. Q Kaynağı (Source Q).....	65
2.4.1.3. İşaretler İncili (Signs Gospel).....	65
2.4.1.4. Didache	66
2.4.1.5. Freer Logion.....	66
2.4.1.6. Agrapha.....	67
2.4.2. Bilinmeyen İncil Fragmanları	67
2.4.2.1. Oxyrhynchus Papyrus 210.....	67

2.4.2.2. Oxyrhynchus Papyrus 1-654-655.....	67
2.4.2.3. Oxyrhynchus Papyrus 840.....	68
2.4.2.4. Oxyrhynchus Papyrus 1081	69
2.4.2.4. Oxyrhynchus Papyrus 1224	69
2.4.2.6. Oxyrhynchus Papyrus 2949	69
2.4.2.7. Oxyrhynchus Papyrus 4009	70
2.4.2.8. Papirüs Cairensis (Kahire) 10735	70
2.4.2.9. The Strasbourg Fragment	70
2.4.2.10. Papirüs Berolinensis (Berlin) 11710	71
2.4.2.11. Fayyum Fragment.....	71
2.4.2.12. Merton Fragment.....	71
2.4.2.13. Markos'un Gizli İncili (The Secret Gospel of Mark)	72
2.4.3. Söz İncilleri	72
2.4.3.1. Koptik Thomas İncili (Coptic Gospel of Thomas).....	72
2.4.3.2. Mısırlılar İncili (The Gospel of Egyptians)	73
2.4.3.3. Papirüs Egerton 2	74
2.4.4. Yahudi – Hristiyan İncilleri	75
2.4.4.1. İbranilere Göre İncil (The Gospel of the Hebrews).....	75
2.4.4.2. Ebionit İncili (The Gospel of the Ebionites)	76
2.4.4.3. Nasıralılar İncili (The Gospel of the Nazoreans)	77
2.4.5. Havarilere Atfedilen İnciller	79
2.4.5.1. Petrus İncili.....	79
2.4.5.2. Filip (Philip) İncili.....	80
2.4.5.3. Yahuda İncili.....	81
2.4.6. Diyalog İncilleri.....	82
2.4.6.1. Thomas Kitabı	82
2.4.6.2. Kurtarıcının Diyalogu (The Dialogue of the Savior – The Dialouge of the Redeemer).....	83
2.4.6.3. Havarilerin Mektupları (Epistula of Apostolorum – Epistles of Apostles)	83
2.4.6.4. Yakup'un Gizli Kitabı (Apocryphon of James).....	83
2.4.6.5. Yakup'un 1. Vahyi (The First Apocalypse of James)	84
2.4.6.6. Yakup'un 2. Vahyi (The Second Apocalypse of James)	84
2.4.6.7. Petrus'un Philip'e Mektubu (The Letter of Peter to Philip)	84
2.4.7. Gnostik İçerikli İnciller	84
2.4.7.1. Dört Göksel Bölge İncili (The Gospel of the Four Heavenly Regions)	84

2.4.7.2. Mükemmellik İncili (The Gospel of Perfection).....	84
2.4.7.3. Hakikat İncili (The Gospel of Truth)	85
2.4.7.4. Havva İncili (The Gospel of Eve)	85
2.4.7.5. The Sophia Jesu Christi	85
2.4.7.6. Pistis Sophia.....	85
2.4.7.7. Jeu'nun İki Kitabı (The Two Books of Jeu)	85
2.4.7.8. On İkiler/On İki Havari İncili (The Twelve / The Gospel of the Twelve Apostles).....	86
2.4.7.9. On İkiler (Kukean) İncili [The Gospel of the Twelve (Kukean)]	86
2.4.7.10. On İki Havariler (Mani) İncili [The Gospel of the Twelve Apostles (Manichean)]	86
2.4.7.11. Havarilerin Hatırası (The Memoria Apostolorum)	86
2.4.7.12. Yetmişler İncili (The Gospel of the Seventy).....	86
2.4.7.13. Matta'ya Göre İncil/Matta'nın Gelenekleri (The Gospel According to Matthias/The Traditions of Matthias)	86
2.4.7.14. Yuhanna'nın Gizli Kitabı (The Apocryphon of John).....	87
2.4.7.15. Yuhanna ve İsa Arasındaki Diyalogun Parçaları (Fragments of a Dialogue Between John and Jesus).....	87
2.4.7.16. Meryem'in Soruları (The Questions of Mary).....	87
2.4.7.17. Meryem İncili (The Gospel of Mary)	87
2.4.7.18. Meryem'in Doğuşu (Genna Marias/Birth of Mary).....	88
2.4.7.19. Cerinthus İncili (The Gospel of Cerinthus).....	88
2.4.7.20. Basilides İncili (The Gospel of Basilides)	88
2.4.7.21. Marcion İncili (The Gospel of Marcion)	88
2.4.7.22. Apelles İncili (The Gospel of Apelles)	88
2.4.7.23. Bardesanes İncili (The Gospel of Bardesanes)	89
2.4.7.24. Mani İncili (The Gospel of Mani)	89
2.4.7.25. Büyük Görünmez Ruhun Kutsal Kitabı (The Holy Book of the Great Invisible Spirit).....	89
2.4.8. Çocukluk İncilleri	90
2.4.8.1. Yakup'un Çocukluk İncili (The Protevangelium of James)	90
2.4.8.2. Thomas'ın Çocukluk İncili (The Infancy Gospel of Thomas)	91
2.4.8.3. Sözde Matta İncili (The Gospel of Pseudo-Matthew)	92
2.4.8.4. Marangoz Yusuf'un Tarihi (The History of Joseph the Carpenter).....	92
2.4.8.5. Arapça Bebeklik İncili (Arabic Infancy Gospel)	93
2.4.8.6. Ermeni Bebeklik İncili (Armenian Infancy Gospel).....	93
2.4.8.7. Latin Bebeklik İncili (Arundel 404 - Liber de Infantia Salvatoris)	93
2.4.8.8. İsa'nın Mucizeleri (Miracles of Jesus)	93

2.4.8.9. Vaftizci Yahya'nın Hayatından Bebeklik Öyküsü (Infancy Narrative From a Life of John the Baptist)	94
Vaftizci Yahya'nın	94
2.4.9. Tutku, Diriliş ve Diriliş Öncesi İncilleri	94
2.4.9.1. İsa'nın Abgar ile Yazışması (Jesus' Correspondence with Abgar)	94
2.4.9.2. Nikodemus İncili (The Gospel of Nicodemus - Acts of Pilate).....	94
2.4.9.3. Bartolomeos İncili (The Gospel of Bartholomew)	95
2.4.9.4. Gamaliel İncili (The Gospel of Gamaliel).....	96
2.4.9.5. Kurtarıcı İncili (The Gospel of Savior)	96
2.4.9.6. Haç Üzerine Söylem (The Discourse upon the Cross)	97
2.4.10. İşler Türü Metinler.....	97
2.4.10.1. Petrus'un Vaazı (The Kerygma Petri- The Preaching of Peter).....	97
2.4.10.2. Andreas'ın İşleri (The Acts of Andrew).....	98
2.4.10.2.1. Andreas ve Matta'nın İşleri (The Acts of Andrew and Matthias).....	98
2.4.10.2.2. Petrus ve Andreas'ın İşleri (The Acts of Peter and Andrew).....	98
2.4.10.2.3. Andreas ve Pavlus'un İşleri (Acts of Andrew and Paul)	98
2.4.10.3. Yuhanna'nın İşleri (The Acts of John)	99
2.4.10.3.1. Prochorus'a Atfedilen Yuhanna'nın İşleri (The Acts of John Attributed to Prochorus) ..	99
2.4.10.3.2. Pseudo-Abdias (Virtutes Apostolorum- Virtutes Johannis)	99
2.4.10.3.3. Pseudo-Melito (Passio Johannis)	99
2.4.10.3.4. Ferguis'in Sarı Kitabı (Liber Flavus Fergusiorum)	99
2.4.10.4. Pavlus'un İşleri (The Acts of Paul)	100
2.4.10.4.1. Pavlus ve Thecla'nın İşleri (The Acts of Paul and Thecla)	101
2.4.10.4.2. Korintlilere 3. Mektup (The Third Correspondence of Paul with the Corinthians).....	101
2.4.10.4.3. Pavlus'un Şehitliği (Martyrdom of Paul)	101
2.4.10.5. Petrus'un İşleri (The Acts of Peter)	101
2.4.10.6. Thomas'ın İşleri (The Acts of Thomas)	102
2.4.10.7. Petrus ve Oniki Havarilerin İşleri (The Acts of Peter and the Twelve Apostles).....	103
2.4.10.8. Filip'in İşleri (The Acts of Philip)	103
2.4.10.9. Matta'nın Tutkusu (The Passion of Matthew)	103
2.4.11. Mektup Türü Metinler	104
2.4.11.1. Laodikyalılara Mektup (The Epistle to the Laodiceans)	104
2.4.11.2. Seneca ve Pavlus Arasındaki Yazışmalar (Correspondence Between Seneca and Paul).....	104
2.4.11.3. Barnabas'ın Mektubu (The Letter of Barnabas).....	105
2.4.11.4. Sözde Titus Mektubu (The Pseudo-Titus Epistle)	105

2.4.11.5. Lentunus Mektubu (The Letter of Lentulus)	105
2.4.11.6. İskenderiyelilere Mektup (The Epistle to the Alexandrians).....	105
2.4.12. Vahiy Türü Metinler	106
2.4.12.1. Petrus'un Vahyi (The Apocalypse of Peter).....	106
2.4.12.2. Petrus'un Koptik-Gnostik Vahyi (The Coptic Gnostic Apocalypse of Peter).....	106
2.4.12.3. Pavlus'un Vahyi (The Apocalypse of Paul)	107
2.4.12.4. Pavlus'un Koptik-Gnostik Vahyi (The Coptic Gnostic Apocalypse of Paul)	107
2.4.12.4. Thomas'ın Vahyi (The Apocalypse of Thomas)	107
2.4.12.6. Yuhanna'nın Vahyi (The Apocalypses of John)	107
2.4.12.7. Bartolomeos'un Vahyi (The Apocalypse of Bartholomew-the Questions of Bartholomew)	108
2.4.12.8. Hermas'ın Çobanı (The Shepherd of Hermas)	108
2.4.12.9. Elkesai Kitabı (The Book of Elchasai)	108
SONUÇ	110
KAYNAKÇA	114
Ö Z G E Ç M İ Ş	124

TABLO LİSTESİ

2.1. Hristiyan Dini Metinler Listesi	59
--	----

ÖZET

19. yüzyıl sonlarında başlayarak kademeli olarak devam eden apokrif metinlerin keşfi ile Batı'da apokrif metinlere ilgi artmış ve birçok araştırmaya konu olmuştur. Batılı araştırmacıların da ortaya koyduğu bilgiye göre, kilise tarafından meşru kabul edilen metinler kanonik, meşru kabul edilmeyen metinler ise apokrif olarak nitelendirilir. Hristiyanlığın ilk yıllarında, dinî metinlerin ilk örnekleri olarak kabul edilen Pavlus'un Mektupları'ndan itibaren inananlar tarafından birçok metin üretilmiş ve kullanılmıştır. Ancak sözü edilen metinlerden sadece 27 tanesi Yeni Ahit içerisinde yer bulabilmiştir. Kanon içerisine dahil olmayan ve apokrif olarak nitelenen eserlerin hangi gerekçelerle kanon dışı bırakıldıkları çalışmamızın ana sorusunu oluşturmaktadır. İfade edilen soruya cevap ararken Pavlus'un Hristiyan inanç esaslarına etkisi, İsa'nın din anlayışı ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Hristiyan cemaatler arasındaki mücadeleyi bilmek ve sözü edilen mücadeleden galip çıkarak Yeni Ahit Kanonu'nun şekillenmesinde etkili rol oynayan ortodoks anlayışı kavramak, konunun anlaşılmasına katkı sağlayacağından, zikredilen konulara da genel hatlarıyla değinilmiştir. Hristiyanlıkta dini metinlerin ortaya çıkış nedenleri aktarılmaya çalışılmış, Kanona niçin ihtiyaç duyulduğu üzerinde durulmuştur. Kanonun oluşum süreci aktarılarak konuya ışık tutulmaya çalışılmış, bu süreçte apokrif metinlerin serüveni konu edilmiştir. Kanon oluşturulurken bir metnin kanona dâhil olabilmesi için sahip olması gereken kriterler sıralanmış ve apokrif metinlerin kanonik kabul edilmeme nedenlerini ortaya koyma gayreti gösterilmiştir. Ayrıca çalışmamız apokrif metinler hakkında bilgiler vererek Hristiyanlıkta apokrif metin olgusuna dikkat çekmeyi amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Yeni Ahit, Apokrif, Kanon, Ortodoksi, Heresi.

SUMMARY

THE CONCEPTION OF SACRED TEXT IN CHRISTIANITY IN THE CONTEXT APOCRYPHAL AND CANONICAL TEXTS

With the discovery of apocryphal texts, which started in the late 19th century and continued gradually, interest in apocryphal texts in the West increased and became the subject of many studies. According to the information provided by Western researchers, texts accepted as legitimate by the church are considered canonical, while texts that are not considered legitimate are considered apocryphal. In the early years of Christianity, many texts were produced and used by believers since the Letters of Paul, which are accepted as the first examples of religious texts. However, only 27 of the mentioned texts were included in the New Testament. The main question of our study is the reasons why the works that are not included in the canon and that are described as apocryphal are excluded from the canon. While searching for an answer to the stated question, the effect of Paul on the principles of Christian belief has been examined in comparison with Jesus' understanding of religion. Since knowing the struggle between Christian communities and comprehending the Orthodox understanding that plays an effective role in shaping the New Testament Canon by winning the mentioned struggle will contribute to the understanding of the subject, the mentioned issues are also touched on in general terms. The reasons for the emergence of religious texts in Christianity are tried to be explained, and why the canon is needed is emphasized. We tried to shed light on the subject by conveying the formation process of the canon, and the adventure of apocryphal texts was the subject of this process. While creating the canon, the criteria that a text should have in order to be included in the canon were listed and efforts were made to reveal the reasons why apocryphal texts were not considered canonical. In addition, our study aimed to draw attention to the phenomenon of apocryphal texts in Christianity by giving information about the apocryphal texts.

Keywords: History of Religions, New Testament, Apocrypha, Canon, Orthodoxy, Heresy.

ÖNSÖZ

“Apokrif ve Kanonik Metinler Bağlamında Hristiyanlıkta Kutsal Metin Anlayışı” başlıklı araştırmamız Giriş bölümü dışında iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu ve problemleri, amacı ve önemi, kapsamı üzerinde durulmuş, çalışmanın metot ve materyallerine yer verilmiştir.

Birinci bölümde “Erken dönem Hristiyanlıkta Kutsal Metin Anlayışı” başlığı altında ilk olarak Hristiyan inanç sisteminin oluşumu konusu üzerinde durulmuştur. Apokrif olarak isimlendirilen metinlerin hangi gerekçelerle kanona dâhil edilmediklerini anlama bakımından, sonraki dönemlerde Ortodoksi olarak isimlendirilecek olan yapının oluşumu ve Pavlus’un ortodoks anlayışın oluşumuna etkisi tartışılmıştır. Ayrıca Kanon’un oluşum süreci ve kanonu belirlemede uygulanan kriterler de birinci bölüm içerisinde ele alınmış hususlardandır.

Çalışmanın ikinci bölümünde “Apokrif” ve “Apokrif Metin” kavramları üzerinde durulmuş; apokrif metinlerin ortaya çıkış nedenleri, kanonik metinler ile ilişkisi, sanat dalları üzerindeki etkileri, Apokrif metinlerin değeri ve önemi ile apokrif metinlerin sınıflandırılması konuları ise ikinci bölüm içerisinde ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde, Apokrif metinler listesi sunulmuş ve listede yer alan tüm metinler hakkındaki bilgiler “Apokrif Metinler Hakkında Bilgiler” başlığı altında aktarılmıştır. Söz konusu liste oluşturulurken listeye dâhil edilen veya liste dışı bırakılan metinler ile ilgili kriter, Giriş bölümünde Araştırmanın Kapsamı başlığı içerisinde ifade edilmiştir.

Henüz tez çalışması başlamadan, konu seçimi ile başlayan süreçten tezin nihayete erdiği ana kadar hiçbir şekilde desteğini esirgemeyen, gerek tez çalışmasının önemine dair yaptığı samimi telkinleri, gerek tez esnasında karşılaşılan problemlerin çözümü konusunda yönlendirmeleri, çözüm önerileri ve kaynak edinme konusundaki yardımları için danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Muhammet YEŞİLYURT’a, kaynak edinme konusunda yardımına başvurduğum Doç. Dr. Ali ALBAYRAK’a ve tez süresince gösterdikleri fedakârlık ve anlayışları için aileme teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

Esat Mahmut KARAKUŞ

Antalya, 2021

GİRİŞ

İlk insandan başlayarak insanlık tarihi incelendiğinde, geçmişte yaşamış ancak günümüzde müntesibi kalmamış veya geçmişten bugüne varlığını devam ettiren pek çok din ile karşılaşmak mümkündür.

Dinler antropolojik, kozmolojik ve eskatolojik bakış açılarını, temel düsturlarını ve anlayışlarını sahip oldukları yazılı metinleri/kitapları ile nesilden nesile aktarır. Dinlere ait kutsal kitaplar o dine ait inanış, anlayış ve uygulamaları şekillendirirler. Bu açıdan, yazılı metinlerin/kutsal kitapların doğru anlaşılması, hem dinî inançların ve bu inanca bağlı ibadet formlarının daha net ortaya koyulmasına hem de o dinî anlayışa sahip toplumların ve kültürlerin daha iyi tanınmasına ve değerlendirilmesine büyük katkı sağlayacaktır.

Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında heretik olduğu iddia edilen akımlarca kullanılan onlarca farklı İncil metninin ve Ortodoksi tarafından apokrif ilan edilen diğer metinlerin olduğu bilinmektedir. Bunların birçoğu tarihsel süreçte yok olduğu halde, bir kısmı günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Hristiyanlığın kutsal kitap anlayışını kavramak bakımından kutsal metinlerin kanonik metinler bağlamında incelenmesi kadar apokrif metinler bağlamında incelenmesi de önem arz etmektedir.

a- Araştırmanın Konusu ve Problemleri

Kutsal metin kavramı Hristiyanlık bağlamında incelendiğinde alışlagelmişin dışında, anlaşılması zor bir hal alır. İlahi dinler bağlamında değerlendirildiğinde Yahudilik ve İslamiyet'te kutsal metin kavramı, dini tebliğ için gönderilmiş peygambere, Tanrı tarafından görevlendirilmiş melek aracılığıyla Tanrı'nın buyruklarının vahyedilmesi ve söz konusu buyrukların bir metin içerisinde toplanması olarak ifade edilebilecekken, Hristiyanlık'ta İsa'nın enkarne olarak Tanrı oğlu vasfını alması ve buna bağlı olarak vahiy kavramının farklı anlam taşıması nedeniyle Hristiyanlıkta kutsal metin kavramı, ifade edilen anlayışın dışında kalır. İsa'ya vahyedilenin ne olduğu ve vahyin mahiyeti, İslamî açıdan düşünüldüğünde Kur'an'ın "İncil" kavramıyla ifade etmek istediği şeyin ne olduğu ayrı bir çalışma konusu iken çalışmamızda, Hristiyanlığın erken dönemlerinde dolaşımda olan, inananlar tarafından kullanılan metinlerin daha sonraları kanonik-apokrif şeklinde sınıflandırılmasının sebepleri, bu sınıflandırmada uygulanan kriter ve söz konusu sınıflandırmadan doğan sorunlar gibi konular üzerinde durulmaktadır. Daha geniş ifade ile Hristiyanlığın kutsal kitap listesinin (kanon) oluşumu serüveninde apokrif olarak nitelenen ve kanona dâhil edilmeyen metinlerin hikâyeleri ve tarihi süreç içerisindeki seyri çalışmanın ilgilendiği konulardır. Apokrif metin kavramı, ilk

dönem kilise babaları tarafından sahte ve düzmece metinleri nitelerken son dönemlerde Hristiyan teologlar Apokrif kavramını kanon dışı kalmış metinler olarak değerlendirmektedir. Aynı kavramın tarihi süreçte farklı manaları ifade ediyor olması ve ilk dönem Hristiyanlık tarihinde kanon dışı kalmış metinlerin varlığı bir problem olarak görülmüş ve araştırmaya değer bulunmuştur.

b- Araştırmanın Amacı ve Önemi

Yeni Ahit'in kanonlaşma süreci ve apokrif metinlerin mahiyetine dair bilgiler, yurtdışında yabancı dillerde hazırlanan pek çok eserde incelenmiş olmasına rağmen ülkemizde, ifade edilen konuda yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Temmuz 2007'de Yasin Meral tarafından hazırlanan “Yeni Ahit Kanonu'nun Oluşumu” isimli yüksek lisans tezi ile Hristiyanlıkta metinlerin kanonlaşması sürecinin anlaşılmasına değerli bir katkı sağlanmıştır. Ancak konu apokrif metinler bağlamında araştırıldığında yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Ekrem Sarıkçıgözü tarafından apokrif incillerin tercümelerini ve metinler hakkında kısa bilgileri içeren “Diğer İnciller” isimli çalışma apokrif inciller hakkında bilgi verir. “Prof Dr. Abdurrahman Küçük'e Armağan” başlığı altında hazırlanan kitapta Ali İsra Güngör'e ait “Apokrifler ve Hristiyan Kutsal Metinleri Arasındaki Yeri” adlı bölüm, apokrifler konusuna dikkat çeken çalışma olarak değerlidir. Ayrıca 2019 yılında Esra Ulusoy tarafından hazırlanan “Hristiyanlıkta Apokrif Kavramı ve Yeni Ahit'in Apokrifleri” konulu yüksek lisans tezi de Apokrif metinler konusuna dikkat çeker. Ancak ifade edilen çalışmalardan hiçbirisi apokrif metinlere ait tam bir liste paylaşmaz.

Araştırmamızda apokrif metinler konusundaki boşluğa dikkat çekmek ve boşluğun dolmasına bir nebze de olsun katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Bunun yanında çalışmamızın, apokrif metinler hakkındaki tüm bilinmeyenleri ortaya koyma gibi bir iddiası yoktur; zira çalışmamız apokrif metinler konusuna giriş mahiyetindedir. Ayrıca çalışmamızda kapsam dâhilinde incelenen apokrif metinlere ait genel bir listeye ve yabancı kaynaklardan edinilen bilgiler ışığında listede yer alan tüm apokrif metinler hakkında birtakım bilgilere yer verilmiştir.

c- Araştırmanın Kapsamı

Çalışmanın birinci bölümünde incelenen her konu, başlı başına müstakil olarak araştırılıp üzerinde çalışmayı gerektirecek derecede öneme sahiptir. Ancak birinci bölümde apokrif metinler konusunu anlamaya yönelik giriş mahiyetinde bilgiler sunmak amaçlandığından, birinci bölüm ana hatlarıyla ele alınmış, konunun ayrıntılarına girilmemiştir.

Apokrif metinler başlığı altındaki bölümde özellikle Nag Hammadi buluntuları arasında yer alan gnostik metinler başta olmak üzere birtakım metinler kapsam dışı bırakılmıştır. Nag Hammadi literatürü içerisinde çok sayıda Gnostik metin yer almaktadır. Araştırmamızda gnostik metinlere kısmen yer verilmesine rağmen bahsi geçen metinlerin hem hacim olarak çokluğu hem de gnostik bilgiler barındıran eserler olması nedeniyle metinlerin günümüze yansıyan yönünün bulunmayışı, ifade edilen literatürdeki metinlerin bir kısmının kapsam dışı bırakılmasını gerekli kılmıştır.

Ayrıca Eski Ahit apokrifleri çalışmaya dâhil edilmediği gibi Hristiyan birikimleriyle oluşturulan Yahudi kökenli apokrif metinler olarak adlandırılacak literatürde yer alan külliyat da kapsam dışı bırakılmıştır. Bunun yanında dönemin tarihçilerinin İsa hakkında yazdıkları metinler, Apokrif metinler içerisine dâhil edilmemiştir. Bu konuda en önemli örnek İsa ile aynı dönemde yaşamış olan meşhur tarihçi Arimathealı Josephus'tur. Onun İsa hakkında söyledikleri Hristiyanlık tarihi adına önemli bir kaynak hüviyetinde olsa da zikredilen eserler dini metin olarak kabul edilemeyeceğinden, çalışmamızda apokrif metinler içerisinde değerlendirilmemiştir.

Pilatus literatürü olarak değerlendirilebilecek olan, dönemin Yahudiye valisi Pontus Pilatus'un yazdığı mektuplardan veya ona atfedilen metinlerden oluşan literatür döneme ışık tutan tarihi kaynaklar arasındadır. Hatta bahsi geçen eserler, İsa'nın yaşamı ve o dönem yaşanan dini sorunlar hakkında önemli bilgiler içerebilmektedir. Ancak adı geçen külliyata dâhil olan metinler de dini metin olarak değerlendirilemeyeceğinden, Nikodemus İncili olarak da anılan Pilatus'un İşleri (Acts of Pilate) dışındaki sözü edilen metinlere çalışmamızda yer verilmemiştir.

Başta İskenderiyeli Clement'e ait literatür olmak üzere kilise babalarına ait çok sayıda metin apokrif metin listelerinde önemli yer tutar. Ancak çalışmamızda kilise babalarının yazılarından oluşan literatüre de yer verilmemiştir.

Ayrıca incelenen apokrif metinler ile ilgili içerik incelemesi yapılmamış, metnin nerede keşfedildiği, hangi tarihler arasında nerede oluşturulduğu, patristik yazarlar tarafından metne yapılan tanıklıklar gibi konulara değinilmiştir. Ayrıca metnin kanonik metinler ile ilişkisi ve Hristiyanlık dini metin anlayışındaki önemine değinilmeye çalışılmıştır. İfade edilen bilgilere ulaşmak her metin için mümkün olmasa da özellikle yabancı kaynaklarda rastlanan her türlü bilgi değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Apokrif metinler hakkında çalışma yürütmek birtakım nedenlerden dolayı bazı zorlukları da beraberinde getirmektedir. Karşılaşılabilecek zorluklar birkaç maddede özetlenebilir:

- 1- Metinlerin çok farklı versiyonlarda ve farklı buluntular vasıtasıyla elde edilmesi birtakım zorlukları da beraberinde getirmektedir. Farklı buluntular neticesinde elde edilen metinleri birbirleri ile ilişkilendirmek ve aralarındaki bağlantıları keşfetmek uğraş gerektiren bir iştir. Bir bilim adamı tarafından bir metinle ilişkilendirilen fragman, başka bir bilim adamı tarafından farklı bir metinle ilişkilendirilebilmektedir. Sözü edilen belirsizlik de apokrif metin üzerindeki çalışmayı zorlaştırmaktadır.
- 2- Buluntu bazı metinler aynı başlığı taşımalarına rağmen içerik olarak birbirleri ile farklılık gösterebilmektedir. Bu durum beraberinde bazı sorunları da getirmektedir: Metnin ortaya çıkış zamanından, keşfin gerçekleştirildiği metnin tarihlendiği zaman dilimine kadar geçen sürede, metnin ortodoks anlayış veya gnostik bakış açısına sahip kişiler tarafından değiştirildiği izlenimini ortaya çıkarmaktadır. Bu noktada hangi metnin otantik olduğunu keşfetmek zorlaşmaktadır.
- 3- Çeviri metinlerin çevirilerinin tam anlamıyla yapılamaması veya çevirilerin eksik yapılması gibi durumlar çalışmayı zorlaştırırken, metinlerin kopya edilmesi dönemin şartlarında zor olduğundan ve okuma-yazma bilen insan sayısı azlığı neticesinde birtakım metinlerin okuma-yazma bilmeyen insanlar tarafından kopyalandığı belirlendiğinden, metin üzerinde özellikle içerik çalışması yapmak zorlaşmaktadır.
- 4- Bazı metinlerin parçalı yapıları ve aşırı tahriften dolayı okunamayacak derecede yıpranmış olmaları, metinleri anlamayı ve dolayısıyla üzerlerinde kritik yapmayı zorlaştırmaktadır.

Apokrif metinler değerlendirilirken tarihleme konusunda dört farklı tarih ile karşılaşılacaktır. Birinci tarih, ki en önemli tarihleme budur, metnin ilk oluşturulduğu tarihtir. Ancak çoğu zaman ifade edilen tarihe ulaşmak mümkün olmamaktadır. İkinci tarih, keşfedilen metnin tarihlendiği zaman dilimini ifade eder. Çoğu zaman keşfedilen metin, orijinal metnin kopyası olarak keşfedildiği için keşfedilen metin ile ilk ortaya çıkan metin tarihleri birbirinden farklı olabilmektedir. Üçüncü tarih ise keşfin gerçekleştirildiği tarihi ifade eder. Dördüncü tarihleme ise keşfedilen metin üzerinde yapılan tetkik ve tercüme çalışmaları neticesinde metnin yayınlandığı zaman dilimi olarak karşılaşılan tarihtir. Ancak her apokrif metin için ifade edilen tarihleme süreçleri belirlenememektedir. Eğer metin parça parça keşfedilmiş ve ortaya çıkarılmış ise o zaman tarihleme konusu daha karmaşık bir hal alabilmektedir.

d- Araştırmanın Metodu ve Materyalleri

Duyguların ve önyargıların yer almaması gereken Dinler Tarihi araştırmalarında, çalışma konusunun objektif olarak ortaya koyulması için bazı metotlara başvurulur. Araştırmamızda da bahsi geçen metotlardan yararlanılmıştır. Apokrif metinlerin konu edildiği çalışmamızda ulaşılan ve yararlanılan materyaller ağırlıklı olarak yabancı dilde kaleme alınan eserler olmuştur. Zikredilen materyallerden elde edilen bilgiler duygu ve önyargılardan bağımsız olarak ele alınarak deskriptif yöntemle aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın bazı bölümlerinde hermenötik yöntemle başvurularak aktarılan bilginin farklı bakış açısıyla değerlendirilmesi amaçlanarak mezkûr bilginin niteliği ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın özellikle Apokrif metinler kısmını oluşturan bölümünde Türkçe kaynak yetersizliği hatta olmayışı nedeniyle yabancı kaynaklara başvurulmuştur. Apokrif metinler hakkında bilgilerin aktarıldığı bölüm için başvuru alan ilk kaynak Wilhelm Schneemelcher'in editörlüğünde çok sayıda bilim insanının katkısıyla iki cilt olarak kaleme alınan ve Almanca olarak yayımlanan *Neutestamentlichen Apokryphen* eserin İngilizce tercümesi (*New Testament Apocrypha-Yeni Ahit Apokrifası*)dir. Eser başta apokrif inciller olmak üzere tüm apokrif külliyatı barındırması nedeniyle çalışmamızın zikredilen bölümü için temel eser görevi görmüştür. Bununla birlikte J. K. Elliot tarafından kaleme alınan *The Apocryphal New Testament* kitabı da aynı bölüm için başvuru alan eserlerdendir. Robert J. Miller'in hazırladığı *The Complete Gospels* ve Bart Ehrman ve Z. Plese tarafından kaleme alınan *The Other Gospels* adlı kitaplardan Apokrif İnciller hakkında bilgi almak için yararlanılmıştır. Ayrıca apokrif metinler konusunda kaynak eser statüsünde olan ve ilk basımı 1924 yılında yapılan, Montague Rhodes James'e ait *The Apocryphal New Testament* eseri de yararlanılan kaynaklar arasındadır. Fakat zikredilen eser apokrif metinler külliyatı için büyük önemi haiz Nag Hammadi keşiflerinden önce kaleme alınmış olmasından dolayı güncellik noktasında yetersizdir. İlk basımından sonra mütemadiyen yenilenen, defalarca tekrar basıma giren mezkûr eser yerine aynı eserin Oxford University Press tarafından gözden geçirilmiş ve yenilenmiş basımı olan Elliot'a ait yukarıda zikredilen kitap kullanılmıştır.¹ Bunun yanında James'in eserine de zaman zaman baş vurulmuştur. Araştırma boyunca kullanılan, burada değinilen veya değinilmeyen tüm eserler çalışmanın sonunda Kaynakça bölümünde belirtilmiştir.

¹ Elliot, kitabının Önsöz bölümünde ifade edilen bilgiye yer verir: 2005: IX.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERKEN DÖNEM HİRİSTİYANLIKTAKİ KUTSAL METİN ANLAYIŞI

1.1. Erken Dönemde Hıristiyan İnanç Sistemi

1.1.1. Hıristiyan İnanç Sisteminin Oluşumu

Hıristiyanlığın kaynağını oluşturan Yahudilik, Roma İmparatorluğu içerisinde mevcut çok sayıda dinden sadece biri idi. Üstelik olağanüstü varlıkların mevcudiyetini kabul etme, Tanrı'larına belirli yerde ve zamanda kurban sunma, kişisel veya toplumsal ihtiyaçları için Tanrı'dan istekte bulunma, ona dua etme, geçmişte Tanrı'nın insanlarla nasıl iletişime geçtiğine dair hikâyeler anlatma gibi yönleriyle Yahudilik, imparatorlukta bilinen bir dindi (Ehrman, 2007: 31-32). Roma İmparatorluğu'ndaki dinler arasında Yahudiliği diğer inançlardan farklı kılan en önemli özellik, tek Tanrı inancıdır. Bunun yanında öne çıkan diğer özellikler, Yahudiliğin, Tanrı'nın İsrail halkının atalarıyla olan etkileşimleri hakkındaki birtakım hikâyelere ve atalarından kalma diğer geleneklerin yanı sıra, söz konusu dine inanan insanların nasıl ibadet edeceği ve nasıl yaşayacağına ilişkin detaylı talimatları içeren kutsal kitaplara sahip olmasıydı. Çünkü Batı dünyasının çok Tanrılı dinlerinde kitapların neredeyse hiçbir rolü yoktu (Ehrman, 2007: 33). İleride Yeni Ahit külliyatını oluşturacak olan metinlerin yazıldığı 1. yüzyıl başlarında imparatorluğun geneline dağılmış olan Yahudilerin elinde Musa yasasını barındıran, Tevrat'ı oluşturan beş kitap mevcuttu.²

İsa, Yahudi geleneğine, kitap kültürüne sahip bir peygamber olarak Yahudi toplumuna gönderilmiştir. Ancak Paganist Roma İmparatorluğunun din anlayışını dönüştüren ve Orta Çağ ile daha sonraki dönemlerde baskın güç haline gelen Hıristiyanlığın, Yahudi bir topluma gönderilen ve kendi de Yahudi olan İsa'nın Eski Ahit hükümlerine tabi olarak vaaz ettiği din olmaktan uzak bir görüntü içinde olduğu söylenebilir. Zira İsa'nın vaaz ettiği din anlayışı, Yahudi ikliminden Yahudi olmayan kitlelere geçerken değişim yaşayarak nihayetinde Yahudilik eksenli bir din olmaktan çıkıp İsa'nın çarmıhta ölümünü ve tekrar dirilişini merkeze alan yeni bir din haline gelmiştir. Sözü edilen değişim ve dönüşüm, İsa'nın kısa süreli peygamberlik görevi neticesinde çarmıha gerilmesi ve göğe yükselmesi olayından sonra,

² Tevrat kelimesi, Hz. Mûsâ'ya verilen kitabın ismi olarak kullanıldığı gibi Tanah, Mişna, Talmud ve rabbilere (yahudi din âlimi) ait bütün eserler için de kullanılmaktadır. Yahudi geleneğine göre söz konusu külliyat Hz. Mûsâ'ya Sînâ'da vahyedilmiş ve öğretilmiştir. Ancak tevat kelimesi kutsal kitap söz konusu olduğunda Eski Ahit'in ilk beş kitabını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Adam, 2012: 41.

gördüğünü iddia ettiği vizyon ile diğer milletler (gentileler) havarisi olarak tarih sahnesine çıkan Pavlus'un gentilelere dini tebliğ etme misyonunu yüklenmesinden sonra başlamıştır.

Pavlus'un sahip olduğu düşünce yapısı ve savunduğu teolojik anlayışın, Hristiyanlığın dinî metinlerinin oluşmasında ve kanonlaşmasında büyük etkisi olmuştur. Buradan hareketle çalışmanın bu aşamasında Pavlus'un yazdığı mektuplar ve yaptığı misyon yolculukları boyunca şekillendirdiği din anlayışının Hristiyanlık içerisinde oluşturduğu değişim ve dönüşümden ve Pavlus'un etkisiyle Hristiyan teolojisinin nasıl şekillendiğinden bahsetmek faydalı olacaktır.

1.1.2. Pavlus'un İnanç Unsurlarına Etkisi

Pavlus, Eski Ahit'e ve Yahudi kültürüne son derece hâkim³ bir Ferisi olarak hayatını devam ettirmekte iken Şam yolunda gerçekleşen bir vizyon ile zihin dünyası değişmiş ve o andan itibaren kendisini İsa'nın öğrencisi (havari) ilan etmiştir. Bu aşamadan sonra Pavlus İsa'nın tebliğ ettiği dine en çok etki eden ve gerçekleştirdiği misyon seyahatleri ile Mesih müjdesinin duyurulmasına en çok katkı sağlayan kimse olarak görülür. Ancak Pavlus'un ortaya koyduğu tebliğ faaliyetinde İsa'yı ne ölçüde takip ettiği ve İsa'nın sınırlarını çizdiği teolojik yapıya ne ölçüde sadık kaldığı ise tartışmalıdır.

Bu bölümde Pavlus'un Tanrı anlayışı, İsa Mesih hakkındaki düşüncesi, Yasa'ya bakışı, kurtuluş anlayışı gibi birtakım konular üzerinde durulacak ve bahsedilen konular hakkındaki Pavlus'çu bakış açısı İsa'nın tebliği ile kıyaslamalı olarak ele alınacaktır. Bu kıyaslama ile Hristiyan kutsal metinlerinin ilk örneklerini sunan Pavlus'un, hem din anlayışına olan etkisi hem de kendisinden sonra yazıya aktarılabilecek olan metinlere olan etkisi daha yakından tespit edilmeye çalışılacaktır.

1.1.2.1. Tanrı Anlayışına Etkisi

Tarihî şahsiyet olarak incelendiğinde İsa, Musa inancına son derece bağlı, tam anlamıyla bir monoteisttir.⁴ İsa'ya göre Tanrı yaratılışı yapan,⁵ kudret sahibi, her şeye gücü yeten,⁶ yerin ve göğün Rabbi⁷ ve hesap gününü bilendir.⁸

³ Galatyalılar, 1/14: "Atalarımın geleneklerini savunmakta son derece gayretli ve Yahudi dininde, yaşıttım olan soydaşlarımdan birçoğundan daha ilerideydim".

⁴ Markos, 12/29: "Dinle, ey İsrail! Tanrımız olan Rab tek Rab'dır".

⁵ Matta, 19/4: "Tanrı, yaratılışın ta başlangıcından insanları erkek ve dişi olarak yarattı". Ayrıca, Markos, 10/6.

⁶ Matta, 19/26: "İnsanlar için bu imkânsız, ama Tanrı için her şey mümkün". Ayrıca Markos, 10/27, Luka, 18/27.

⁷ Matta, 11/25: "Baba, göğün ve yerin Rabbi!...". Ayrıca Luka, 10/21.

⁸ Markos, 13/32: "O günü ve o saati ne gökteki melekler ne de Oğul bilir; Baba'dan başka kimse bilmez".

Pavlus da mektuplarında hiçbir zaman Tanrının varlığını tartışmaz. Çünkü onun için Tanrı vardır ve inandığı Tanrı, Ferisi iken de tapındığı, Eski Ahit'in Tanrı'sıdır (Aydın F., 2017: 174). Pavlus mektuplarında Tanrı'nın tek olduğundan,⁹ ezeli gücünden,¹⁰ övülmeye layık olduğundan,¹¹ bilgeliği ve zenginliğinden,¹² Tanrı'nın gazabından,¹³ sevgisinden¹⁴ bahseder. Pavlus'un Tanrı anlayışını ifade ederken üzerinde durulması gereken konu, Tanrı'nın varlığı tartışmasından daha ziyade, onun "Baba Tanrı" söylemidir. Pavlus zikredilen söylemi, Tanrı'nın İsrail halkının babası olması düşüncesinden hareketle Eski Ahit'ten alır (Aydın F., 2017: 177). Pavlus, mektuplarında sıkça kullandığı Tanrı'ya yönelik "baba" ve İsa'ya yönelik "Tanrı oğlu" ifadelerini Yahudi geleneğinden alıp bu gelenekte olduğu gibi muhtemelen mecazen kullanmıştır (Bayrakdar, 2015: 17). Fakat onun mektuplarının yazılı dini metinlerin ilkinin teşkil etmesi ve zikredilen mektupların daha sonraki inananları etkilemiş olabileceği düşünüldüğünde Pavlus'un "Baba" ve "Tanrı Oğlu" kullanımı ve bazı incillerde de bu ifadelerin geçmiş olması sözü edilen kavramların putperestlikten dönen ilk Hristiyanlarca hakiki anlamıyla ele alınıp lafzî anlamıyla anlaşılması sonucunu doğurmuştur. Hatta bu kullanım daha ileride teslis inancının temelini oluşturmuştur (Bayrakdar, 2015: 17). Ancak mektuplarında teslisi çağrıştıran ifadeler olmakla birlikte Pavlus'u Teslis doktrinin sahibi olarak görmek yanlış olur (Aydın F., 2017: 180-181).

Kısaca, Pavlus teolojisinde üstün bir yaratıcı güç olan Tanrı'nın varlığından söz edilirken "Baba Tanrı" söylemi ile Tanrı antropomorfik özellik kazanır. Ancak ifade etmek gerekir ki antropomorfik Tanrı tasavvuru Eski Ahit metinlerinde de karşılaşılan bir yaklaşımdır.¹⁵

⁹ I. Korintliler, 8/4: "Biliyoruz ki, put dünyada gerçekte var olmayan bir şeydir ve birden fazla Tanrı yoktur".

¹⁰ Romalılar, 1/20: "Dünyanın yaratılışından beri, Tanrı'nın görünmeyen nitelikleri, yani sonsuz gücü ve Tanrılığı, O'nun yaptıklarıyla anlaşarak açıkça görülmüyor".

¹¹ Romalılar, 1/25: "Oysa Tanrı sonsuza dek övülmeye layıktır".

¹² Romalılar, 11/33: "Tanrı'nın zenginliği, bilgeliği ve bilgisi ne derindir! O'nun yargıları ne denli akıl ermez, yolları ne denli anlaşılmazdır!".

¹³ Romalılar, 1/18: "Haksızlıkla gerçeğe engel olan insanların bütün tanrısızlık ve haksızlığına karşı Tanrı'nın gazabı gökten açıkça gösterilir".

¹⁴ II. Korintliler, 13/11: "Son olarak hoşça kalın, kardeşlerim. Yetkin olun, çağrıma kulak verin, düşüncelerinizde birlik olun, esenlik içinde yaşayın. Sevgi ve esenlik kaynağı olan Tanrı sizinle birlikte olacaktır".

¹⁵ Konunun ayrışması için bakınız: Harman, 2013b.

1.1.2.2. İsa Anlayışına Etkisi

Konunun başında ifade etmek gerekir ki İsa kendisi için insanoğlu¹⁶ ve peygamber¹⁷ terimlerini kullanır. Pavlus'un kullandığı Mesih ve Tanrı oğlu ifadelerini kullanmaz.¹⁸

Pavlus her ne kadar birden fazla Tanrı olmadığını ifade etse de tam anlamıyla İsa'da görüldüğü gibi bir monoteist olduğunu söylemek zordur. Çünkü Pavlus teolojisinde tek olan Tanrı anlayışının yanında Rab olan oğul İsa Mesih anlayışı vardır (Gündüz, 2019: 259). Mesela Selaniklilere yazdığı ikinci mektubuna, *“Pavlus, Silvanus ve Timoteyus'tan, Babamız Tanrı'ya ve Rab İsa Mesih'e ait olan Selanik inanlılar topluluğuna selam! Baba Tanrı'dan ve Rab İsa Mesih'ten size lütuf ve esenlik olsun.”* (1/1-2.) diyerek başlar.¹⁹

Hemen ifade etmek gerekir ki İsa, tebliğ faaliyeti esnasında yeni bir din getirdiğinden asla bahsetmemiş, tam aksine o, *“Ben yalnız İsrail halkının kaybolmuş koyunlarına gönderildim”*²⁰ diyerek sadece İsrailoğullarına peygamber olarak gönderildiğini ve *“Diğer uluslara ait yerlere gitmeyin. Samiriyelilere ait kentlerin de hiçbirine uğramayın. Bunun yerine, İsrail halkının kaybolmuş koyunlarına gidin”*²¹ sözüyle havarilerine dini anlatma adına sadece İsrail halkı ile ilgilenmeleri gerektiğini bildirmiştir. Ancak Pavlus, İsa'nın, ölümünden sonra kendisine görüldüğü ve kendisini diğer milletlere “Tanrının krallığı”nı anlatmak için görevlendirdiği söylemiyle yola çıkmış, birçok seyahat gerçekleştirmiş ve uluslara yazdığı mektuplarla dini anlatmıştır. Pavlus, bahis konusu mektuplarında tarihi şahsiyet olarak yaşayan İsa (tarihsel İsa) ile pek ilgilenmemiş (Aydın F., 2017: 115) bunun yerine, ölümünden sonra dirilen ve teslisin ikinci unsuru olan, ilahî oğul İsa Mesih ile ilgilenmiştir.²² Pavlus'un İsa'yı bilmek gibi bir arzusu da yoktur (Duygu, 2018a: 338). Dolayısıyla Pavlus “İsa”dan daha ziyade “Mesih” ile ilgilenmiştir.

Pavlus'un Kristolojisinde Mesih, Rab ve Tanrı oğlu kavramları farklı anlamları ifade eder.

¹⁶ Matta, 26/64.

¹⁷ Markos, 6/4. Bu pasajda havrada ders vermekte olan İsa'yı reddedenlere karşı İsa, *“Bir peygamber, kendi memleketinden, akraba çevresinden ve kendi evinden başka yerde hor görülmez”* der ve böylece kendisini peygamber olarak tanımlar.

¹⁸ Sinoptik İncillerde geçen “Petrus'un Mesih'i Tanıması” pasajında (Matta, 16/13-20, Markos, 8/27-30, Luka, 9/18-21) her ne kadar Petrus İsa için Mesih ifadesini kullansa da bu durum İsa'nın Mesihliği kabul ettiği anlamı taşımaz. Konunun ayrıntılı analizi için bakınız: Gündüz, 2019: 210-214.

¹⁹ Ayrıca yukarıda Pavlus'un tek tanrı anlayışına örnek olarak aktarılan I. Korintliler 8/4'ün devamında, *“bizim için tek bir Tanrı Baba vardır. O her şeyin kaynağıdır ve biz O'nun için yaşıyoruz. Tek bir Rab var, O da İsa Mesih'tir. Her şey O'nun aracılığıyla yaratıldı, biz de O'nun aracılığıyla yaşıyoruz.”* diyerek tek Tanrı anlayışının yanına İsa'nın tanrılığı anlayışını koyar (I. Korintliler 8/5-6).

²⁰ Matta, 15/24.

²¹ Matta, 10/5-6.

²² Korintoslular II, 5/16.

Mesih: Mesih kavramı Pavlus'un İsa için en sık kullandığı sıfattır. Pavlus, Yahudilikte beklenen kurtarıcı karakter olan Mesih'i sadece Yahudilere hasredilmiş dar kalıptan çıkararak tüm milletleri içine alacak şekilde genişletir (Aydın F., 2017: 187). Pavlus'a göre, ezelde Tanrı ile eşit olan Mesih, yeryüzüne gelişi ile insan şeklini alınca tüm Tanrısal sıfatlarını bir kenara bırakır (Aydın F. , 2017: 187). İsa, çarmıhta ölmesi ve ölümden sonra dirilmesi neticesinde Tanrısal sıfatlarını yeniden kuşanır ve Mesih olur. Bir başka deyişle, Pavlus için Mesih, önce Tanrısal bir özü olan sonra insan olan ve öldükten sonra dirilerek Rab olan bir özelliğe sahiptir. Bu açıdan sonraki tarihlerde İsa'nın tabiatı tartışmalarına konu olacak diyofizit (Mesih'in şahsında iki tabiatın -insan/Tanrı- birleşmesi) bakış açısı Pavlus'ta yoktur (Aydın F., 2017: 187).

Pavlus, Mesih'in kimliği ve görevine yönelik bakış açısına örneklik teşkil edecek şekilde şöyle der:

Görünmez Tanrı'nın görüntüsü, bütün yaratılışın ilk doğanı O'dur. Nitekim gökte ve yeryüzünde, görünen ve görünmeyen şeyler, tahtlar, egemenlikler, yönetimler ve hükümlerlikler, her şey O'nda yaratıldı. Her şey O'nun aracılığıyla ve O'nun için yaratılmıştır. Her şeyden önce var olan O'dur ve her şey varlığını O'nda sürdürmektedir. Bedenin, yani inanlılar topluluğunun başı O'dur. Her şeyde ilk yeri alsın diye başlangıç olan ve ölümler arasından ilk doğan O'dur. Çünkü Tanrı, tüm doluluğunun O'nda bulunmasını uygun gördü. O'nun çarmıhta akıtılan kanı aracılığıyla esenliği sağlamış olarak yerde ve gökte olan her şeyi O'nun aracılığıyla kendisiyle barıştırmaya razı oldu. Yaptığınız kötülükler yüzünden bir zamanlar düşüncelerinizde Tanrı'ya yabancı ve düşmandınız. Şimdiyse Mesih, sizi Tanrı'nın önüne kutsal, lekesiz ve kusursuz olarak çıkarmak için öz bedeninin ölümü sayesinde sizi Tanrı'yla barıştırdı. Yeter ki, duyduğunuz müjdenin verdiği ümitten kımıldamadan, imanda temellenmiş ve yerleşmiş olarak kalın. Ben Pavlus, gök altındaki bütün yaratılışa duyurulmuş bu müjdenin hizmetkârı oldum. (Koloseliler, 1/15-23).

Rab: Pavlus'un Mesih kavramından sonra ikinci sıklıkla kullandığı terim olan Rab kavramı, Pavlus için farklı anlamlar içerir. Pavlus'a göre tek bir Rab vardır, o da İsa Mesih'tir; her şey onun aracılığı ile yaratılmıştır²³ (Gündüz, 2019: 283). Ayrıca Pavlus'a göre Rab İsa, baba Tanrı ile insanlar arasında aracı bir role sahiptir²⁴ (Gündüz, 2019: 285) ve İsa'yı Rab olarak kabul etmek Hristiyan olabilmenin ve kurtuluşun ilk şartıdır.²⁵

²³ I. Korintliler, 8/8-6: "Yerde ya da gökte ilah diye adlandırılanlar varsa da - nitekim birçok 'ilahlar' ve 'rabler' vardır - bizim için tek bir Tanrı Baba vardır. O her şeyin kaynağıdır ve biz O'nun için yaşıyoruz. Tek bir Rab var, O da İsa Mesih'tir. Her şey O'nun aracılığıyla yaratıldı, biz de O'nun aracılığıyla yaşıyoruz."

²⁴ Koloseliler, 3/17: "Söylediğiniz ve yaptığınız her şeyi Rab İsa'nın adıyla, O'nun aracılığıyla Baba Tanrı'ya şükrederek yapın".

²⁵ Romalılar, 10/9: "İsa'nın Rab olduğunu ağızla açıkça söyler ve Tanrı'nın O'nu ölümden dirilttiğine yürekten iman edersen, kurtulacaksın".

Rab kavramı çeşitli dinsel geleneklerde Tanrılar için kullanıldığı gibi ayrıca Tanrısal bir varlık olarak değerlendirilen Roma imparatorları için de kullanılan bir unvandır. Bahsi geçen kullanımlardan haberdar olan Pavlus, tek Rab olarak İsa Mesih'i kabul ettiğini vurgular. Pavlus'un İsa için Rab sıfatını, İsa'nın Mesih, yani kurtarıcı bir figür olması neticesinde geleneğin getirdiği bir kullanım olarak mı yoksa İsa'yı gerçekten Tanrısal bir varlık olarak değerlendirdiği için mi kullandığı net değildir. Ancak meselenin en karmaşık noktası Pavlus'un bahsedilen unvanı Baba Tanrı için de kullanmasıdır.²⁶ Dolayısıyla Pavlus, bahsi geçen sıfatın kullanımında karışıklığa yol açacak bir yaklaşım sergiler (Aydın F., 2017: 192). Neticede Pavlus'un Rab sıfatını hem İsa için hem de Tanrı için kullanması, kendisinden sonra gelen ve onun yolunu takip edenler tarafından İsa'nın Tanrı olarak kabulüne yol açmıştır (Aydın F., 2017: 195).

Tanrı oğlu: Diğer kullanımlarla kıyaslandığında Tanrı oğlu kavramı, Pavlus'un İsa için kullandığı kavramlar içerisinde daha az kullanılanı olsa da en önemli olanıdır. Zira bu kullanımın sonucu olarak yaklaşık 3 yüzyıl sonra 325'te toplanan İznik Konsili ile İsa'nın Tanrı oğlu olması meselesi tartışılmış ve İsa'nın Tanrı oğlu olduğu iman ikrarı (credo\kredo) olarak kabul edilmiştir.²⁷ Ancak çalışmamızda, İznik konsiline kadar giden süreçte Tanrı oğlu kavramının kullanılış sebebi ve Pavlus ile mevcut kavramın aldığı anlam konu edilecektir.

Tanrı oğlu tanımı Pavlus tarafından kullanılmadan önce Antik çağda pagan dinlerinde, eski Yunan kültüründe kullanılan bir tabirdir.²⁸ Yahudi kültür çevresinde de Tanrı oğlu kavramının kullanımına rastlanmaktadır. Eski Ahit'te mezkûr kavram; İsrail'in bütün insanları,²⁹ krallar³⁰ ve Tanrı tarafından özel olarak görevlendirilen bireyler, melekler, hatta Mesih figürü için kullanılmaktadır (Duygu, 2018c: 159). Ancak ifade etmek gerekir ki Yahudi kültüründeki bu kullanım Hristiyanların İsa'ya ilişkin düşüncelerinde olduğu gibi insan ile

²⁶ II. Korintliler 6/18: "Gücü her şeye yeten Rab diyor ki, Size Baba olacağım, siz de oğullarım ve kızlarım olacaksınız."

²⁷ İznik Konsili ve konunun ayrıntısı için bakınız: (Dvornik, 1990).

²⁸ Tanrı Oğlu tanımının çok tanrılı inançların egemen olduğu eski Mısır, Yunanistan veya Mezopotamya gibi bölgelerde ya da genel olarak antik Roma dünyasında kullanımına dair ayrıntılı bilgi için bakınız: (Duygu, 2018c: 158-159).

²⁹ Çıkış, 4/22: "Sonra Firavun'a de ki, Rab şöyle diyor: İsrail benim ilk oğlumdur". Hoşea, 11/1'de "Tanrı'nın İsrail'e Sevgisi" pasajı şu şekilde başlar: "Çocukluğunda sevdim İsrail'i, Oğlumu Mısır'dan çağırdım..." Ayrıca konu hakkında Yeşaya kitabının 1/2, "Rab Halkını Uyarıyor" bölümün'de Tanrı: "Ey gökler dinleyin, ey yeryüzü kulak ver! Çünkü RAB konuşuyor: "Çocukları yetiştirip büyüttüm, Ama bana başkaldırdılar." der.

³⁰ II. Samuel, 7/12-14: "Sen ölüp atalarına kavuşunca, senden sonra soyundan birini ortaya çıkarıp krallığını pekiştireceğim. Adıma bir tapınak kuracak olan odur. Ben de onun krallığının tahtını sonsuza dek sürdüreceğim. Ben ona baba olacağım, o da bana oğul olacak. Kötülük yapınca, onu insanların değneğiyle, insanların vuruşlarıyla yola getireceğim". Mezmurlar, 89/27: "Ben de onu ilk oğlum, dünyadaki kralların en yücesi kılacağım..."

Tanrı arasında cevher ve yapı bakımından birlik ya da müştereklik bulunduğu anlamını taşımamaktadır (Duygu, 2018c: 160).

Bahsedilen arka plan eşliğinde değerlendirildiğinde Pavlus'un Tanrı oğlu kavramını kullanmasının nedenleri görülmektedir. Pavlus'a göre Mesih, Davud'un soyundan olması,³¹ kadından doğması³² gibi özelliklerinden dolayı hem insandır hem de insanüstü ama Tanrı olmayan, Tanrı oğlu olan bir şahıstır.

Pavlus'un mektupları incelendiğinde, İsa'nın Tanrı oğlu sıfatını kazandığı an ile alakalı farklı değerlendirmeler göze çarpar. Meselâ, Filipeliler'e mektubunda: *"Mesih, Tanrı özüne sahip olduğu halde, Tanrı'ya eşitliği sınıksız sarılacak bir hak saymadı"* (Filipeliler, 2/6) diyerek İsa'nın ezelden Tanrı özüne sahip olduğundan bahsederken, Romalılar'a mektubunda ise İsa ikinci gelişinde Tanrı'nın oğludur: *"Bedence Davut'un soyundan doğan Rabbimiz İsa Mesih'in, kendi kutsal ruhu sayesinde ölümden dirilişiyle Tanrı'nın Oğlu olduğu kudretle ilan edildi."* (Romalılar, 1/4) diyerek konu hakkında iki farklı fikir beyan eder. (Aydın F., 2017: 202). Bahsi geçen tezatlık, İsa'nın oğulluk vasfını dirilişle kazanmış olsa bile Tanrı olma özünü doğuştan getirdiği belirtilerek çözülmeye çalışılmıştır (Aydın F. , 2017: 203). Bununla beraber Pavlus, Mesih ve Tanrı'yı özdeşleştirmekten kaçınır ve ikisinin aynı şey olmadığını belirtir. Bunun yerine Mesih'in doğasının tanrısal olduğunu, ayrı bir ilah değil fakat Tanrı'nın tanrısallığını paylaştığını söyler (Aydın F., 2017: 204).

Pavlus'un mektuplarında ana hatlarını çizdiği teolojik anlayış içerisinde kullandığı Mesih, Rab ve Tanrı oğlu kavramlarına yönelik kısa bilgilendirmeden sonra ifade etmek gerekir ki Pavlus tanrısallık mevzu bahis olduğunda Baba Tanrı'dan sonra Mesih'e ikincil bir konum atfederken, teolojik bakış açısında, kurtuluş anlayışında ve eskatolojik öğretisinde Baba Tanrı'dan ziyade İsa Mesih'i ön plana çıkarır (Gündüz, 2019: 254).

1.1.2.3. Yasa Anlayışına Etkisi

Yasa veya Musa Yasası ifadesi, Hristiyan Kutsal Kitap'ının Eski Ahit olarak isimlendirilen bölümünü oluşturan Tanah'ın, Hz. Musa'ya verildiği kabul edilen ilk beş kitabını oluşturur. İsa yaşamı ve tebliğ faaliyeti boyunca Musa yasasına asla karşı çıkmamış, bilakis kendisi Yasa'ya bağlı bir hayat sürmüş, Yasa'ya bağlı kalmanın ve riayet etmenin öneminden bahsetmiş (Gündüz, 2019: 261), Yasa'yı Tanrı tarafından gönderilmiş buyruklar olarak görmüş

³¹ Romalılar, 1/4: *"Bedence Davut'un soyundan doğan Rabbimiz İsa Mesih'in, kendi kutsal ruhu sayesinde ölümden dirilişiyle Tanrı'nın Oğlu olduğu kudretle ilan edildi."*

³² Galatyalılar, 4/4: *"Ama zaman dolunca Tanrı, Yasa altında olanları özgürlüğe kavuşturmak için kadından doğan, Yasa altında doğan öz Oğlunu gönderdi."*

ve kesin olarak onaylamıştır. Ancak Yahudi din bilginleri ve kanaat önderleri gibi toplumda söz sahibi birtakım kimseler tarafından Yasa'nın yanlış yorumlandığını, Yasa'da yer alan emir ve yasakların çarpıtıldığını düşünmüş ve Yasa'yı bizzat Musa dönemindeki gibi orijinal bağlamında yorumlama iddiası taşımıştır (Duygu, 2018b: s. 286).

Pavlus'un Yasa'ya bakışında ise birtakım tutarsızlıklar göze çarpar (Gündüz, 2019: 261). O bir taraftan yasa yoluyla hiç kimsenin kurtulamayacağını ve yasaya bağlananların lanet altında olduğunu ileri sürerken,³³ diğer taraftan Tanrısal yasanın kesinlikle günah olmadığını, Yasa'nın kutsal, iyi ve doğru olduğunu söyler.³⁴ Romalıları'a yazdığı mektupta Yasa'yı geçersiz kılmadığını aksine doğruladığını vurgular.³⁵ Ancak bunu söylediği, iman ve aklanmanın konu edildiği pasajın başında Tanrı'nın insanı, Yasa'dan bağımsız olarak İsa Mesih'e iman ile aklayacağından bahseder.³⁶ Hatta Yasa'nın melekler aracılığıyla düzenlendiğini söyler.³⁷

Bütün insanları Âdem'den beri yüklendikleri asli günahı kurtarmak amacıyla Mesih'in kendisini çarmıhta feda ettiğine ve insanlığın bu sayede aklandığına dair Hristiyanlık dünyasına ait bir iddia, Pavlus'un belirlediği ve mektuplarında temelini attığı klasik Hristiyan inanişinde hâkim kanaat halini almıştır. Pavlus'un temellerini attığı mezkûr iddiaya göre Mesih kabul edilen ve Tanrı Oğlu olarak nitelendirilen Rab İsa'nın yeryüzünü ziyareti ve çarmıha gerilerek öldürülmesiyle beraber Kutsal Yasa ortadan kalkmıştır. Bu kapsamda Mesih'le beraber insanlığın asli günahı ortadan kalktığı gerekçesiyle, bu günahın bir cezası gibi yorumlanan Yasa'nın da artık hükmünü yitirdiği öne sürülmüştür (Duygu, 2018b: 289).

1.1.2.4. “Tanrı'nın Egemenliği” Anlayışına Etkisi

Tanrı'nın egemenliği kavramı, İsa'nın insanlara dini tebliğ ederken kullandığı kavramlardan biridir.³⁸ İsa'ya göre Tanrı'nın egemenliği, özel anlamda dünyanın sonunda gerçekleşecek olan hesap ve yargı gününü, genel anlamda ise Tanrı'nın iradesinin insan inanç, düşünce ve eylemlerine egemen olmasını kapsar. İfade edilen genel mana itibarıyla İsa'ya göre

³³ Galatyalılar, 3/11-12: “Yasa'nın gereklerini yapmış olmaya güvenenlerin hepsi lanet altındadır. Çünkü şöyle yazılmıştır: Yasa kitabında yazılı olan her şeyi sürekli yerine getirmeyen her insan lanetlidir. Açıktır ki, hiç kimse Tanrı katında Yasa'yla aklanmaz. Çünkü imanla aklanan insan yaşayacaktır”.

³⁴ Romalıları, 7/7-12: “O halde ne diyelim? Kutsal Yasa günah mı oldu? Kesinlikle hayır! Ama Yasa olmasaydı, günahın ne olduğunu bilmeyecektim. Yasa, ‘Açgözlü olma’ demeseydi, açgözlülüğün ne olduğunu bilmeyecektim. ... İşte böyle, Yasa gerçekten kutsaldır. Buyruk da kutsal, doğru ve iyidir.”

³⁵ Romalıları, 3/31.

³⁶ Romalıları, 3/21-22: “Şimdiyse Yasa'dan bağımsız olarak Tanrı'nın insanı nasıl aklayacağı açıklandı. Yasa ve peygamberler buna tanıklık etti. Tanrı, insanları İsa Mesih'e olan imanlarıyla aklar. Bunu, iman eden herkes için yapar. Hiç ayırım yoktur”.

³⁷ Galatyalılar, 3/19.

³⁸ Matta, 5/3; Markos, 10/14-15; Luka, 18/16-17 ve daha birçok yer. Bazı pasajlarda “Tanrı'nın Egemenliği” yerine “Göklerin Egemenliği”, “Tanrı'nın Krallığı” gibi tabirler kullanılmıştır. Ayrıca Yeni Ahit'in bildirdiğine göre Vaftizci Yahya da Göklerin Egemenliğinin yaklaştığından bahsetmiştir (Matta, 3/2-3).

Tanrısal Egemenlik başlamış durumdadır (Gündüz, 2019: 254). Fuat Aydın bir dizi bilgilendirmeden sonra Tanrı'nın Krallığı kavramının şu şekilde tarif edilebileceğini aktarır: "Tanrı'nın krallığı, kendisinin üzerlerinde hâkim olduğu bir halk yaratarak ve kendi hâkimiyetinin tecrübe edildiği bir alan ya da alanlar meydana getirerek düşmanlarını yenmek için Mesih'te tezahür eden Tanrı'nın mutlak yönetimidir." (Aydın F., 2017: 341, 961. dipnot). İsa, Tanrı'nın otoritesinin insanların inanç, düşünce ve yaşamlarını yakında kuşatacağını ve insanların hep birlikte şeytanın egemenliğinden sıyrılarak kendilerini Tanrı'nın otoritesine vereceklerini beklemekteydi (Gündüz, 2019: 256).

Pavlus'ta Tanrı'nın egemenliği, eskatolojik bağlamdaki Mesih'in krallığı beklentisine dönüşmüştür (Gündüz, 2019: 255). Bu bağlamda kendisini çarmıh ile feda eden İsa ileride tekrar gelecek ve Tanrısal Krallığı ilan edecektir. Dolayısıyla Pavlus öğretisinde İsa Mesih'in varlığının bir şekilde Tanrı'nın Krallığı'nı başlattığına ancak tamamlanmasının gelecekte olacağına dair genel bir kabul vardır (Aydın F., 2017: 340-341). Pavlus'un mektuplarında rastlanılan,

Günahkârların, Tanrı'nın Egemenliğini miras almayacağını bilmez misiniz? (I. Korintliler, 6/9),
Kardeşler, şunu demek istiyorum, et ve kan Tanrı'nın Egemenliğini miras alamaz. (I. Korintliler, 15/50),
... Böyle davrananlar Tanrı'nın Egemenliğini miras alamayacaklar. (Galatyalılar, 5/21)

gibi söylemler Pavlus'un Tanrı'nın egemenliği konusunu eskatolojik olarak algıladığını ve egemenliğin ileride gerçekleşeceğini savunduğu izlenimini verir.

Pavlus'un söylemleri göstermektedir ki Yahudi düşüncesinde mevcut olan siyasal bağlamda egemen yeryüzü kralı, kral-Mesih motifi, Pavlus tarafından kurtuluş bağlamında faaliyet gösterecek tanrısal bir krala, Rab İsa Mesih motifine dönüştürülmüştür (Gündüz, 2019: 255).

1.1.2.4. Kurtuluş Anlayışına Etkisi

İsa'nın çarmıha gerilmesi ve acı çekerek ölmesi Pavlus tarafından Hristiyan teolojisinin merkezi haline getirilmiştir (Gündüz, 2017b: 96). Bu doktrine göre günah dünyaya Âdem ile gelmiş ve insanlık nesilden nesile söz konusu günahı taşımıştır. İsa, insanlığı bahsi geçen suç yükünden kurtarmak için çarmıha gerilmiş ve acı çekmiştir (Tümer, 1991: 496). Dolayısıyla Pavlus'a göre kurtuluşa ermek, Mesih'in çarmıhta acı çekerek öldüğüne, sonra dirilip göğe

yükseldiğine inanmak ile olacaktır³⁹ (Duygu, 2018a: 337). Hâlbuki İsa'ya göre kurtuluş Tanrı'nın emirlerine uymak ile gerçekleşecektir.⁴⁰

Pavlus'un ortaya attığı kurtuluş inancı aynı zamanda O'nun Müjde/İncil'e bakış açısını da yansıtır. İncil'in incil olabilmesi için kurtuluş doktrini yani İsa'nın çarmıha gerilerek öldürüldüğünü, dirilerek göğe yükseldiğini bildirmesi ve insanlığın bu inanç sayesinde kurtuluşa erebileceğinden bahsetmesi gerekir (Duygu, 2018a: 339). Kısaca Pavlus ile beraber teolojide kurtuluş anlayışı ve İncil/Müjde anlayışı değişmiştir. Pavlus'un temellerini attığı kurtuluş doktrini ileriki dönemlerde Hristiyanlık inanç esaslarının önemli bir parçası haline gelmiştir. Hatta Yeni Ahit'e yüklenen "kurtuluş" eksenli bakış açısı, onu, yasal bir norm olarak değil, kurtuluşun belgesi ve kaynağı olarak hürmet gösterilmesi gereken bir metin haline getirmiştir. Başka bir ifadeyle onu inancın, imanın ve dini öğretinin kanonik ölçütü yapan, kurtarıcı içeriğidir (Wenz, 2006: 7).

1.2. Erken Dönemde Ortodoksi ve Heterodoksi Tartışmaları⁴¹

Bir dinin inanan grupları arasındaki mücadeleyi bilmeden o inanç hakkında sağlam bir bilgiye ulaşmak mümkün görünmemektedir. Her din veya düşünce, tarih sahnesine çıkarken mevcut düzene karşı bir tez, mevcut sisteme karşı farklı bir tutum ile gündeme gelmiştir. Hristiyanlık kutsal metinlerinin ve özellikle apokrif metinlerin inceleneceği bu çalışmada inanan cemaatin hangi inanışından dolayı mevcut yapıdan ayrılmış kabul edildiği yani heretik/heterodoks sayıldığı sorusuna cevap aramak ve Ortodoksi-Heterodoksi mücadelesine değinmek gerek Hristiyan teolojisinin gerekse sözü edilen dinin kutsal metinlerinin neye göre şekillendiğini anlamak adına önem arz eder.

³⁹ Romalılar, 10/9: "İsa'nın Rab olduğunu ağızla açıkça söyler ve Tanrı'nın O'nu ölümden dirilttiğine yürekten iman edersen, kurtulacaksın".

⁴⁰ Markos, 10/17-19: "İsa yola çıkarken, biri koşarak yanına geldi. Önünde diz çöküp O'na, 'İyi öğretmenim, sonsuz yaşama kavuşmak için ne yapmalıyım?' diye sordu. İsa ona, 'Bana neden iyi diyorsun?' dedi. 'İyi olan tek biri var, O da Tanrı'dır. O'nun buyruklarını biliyorsun: Adam öldürme, zina etme, hırsızlık yapma, yalan yere tanıklık etme, kimsenin hakkını yeme, annene babana saygı göster.' Ayrıca Matta, 19/16-19; Luka, 18/18-20.

⁴¹ Başlıkta ve çalışmanın bütününde ifade edilen Ortodoks kavramı ile, Hristiyanlık içerisinde 11. yüzyılda ortaya çıkan ve sistemleşen dinî grubun ismi olan Ortodoks mezhebi kastedilmemiştir. Genel terminolojik bir adlandırma olan "Ortodoksi (Orthodoksi)", Hristiyanlık tarihinde 4. Yüzyılın sonrasında hâkim düşünce haline gelen ve merkezi din anlayışını temsil eden grupların (Katolik-Ortodoks) Hristiyanlığın ilk dört yüz yılındaki anlamsal karşılıklarını ifade etmek için kullanılır. İlgili kavram, çalışmada da aynı anlam ve bağlamda kullanılmış; bahsedilen grupların anlayışından söz ederken de "Ortodoks anlayış" ifadesi tercih edilmiştir. Aynı şekilde ilk dört yüzyılda Ortodoks anlayışın karşısında duran gruptan söz edilirken "Heterodoksi (Heterodoksi)" kavramı, bu grubun din anlayışını ifade etmek için de "Heterodoks anlayış" tabiri kullanılmıştır.

1.2.1. Ortodoks Anlayışın Oluşması

Ortodoks kavramı Hristiyanlık içerisindeki bir mezhebin ismi olarak ele alındığında genel manada Bizans İmparatorluğu'nun devlet kilisesi şeklinde gelişim gösteren cemaati ifade eder (Gündüz, 2017a: 380). Ancak dinsel geleneklerde ortodoksi kavramı, merkezi öğretileri savunan akımları tanımlamada kullanılan bir terimdir. Ortodoks anlayış tabiri ile kastedilen de Hristiyanlık teolojisinin, inanç kültürünün sistemleştiği anlayıştır.

Ortodoksi doğru görüş anlamına gelir ve İsa ile havarileri tarafından savunulan, dünyaya ilk neslin Hristiyanları tarafından yayılan ve her dönem inananların büyük çoğunluğunun onayladığı öğretileri temsil eder. Ortodoksi genellikle yaygın olarak kabul gören anlayış için kullanılmıştır. Doğru öğretiyi savunduğunu ve doğru teolojik anlayışın temsilcisi olduğunu iddia eden ve söz konusu iddiasını, çoğunluğu peşine takarak veya siyasal gücü elde ederek perçinleyen yapı ortodoks olarak tanımlanmıştır (Gündüz, 2004: s. 10). Buna karşın, Hristiyan olduğunu iddia eden ancak bu öğretinin herhangi bir noktasını reddeden veya onu önemli ölçüde değiştirenler heretik veya heterodoks olarak adlandırılır ve sapkınlığı temsil ederler. Sapkınlık (heterodoksi veya heresi), ya Yahudi çevrelerinden ya da pagan filozofların öğretilerinden alınan fikirlerle Hristiyanlığın orijinal öğretilerinin kirlenmesini ifade eder (Ehrman, 1996: 6).

Teolojik veya Kristolojik tartışmalar sonucu ortaya çıkan anlayışların Ortodoksi veya Heterodoksi olarak kabul edilmelerinde genel kanaat, mevcut anlayışların çoğunluğu sağlayabilmeleri veya bu anlayışların egemen güç odakları ve devlet otoritesi ile olan münasebetleri olmuştur. "Ehrman'ın açıkladığı gibi, sonunda Ortodoksi olarak görülen ve zıt görüşlere karşı bir tür ruhsal hoşgörüsüzlüğe sahip olan grup, sosyal dışlama, ekonomik baskılar ve siyasi işlemler gibi güç noktaları aracılığıyla toplumsal egemenlik kazandı." (Hartog, 2015: 3). Sözü edilen bakış açısına göre Ortodoksi, genellikle yaygın ve devlet otoritesince desteklenen anlayış için kullanılmıştır. Ortodoks olarak kabul edilen bu anlayışın karşısında kalan düşünce ise Heterodoksi veya Heretik olarak görülmüştür. Ancak Hristiyanlık tarihinde geçmişten günümüze Ortodoksi-Heresi ayrımında ortodoks anlayışın benimsenmesinde çoğunlukta olup olmamadan daha ziyade mevcut anlayışın siyasal irade tarafından kabul edilip edilmemesi kriter olarak benimsenmiştir. Dolayısıyla ortodoks anlayışın dışında olduğu düşünülen heterodoksal akımlar da zaman zaman oldukça büyük kitleleri bünyesinde barındırmıştır. Hatta bazı bölgelerde heretik grupların sayısı Ortodoksi grupların sayısını aşmıştır (Hartog, 2015: 2). Nitekim bir dönem Nesturilik çoğunluk teşkil etmesine karşın daha sonra heretik sayılarak büyük ölçüde yok edilmiş ve azınlık durumuna sokulmuştur (Albayrak, 2005: 108).

Hiç şüphesiz ortodoks anlayışın yerleşmesi birdenbire gerçekleşmemiştir. Uzun yıllar hatta yüzyıllar boyunca inananlar, dinin Teolojisi ve Kristolojisi üzerinde tartışmışlardır. Nitekim Hristiyanlık iman ikrarı (credo)'nın belirlenmesinin ve inanç sisteminin son şeklini almasının 4. yüzyılda, 325 İznik konsili'ne kadar uzanması, Ortodoksi-Heterodoksi mücadelesinin ne denli bir boyuta sahip olduğunun göstergesidir. Hristiyanlıkta bir grubun kendisi için ortodoks unvanını seçtiği ve muhalefeti heterodoksi olarak adlandırdığı dönem 4. yüzyıl olarak kabul edilir (Ehrman, 1996: xii). Bu süreç boyunca inananlar mevcut dinin muhtelif konuları üzerinde görüşlerini açıklamış ve ortaya birtakım tezler koymuşlardır. Ortaya konulan tezler etrafında tartışmışlar, süregelen tartışmalar neticesinde üstün çıkan grup kendisini Ortodoksi olarak konumlandırmış ve kendi bakış açısına göre dinin temel teolojik argümanlarını belirlemiştir.

Ortodoks anlayışın temellerini oluşturacak olan mücadelenin ilk örnekleri henüz 1. yüzyılda Pavlus'un mektuplarında görülmektedir. Hristiyanlığın ilk yıllarında Pavlus'un yazdığı mektuplarda farklı düşünce ve inanç sahiplerine yönelik dışlayıcı tutum dikkat çeker. Pavlus bahsi geçen mektuplarında kendi oluşturduğu teoloji ve kristoloji anlayışını merkeze koyarak bu anlayışın dışında düşünen kilise ve cemaatlere karşı inananları uyarmaktadır. Örneğin Galatyalılar'a yazdığı mektupta: *"Ne var ki, İsa Mesih'te sahip olduğumuz özgürlüğü el altından öğrenmek ve böylece bizi köleleştirmek için gizlice aramıza sızan **sahte kardeşler** vardı."* (Galatyalılar, 2/4-5) diyerek bazı inananları sahte kardeş ilan eder. Pavlus'un burada kastettiği kimseler kurtuluş için sünnetin zorunlu olduğunu savunan kimselerdir (MacDonald, 2002: 448). Bir başka yerde Pavlus, Milet'ten Efes'e haber yollayarak inananlar topluluğunun ihtiyaçlarını yanına çağırır ve onlara:

...Ben gittikten sonra **sürüyü esirgemeyen yırtıcı kurtların** aranızda gireceğini biliyorum. Hatta öğrencileri kendi peşlerinden sürüklemek için sizin aranızdan da **sapık sözler söyleyen kişiler** çıkacak... (Elçilerin İşleri, 20/29-30).

der. Bir diğer mektubunda ise:

Kötülük yapan o adamlardan, o **köpeklerden** sakının; o sünnet bağnazlarından sakının! Çünkü gerçek sünnetliler, Tanrı'nın Ruhu aracılığıyla tapınan, Mesih İsa'yla övünen ve benliğe güvenmeyen bizleriz (Filipliler, 3/2.).

demektedir. Pavlus Titus'u Girit'e gönderirken oraya görevli olarak ataması gereken kişinin özelliklerini saydıktan sonra şöyle der:

Çünkü **asi, boşboğaz, aldatıcı** birçok kişi vardır. Özellikle sünnet yanlıları bunlardandır. Onların ağzını kapamak gerek. Haksız kazanç uğruna, öğretmemeleri gerekeni öğretmek bazı aileleri tümüyle

yıkmaktadırlar. Kendilerinden biri, öz peygamberlerinden biri şöyle demiştir: «Giritliler hep yalancı, azgın canavarlar, tembel oburlardır.» Bu tanıklık doğrudur. Bu nedenle, Yahudi efsanelerine ve gerçek yoldan sapan kişilerin buyruklarına kulak vermemeleri, sağlam imana sahip olmaları için onları sert bir şekilde uyar. Yüreği temiz olanlar için her şey temizdir, ama yüreği kirli olanlar ve imansızlar için hiçbir şey temiz değildir. Çünkü onların hem zihinleri hem de vicdanları kirlenmiştir. Tanrı'yı tanıdıklarını ileri sürer, ama eylemleriyle O'nu inkâr ederler. Söz dinlemeyen, hiçbir iyi işe yaramayan iğrenç kişilerdir (Titus, 1/10-16).

İfade edilen örneklerde görüldüğü gibi Pavlus, ortaya attığı teolojik doktrinleri savunmak ve meşrulaştırmak adına mektuplarında ağır bir dil kullanmakta, kendi argümanlarının doğruluğunu pekiştirmek adına kendisinin sınırlarını çizdiği teolojik sistemin dışında farklı teolojik düşünceye sahip olanlara itibar etmemelerini inananlardan istemektedir. Hatta bu söyleminde o kadar ileri gitmektedir ki Galatyalılar'a mektubunda,

Biz ya da gökten bir melek bile, size bildirdiğimiz müjdeye ters düşen bir müjde bildirirse, lanet olsun ona! Daha önce söylediğimizi şimdi yine söylüyorum, bir kimse size, kabul ettiğinize ters düşen bir müjde bildirirse, ona lanet olsun! (Galatyalılar, 1/8-9).

demektedir.

Aynı söylem Petrus'ta da görülür:

Ama İsrail halkı arasında sahte peygamberler vardı, tıpkı sizin de aranızda yanlış öğretiyenler olacağı gibi. Bunlar kendilerini satın alan Efendi'yi bile inkâr ederek gizlice aranızda yıkıcı öğretiler sokacaklar. Böyleleri ani bir yıkıma uğrayacaklar (II. Petrus, 2/1).

Günümüz Hristiyanlık anlayışının mimarı olarak kabul edilen Pavlus'un, kendi dinsel düşüncesini teolojik sistemin merkezine konumlandırırken takip ettiği metot, izlediği yol ve ortaya koyduğu çaba zamanla onun teolojik sisteminin Ortodoksi olarak tanımlanmasında etkili olmuştur. Bir başka ifadeyle, Pavlus'un belirlediği dinsel sistemin zamanla Ortodoksi olarak kabul edilmesinde uluslara yazdığı mektuplar, yaptığı misyon yolculukları ile inananları devamlı baskı altında tutmasındaki gayreti etkili olmuştur. Pavlus'tan sonra onu takip edenlerde de heretiklere karşı tutumun artarak devam ettiği görülür. Mesela Irenaeus⁴² kaleme aldığı Adversus Haereses (Against Heresies – Sapıklığa Karşı)⁴³ isimli eserinde başta Gnostikler ve

⁴² Liyon psikoposu. Kilise babası olarak kabul edilir. Yaşadığı tarihler kesin olarak bilinmemekle birlikte 2. yüzyılın ilk yarısı içerisinde doğduğu kabul edilir. Geniş bilgi için bakınız: Poncelet, 1910.

⁴³ “Yaygın olarak Adversus Haereses adı verilen “Yanlış Bilginin Saptanması ve Devrilmesi” başlığıyla kaleme alınmış beş kitaptan oluşan bir inceleme. İfade edilen çalışmanın çok eski bir Latince çevirisi mevcuttur. Söz konusu eser, Irenaeus'un baş yapıtı ve en büyük öneme sahip eseridir. Eser sadece Gnostisizm'in farklı biçimlerini değil, aynı zamanda çeşitli Hristiyan topluluklarında ortaya çıkan başlıca sapkınlıklar konusunu da içerir ve bu nedenle en eski dini edebiyat alanında başlangıcından sonuna kadar paha biçilmez bir bilgi kaynağıdır” (Poncelet, 1910).

Marcioncular olmak üzere o dönemde sapkın olarak düşündüğü diğer Hristiyan mezheplerini hedef almıştır (Heide, 2012: 15). Erken dönemde Hristiyanlığı savunmak adına apolojist kilise babalarının kaleme aldıkları eserler de bu konuda örneklik teşkil eder.⁴⁴

Mevcut süreç içerisinde heterodoks olarak görülen akımları ortodoks anlayıştan ayıran özellikleri, onların heretik düşünce sistemlerine ve inanış biçimlerine sahip olmalarının yanı sıra farklı İncil metinlerine ve Ortodoksi tarafından apokrif ilan edilen diğer dinsel metinlere sahip olmalarıdır. Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında Ortodoksi ve Heterodoksi arasındaki bu mücadele neticesinde sözü geçen heretik grupların birçoğu tarihsel süreçte yok olduğu halde, bir kısmı günümüze kadar varlığını sürdürmüştür (Gündüz, 2004: 12). Ancak ifade etmek gerekir ki ortodoks anlayış tarafından apokrif olarak nitelenen dini metinler o dönemde belki de büyük çoğunluğu oluşturan ancak sonraki dönemlerde heretik ilan edilen grup tarafından kutsal metin olarak kabul edilmekte ve dini bir referans olarak hayatlarına yön vermektedir.⁴⁵

1.2.2. Heterodoksiyi Doğuran Etkenler

Aynı dinsel düşünce içerisinde farklı anlayışların oluşmasında birçok neden etkilidir. Bunların başında kutsal metin üzerindeki farklı okumalar ve bu okumaların ortaya çıkardığı farklı teolojik yorumlamalar gelir. Hristiyanlık tarihinde 5. yüzyılda İsa'nın şahsı ile ilgili Monofizit-Diyofizit bakış açılarına dayalı ortaya çıkan tartışmalar, sözü edilen okuma ve yorumlama farklılıklarından kaynaklanan tartışmalar olarak görülür (Gündüz, 2004: 5). Kutsal metinler üzerine okuma ve yorumlamaya dair farklı bakış açıları, farklı mezhep ve kiliselerin oluşmasına neden olduğu gibi, farklı kutsal metinlerin de oluşmasına zemin hazırlamıştır. 2. yüzyılda ünlü Hristiyan teolog Marcion'un İnciller konusunda ciddi eleştirilerde bulunduğu ve Luka İncili ile Pavlus'un bazı mektupları dışında diğer Yeni Ahit metinlerini otantik kabul etmediği bilinmektedir.⁴⁶ Dolayısıyla dinin temel dayanağı olarak hangi metinlerin kanonik kabul edileceği, hangilerinin apokrif olduğu konusundaki tartışmalar genellikle ciddi ayrılıklarla sonuçlanmıştır (Gündüz, 2004: 6).

Ortodoksi ve Heterodoksi ayırımına götüren farklılaşmaya etki eden bir diğer husus, Filistin ve çevresinde çıkış yapan ve faaliyet göstermiş olan İsa müjdesinin Roma'ya kadar uzanması neticesinde farklı sosyal, kültürel ve iktisadi alanlara yayılmış olmasıdır. Roma topraklarında çok tanrılı dinlere mensup olarak yaşayan gentileler Hristiyanlığı benimsemekle Hristiyanlığın inanç esaslarına, ibadet ve ritüellerine dair yeni birtakım anlayış ve yorumları

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Tarakçı, 2005.

⁴⁵ Bazı metinlerin apokrif kabul edilme nedenleri, çalışmanın ikinci bölümünde ele alınacaktır.

⁴⁶ Marcion'un ifade edilen anlayışına ve kanon çalışmalarına etkisine ileride değinilecektir.

da getirmişlerdir. Bu farklı yaklaşımlar da bazen çatışma ve ayrılık nedeni olarak kullanılmıştır. İfade edilen nedenden dolayı Hristiyanlık tarihinde enkarne olan Tanrı oğlu olarak İsa'nın dini yapı içerisindeki pozisyonu, İsa Mesih'in ölümü, üç gün sonra yeniden dirilmesi, ardından göğe yükselmesi ve Tanrı'nın krallığını tamamlamak üzere tekrar geleceği meselesi; teslis meselesi, Mesih müjdesi, ayrıca dini ritüellerin sosyal hayatta uygulamasına yönelik farklılıklar ve benzeri konulardaki tartışmalar farklı teolojik zemine oturan, farklı bakış açısına sahip yüzlerce anlayışın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çoğunlukla kendi anlayışını doğru inanç ve kendi kilisesini doğru cemaat olarak gören anlayış, kendi bakış açısını Ortodoksi, bunun dışındakileri ise heretik ilan etmiştir (Gündüz, 2004: 12-13).

Farklılaşmaya etki eden faktörlerden biri de siyasi yapıdır. Dinin siyasi emellere alet edilmesi neticesinde boy gösteren siyasi etkiler, zamanla dinin temel unsuru olan barış, hoşgörü ve farklılıklara saygının terk edilmesine ve neticede farklılıkları dışlayan bir anlayışın doğmasına neden olmuştur. Hatta kendi sosyal ve siyasi anlayışına aykırı gördüğü anlayış ve akımları heretik ilan ederek onları sapkın ilan eden ve hatta onlara yaşam hakkı tanımayan bir yapıya bürünmesine yol açmıştır (Gündüz, 2004: 8). Miladi 4. yüzyıldan itibaren Roma'nın resmi dini haline gelen ve hızla yayılan Hristiyanlık bu dönemden itibaren siyasallaşma sürecine girmiştir. İmparatorluk, Roma Kilisesinin temsil ettiği din anlayışını resmi öğreti olarak benimsemiş ve tercih ettiği teolojik anlayış ve kilise yapılanması dışındaki hiçbir oluşuma izin vermediği gibi bu tarz oluşumları türlü yollar deneyerek yok etmeye çalışmıştır (Gündüz, 2004: 9).

1.2.3. Ortodoksi'den Ayrılan Gruplar

Heretik bakış açısının temellerini atan, teolojiden ilk sapma hareketleri Hristiyanlıkta oldukça erken dönemlerde, Hristiyanlığın hemen ilk yüzyılında başlamıştır. Üstelik bu ayrılıklar, ayrıntı olarak sayılabilecek meselelerde değil, dinin inanç mevzularını barındıran önemli teolojik konularda görülmüştür. Hatta bu ayrılıklar dini yapıyı o derece etkilemiştir ki 4. yüzyıldaki din anlayışı, bir bakıma ilk Hristiyanların din anlayışını heterodoks olarak tanımlayacak duruma gelmiştir. Heretik akımların ortaya çıkmasına neden olan tartışmalar; Tanrı, teslis ve İsa'nın doğası ile ilgili hususlarda olmuştur (Albayrak, 2005: 107). İfade edilen başlıklar içerisinde ise İsa'nın doğası meselesi, tartışmaların ve ayrılıkların başını çekmiştir. Aryüs'ün aforoz edilmesine kadar giden süreçte de görüldüğü gibi Hristiyanlık tarihinde birçok tartışma ve ayrılık İsa'nın doğası meselesinden çıkmıştır. Çünkü İsa'nın doğası meselesi Tanrı anlayışını etkilediği gibi teslisin de bir ayağını oluşturduğundan önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir.

1.2.3.1 Yahudi Hristiyanlığı

Yahudiler, Tanrı tarafından seçilmiş halk olduklarını iddia etmişlerdir. Uygun şekilde yaşayabilmeleri için Tanrı Yahudilere Musa Yasa'sını vermiştir. Yahudi Hristiyanlar geniş anlamda Yahudi kanından olan tüm Hristiyanlardır (Schoeps, 2019: 15). Yahudi Hristiyanları Yahudilerden farklı kılan özellik, İsa'yı Mesih olarak kabul etmeleridir. Musa Şeriatını uygulamadaki ısrarları da onları Hristiyanlardan ayırır.

Hristiyanlıktan önceki dönemde Yahudilik, İbranîler ve Helenist kültür içerisinde kalmış Yahudiler olmak üzere iki farklı unsurdan oluşmaktaydı. Hristiyanlığın ortaya çıkması ve sözü edilen iki farklı unsurun her ikisinden de insanların Hristiyanlığı kabulü, şeriat konusunda farklı bakış açılarını doğurmuştur. “Helenist Yahudiler uzun süre putperestler arasında yaşadıkları ve yabancıların lânetli dilini konuştukları için ikinci sınıf ve bir tür heretik kabul ediliyorlardı.” (Harman, 2013a: 184). Ancak “Yahudi Hristiyanlığı” tabiri Yahudi iken Hristiyanlığı kabul eden cemaatin tümünü ifade etmek için kullanılmaz. İki türlü Yahudi Hristiyanlığından söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi diğer Hristiyan gruplar içerisinde kalan ve zamanla asimile olan ve gerçek anlamda Yahudi Hristiyan kabul edilmeyen Yahudi kökenli grup, ikincisi ise ilk Hristiyanlık içerisinde yer alan, İsa'ya imanla beraber Yahudi şeriatını da kabul eden grubu veya cemaati ifade eden grup ki gerçek Yahudi Hristiyanlar sözü edilen ikinci gruptur (Schoeps, 2019: 16).

Yahudi olmayan gruplar arasında Hristiyanlığın yayılması daha çok Helenist Yahudi Hristiyanların etkisiyle olmuştur. İbrani ve Helenist Yahudi Hristiyan grupların her ikisi de Mesih'e inanan ve şeriata bağlılığı esas alan gruptur. Ancak “Şeriat karşısında Kudüs İbrânîlerine göre daha az formalist olan Helenist Yahudiler, Hristiyan imanını diaspora Yahudileri ve Grekler arasında yaymıştır.” (Harman, 2013a: 185). Bahse konu olan iki grup, Yahudi olmadığı halde Hristiyanlığı kabul eden (gentile) birinin şeriata tabi olup olmayacağı konusunda farklı görüşler ortaya koymuşlardır. İbrani Yahudi Hristiyanları, gentilelerin Musa şeriatına tabi tutulması gerektiğini iddia ederken, kendileri şeriata sıkı sıkıya bağlı Helenist Yahudi Hristiyanlar bu konuda daha toleranslı davranmış ve Yahudi olmayıp sonradan Hristiyan olanlar için şeriata tabiiyeti gerekli görmemişlerdir. Özellikle sünnet meselesi tartışmaların odağını oluşturmuştur çünkü Eskiçağ'da Yahudi düşmanlığının önemli nedenlerinden birisi olan erkek çocuklarının sünnet edilmesi, Yahudilerin çevresinde yaşayan pagan dünyada çok tepki gören bir uygulama olmuştur (Kaçar, 2003: 190). Bahsi geçen tartışmalar neticesinde 49 yılında Kudüs'te Havariler Konsili adında bir meclis toplanmış ve ifade edilen tartışmaya son vermek adına putperest iken Hristiyan olanların (Gentile Hristiyanları), putlara sunulmak üzere kesilen ve bu nedenden dolayı murdarlaşan hayvanların

etlerinden, zinadan, boğulmuş hayvandan ve kandan uzak durmaları, belirtilen dört esas dışında Yahudi şeriatının diğer tüm kurallarından muaf tutulmaları kararı alınmıştır.⁴⁷ Bu kararların alınmasında Tarsuslu olması nedeniyle kendisi de Helenist bir ortamda Yahudi olarak yetişen, Yahudi olduğu dönemde “yeni dini hareket” olarak görülen Hristiyanlık ile amansız bir mücadeleye girişen ancak Hristiyan olduktan sonra şeriata bakış açısı değişen ve nihayetinde gentile Hristiyanların şeriata tabi olmaması gerektiğini ilk ortaya atan Pavlus’un etkisi büyüktür. Ancak *gentile*lerin şeriattan muaf olmalarına dair alınan mezkûr karar Yahudi Hristiyanları memnun etmemiş, onlar şeriata bağlılıklarını ifade etmekten ve kurtuluş için şeriatın gerekliliğini savunmaktan geri durmamışlardır.

Hristiyanlık, Yahudilik içinde İsa’yı Yahudi mesihi olarak anlamaya başlayan bir mezhep olarak başladı. Bununla birlikte, nihayetinde din ağırlıklı olarak Yahudi olmayan bir hal aldı ve Yahudilerin inanç anlayışları yasaklanmaya ve sapkınlık olarak kınanmaya başlandı (Ehrman ve Plese, 2014: 108). Yahudiler tarafından asla bir Yahudi olarak kabul edilmeyen, hain ilan edilen, her ortamda dışlanan ve hatta yahudi dinî merasimlerine katılmaktan menedilen⁴⁸ Yahudi Hristiyanlar, Romalılar tarafından da Yahudi olarak görülüyor ve isyancı olarak kabul ediliyorlardı. Yahudi Hristiyanların lideri konumunda bulunan Yakup’un Sadduki yüksek rahibi Ananus tarafından kanunu çiğneme ithamıyla yargılanması ve ölüm cezasına çarptırılması neticesinde taşlanarak öldürülmesi bu durumun bir göstergesidir (Schoeps, 2019: 28). Halbuki Yakup Yahudi Hristiyan cemaati otuz yıl boyunca yönetmiş, Hristiyanlar arasında sevilen bir dini liderdi. Pavlus, Kudüs cemaatinin lideri olarak Yakup’u kabul ettiği için Galatyalılar 1/19’da sadece onunla görüştüğünü bildirir. “Adrien döneminde Kudüs tamamen Helenleşmiş ve putperest kökenli Hristiyanlar çoğunluğu oluşturmuştur” (Harman, 2013a: 186).

Yahudi-Hristiyanlar inanç esaslarındaki küçük farklılıklar açısından çeşitli gruplara ayrılmıştır.

1.2.3.1.1. Ebionitler

Ebionit adının, Ebion isimli kurucusunun olduğu bir tarikattan geldiği görüşü ileri sürülmüşse de (Thomassen ve Oort, 2009: 131) bu görüş Ebionit ismini açıklamak üzere uydurulmuş bir icat olarak görülür (Arendzen, 1909). İlk kez Irenaeus tarafından kullanılan ve İbranice’de “fakirler” anlamına gelen Ebionit terimi Pavlus doktrinine karşı çıkan İsa’nın ilk

⁴⁷ Sözü edilen Havariler Konsili ve alınan kararkar Yeni Ahit’te Elçilerin İşleri 15. Bölümde ele alınır.

⁴⁸ “Yahudilerden korktukları için böyle konuştular. Çünkü Yahudiler, İsa’nın Mesih olduğunu açıkça söyleyen havra dışı etmek için aralarında sözbirliği etmişlerdi.” Yuhanna, 9/22.

cemaati için kullanılmıştır (Gündüz, 1998: 95). Dolayısıyla Ebionitler, Yahudi doğan ya da Yahudi geleneklerine sadık, sünnet, şabat günü yasağı, koşer kuralları gibi Yahudi yasalarını koruyan ve uygulayan kimselerdir. Aynı zamanda resmî Yahudiliğe karşı çıkan, İsa'nın ulûhiyyetini, Tanrı'nın oğlu oluşunu reddeden, fakat onun Musa tarafından müjdelenen mesîh olduğunu kabul eden bir gruptur (Harman, 2013a: 186). Diğer bir ifadeyle, Ebionitler, İsa'nın bizatihi kendisinin ilah olduğunu inkâr etmekte, bunun yerine, O'nun tamamen insan olduğunu, Yusuf ve Meryem'in cinsel birlikteliğinden doğduğunu ve yalnızca vaftiz ile Tanrı'nın oğlu olarak kabul edildiğini iddia etmekteydiler. Yani İsa'nın dünyadaki en doğru insan olduğunu ve doğruluğu nedeniyle Vaftizci Yahya tarafından vaftiz edildiği sırada oğlu olması için Tanrı tarafından “evlat edinildiğini”⁴⁹ düşünmekteydiler (Ehrman, 2002: 10). Bu nedenle Ebionitler, bakire doğum doktrinine, İsa'nın ezelden varoluşuna veya uluhiyeti inancına uymamışlardır. Ayrıca Ebionitlerin inancına göre, Yahudi halkı için Yahudi hukukunun yerine getirilmesinde Tanrı tarafından İsa'nın Yahudi kurtarıcı olarak görevlendirilen Yahudi Mesih olduğuna inanmak ve Tanrı'ya inanan herkesin açıkça Yahudi olmak gibi bir zorunluluğu vardır (Ehrman, 2002: 10).

Ebionitler, Pavlus'un Hristiyanlığa dair görüşlerini, özellikle şeriatın kaldırıldığına dair fikirlerini de reddetmişler, O'nun Şam yolundaki vizyonuna inanmamışlar ve bahsedilen vizyonu bir halüsinasyon olarak görmüşlerdir. Böylece onlar, Musa şeriatını uygulamaya devam etmiş ve Pavlus'u mürted kabul etmişlerdir (Harman, 2013a: 186). Gentile'yi sadece Hristiyan yapmak değil aynı zamanda Yahudi şeriatıyla da yükümlü kılmak istemişler ve kurtuluş için şeriatı gerekli saymışlardır. Sonuç olarak, diğer Yahudileri İsa inancına dönüştürmeye çalışmışlar ve Yahudi olmayanlardan İsa'ya inananların da (Gentileler) Yahudiliğe dönmesi gerektiği konusunda ısrar etmişlerdir. Pavlus'un görüşlerini kabul etmeyen ve O'nu mürted sayan Ebionitler, Yeni Ahit içerisinde bulunan Pavlus'un mektuplarını kutsal kitap literatürü içerisinde saymamışlardır (Ehrman, 2002: 12). Eusebios⁵⁰ Ebionitlerin, sadece Pavlus'un mektuplarını değil eski kanunlara karşı geldiğinden dolayı diğer havari mektuplarını da kabul etmediklerini bildirir (Eusebios, 2010: 86). Ayrıca Kilise tarafından heretik sayılan Ebionitler'in Matta'ya aidiyetini iddia ettikleri bir İnciller'i de vardı.⁵¹

⁴⁹ Türkçe'ye evlat edinme olarak tercüme edilebilecek olan adoptionizm terimi, geniş anlamda, Mesih'in insan olarak Tanrı tarafından evlat edinilen oğlu olduğunu savunan bir kristolojik teoridir. Kelimenin kesin olarak ifade ettiği anlam, teorinin tarihi süreç içerisindeki seyrine göre değişmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Sollier, 1907.

⁵⁰ Yaklaşık 260-341 yılları arasında yaşamış, Filistin Kayserya (Caesarea) Psikoposu. Kilise Tarihi (Church History) isimli kitabı ile tanınır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Bacchus, 1909.

⁵¹ Söz konusu incil çalışmamızın ikinci bölümünde “Apokrif Metinler Hakkında Bilgiler” başlığı altında ele alınacaktır.

Yahudi Hristiyanlığı içerisinde sınıflandırılan Ebionit oluşumun Gnostik gelişiminden de söz edilir. Sözü edilen Gnostik Ebionitler, Gnostisizm'in düşünce yapısından büyük ölçüde farklıydı; çünkü Ebionitler, gnostik bakış açısının düşüncesini yansıtan yüce, iyi Tanrı ile daha az itibar edilen, düşük Tanrı (Demiurge Yehova)⁵² arasındaki herhangi bir ayrımı kesinlikle reddederler. Bu ayrımı Gnostisizm için zorunlu olarak görenler, Ebionitleri Gnostik olarak sınıflandırmaya bile itiraz ederler (Arendzen, 1909).⁵³

1.2.3.1.2. Nazarenler

Yeni Ahit'te Hz. İsa "Nazarene, Nazoran, Nasıralı" olarak anılır.⁵⁴ Aslında sadece Kanonik kitaplarda değil, Filip İncili, Mısırlılar İncili gibi Gnostik İncillerde ve Yuhanna'nın Gizli Kitabı (Apocriphon of John) gibi apokrif metinlerde de İsa için aynı kullanım görülür (Gündüz, 1998: 91). Bunun nedeninin, İsa'nın doğum yeri olan Nasıra-Nasara'dan dolayı olduğu birçok batılı bilim adamı tarafından ifade edilmişse de "Nasuraizm akımı Filistin-Ürdün bölgesinde resmî Yahudilik anlayışına karşı çıkan kişilerin oluşturduğu bir harekettir." (Gündüz, 1998: 94). İsa da bazı yönleriyle Yahudi anlayışına karşı çıktığı ve dinî birtakım normları değiştirdiği için Yahudiler tarafından Nazoran olarak isimlendirilmiştir. Elçilerin İşleri 23/5'te geçen, *"Biz şunu anladık ki, bu adam dünyanın her yanında tüm Yahudiler arasında kargaşalık çıkaran bir fesatçı ve Nasranî tarikatının elebaşlarından biridir."* cümlesinde Pavlus da bu tarikatın bir üyesi olarak görüldüğü için Nasranî olarak anılmıştır.

Nazarenler, sadece Matta İncili'ni kabul ederler ve İsa'nın ilâhlığını onaylar, onun bâkire Meryem'den doğduğuna inanırlar. Ayrıca Gentile'den Hristiyan olanları zorunlu tutmaksızın şeriata bağlıdırlar (Harman, 2013a: 186). Söz konusu grup, İsa'nın Tanrı oğlu olduğunu kabul etmelerine karşın İsa'nın saf bir insan mı yoksa Kutsal Ruh tarafından Meryem'den doğma biri mi olduğu konusunda net fikirlere sahip değildir (Gündüz, 1998: 98).

⁵² Demiurg, Gnostisizme dayalı dinsel geleneklerde maddi alemin ve insanın bedeninin yaratıcılığı fonksiyonunu üstlenen yaratıcı güce verilen isim. Gnostik akımlarda Saklas, Yaltabaoth ve Ptahil gibi çeşitli isimlerle isimlendirilen demiurg, yüce ışık tanrısından uzaklaşması ve karanlık alemiyle ilgi kurması nedeniyle yüce tanrının gözünden düşerek ışık aleminden atılan, düşmüş bir varlık olarak görülür." (Gündüz, 2017a: 118).

⁵³ Epiphanius, Panarion isimli eserinde Ebionitlere geniş yer verir ve onların görüşlerini çürütmeye çalışır. Dolayısıyla Ebionitler ile alakalı sözü edilen kaynaktan geniş bilgi edinilebilir: Thomassen ve Oort, 2009: 131-165.

⁵⁴ *"Oraya varınca Nasıra denen kente yerleşti. Bu, peygamberler aracılığıyla bildirilen, 'O'na Nasıralı denecektir' sözünün yerine gelmesi için oldu."* (Matta,2/23); *"Ey İsraililer, şu sözleri dinleyin: bildiğiniz gibi Nasıralı İsa, Tanrı'nın, kendisi aracılığıyla aramızda yaptığı mucizeler, harikalar ve belirtilerle kimliği kanıtlanmış bir kişidir."* (Elçilerin İşleri, 2/22); *"Pilatus bir de hafta yazıp çarmıhın üzerine astırdı. Yaftada şöyle yazılıydı: Nasıralı İsa-Yahudilerin Kralı."* (Yuhanna, 19/19).

Epiphanius⁵⁵ Nazoranları ayrı bir Yahudi Hristiyan ekol olarak gösterir ve Ebionitler mezhebinin Nasıralılar ekolüne tabi olan bir şahıs tarafından kurulduğunu iddia eder (Thomassen ve Oort, 2009: 131). Ancak “İsa’nın ilk cemaati sonraki devirlerde yaşayan Hristiyan yazarlarca Ebionitler isminin dışında başka isimlerle de anılmakta ve bazen bu isimler birbirinden farklı grupları ifade ediyor olarak gösterilmektedir. Bu değişik isimlerden biri de Nasuralardır” (Gündüz, 1998: 95). Diğer bir ifadeyle Nazarenler’le Ebionitler iki ayrı hareket değil aynı hareketin iki ayrı ismidir (Harman, 2013a: 186).⁵⁶

1.2.3.1.3. Elkesailer

Yaklaşık olarak 100 yılında Ürdün nehrinin doğu bölgelerinde ortaya çıkan bir Yahudi Hristiyan mezheptir (Gündüz, 2017a: 145). Elkesailer, günahattan arınmanın durmadan yenilenen vaftiz merasimiyle mümkün olduğuna ve şeriatın helal gördüğü besinlerin su ile temizlendiğine inanmaktadırlar. Tevhit akidesine, sünnet uygulamasına, ruhban sınıfına, cumartesi ve oruç ibadetine bağlıdırlar (Harman, 2013a: 186). Ayrıca şeriata sıkı sıkıya bağlı olan bu grup, kanlı kurbanı reddetmeye önem verirler, İsa’nın şahsiyeti ile alakalı doketik görüşü savunurlar (Gündüz, 2017a: 145). Onlara göre İsa, İbrâhimî gelenekteki son peygamberdir. 100 yılında ortaya çıkan bu hareket 2. yüzyılda çok gelişmiştir. Pavlus teolojisi üzerine kurulan kiliselerce zındıklıkla itham edilen Yahudi-Hristiyanlar da kendilerini suçlayanları zındıklıkla itham etmişlerdir (Harman, 2013a: 186).

Yahudi Hristiyan grupların Kudüs’ün yıkılışından kısa bir süre önce Ürdün’deki Pella’ya kaçtıkları gerçeğinden (Harman, 2013a: 186) ve Elkesailerin 100 yılında Ürdün civarlarında görülmeye başlaması bilgisinden hareketle denilebilir ki Elkesailer, Ebionitler’in devamı mahiyetinde bir grubu veya onlardan ayrılan Yahudi Hristiyan grubu temsil eder. Katolik Ansiklopedisinde John Chapman, Elkesaileri, Gnostik Ebionit mezhebine mensup bir grup olarak tanıtır.⁵⁷

1.2.3.2. Marcionizm

Marcionizm, Sinoplu bir gemici ve muhtemelen putperest iken Roma’ya yaptığı seyahatte Hristiyanlığı kabul eden ve fikirlerinden dolayı yerel kilise tarafından aforoz edilen,

⁵⁵ 310-403 yılları arasında yaşamış Salamis Piskopasudur. Panarion isimli eseri yazıldığı dönemde var olan her türlü heretik grup hakkında bilgi verir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Saltet, 1912.

⁵⁶ Nazarenlerle alakalı daha geniş bilgi için bakınız: Thomassen ve Oort, 2009: 123-130.

⁵⁷ Bahsi geçen konunun ayrıntısı bilgi için bakınız: Chapman, 1909. Ayrıca Epiphanius, Panarion isimli kitabında Elkasai’leri, aynı grup olduklarını bildirerek “Sampsacans” başlığıyla ele alır ve söz konusu Yahudi-Hristiyan grup ile alakalı geniş bilgi verir: Thomassen ve Oort, 2013, 71.

bunun neticesinde taraftarlarını organize ederek kendi cemaatini kuran Marcion'a dayanır.⁵⁸ Marcionizm; Yahudi Hristiyan anlayışın tam karşısında durmuş, İsa'nın ilahiliğini reddeden Ebionitlerin tam aksine ısrarla İsa'nın Tanrılığını savunmuş, Yahudi geleneği sonuna kadar savunan Ebionitlere karşı Yahudiliği tamamen reddetmiş, Pavlus'u mürted ilan eden Ebionitlerin aksine Pavlus'un görüşlerinin savunucusu olmuş bir gruptur.

Birçok kilise babası ile beraber batılı bilim adamlarının büyük çoğunluğu Marcion'u gnostik öğretiyeye sahip biri olarak kabul etse de aslında "Marcion, Gnostik hayalperest değildi." (Arendzen, 1910). Marcion, düşüncelerinde gnostik spekülasyonlara ve mitolojiye yer vermemesi ve kurtuluşun imanla olduğunu kabul edişi gibi bazı konularda diğer gnostik geleneklerden ayrılmış olarak görünse de gnostik olarak nitelendirilmesinin sebebi, özellikle düalist yaklaşımları, kozmik âleme olumsuz yaklaşımı ve asketizmi esas alan hayat tarzını benimsemesi olmuştur (Durak, 2013: 6). Bunun yanında Marcion'un doktrini ile takipçilerinin doktrini arasında ayırım yapılması gereklidir. Nitekim Marcion'un ölümünden sonra öğrencileri düalist düşüncede bazı değişiklikler yapmışlar, onun merhamet-adalet, zulüm-sevgi ağırlıklı düalist anlayışını, iyi-kötü, tanrı-şeytan karşıtlığına doğru yöneltmişlerdir (Albayrak, 2005: 113). Marcion'un öğretilerinde kurtarıcı gnosis, içimizdeki tanrısal nur, mitolojik kozmoloji gibi gnostik öğretiyeye çağrıştıran kavramlara rastlanmaması, anılan grubu gnostik yapılardan ayıran göstergeler içerisinde (Martin, 2010: 59).

"Marcion'a göre bu dünyanın yaratıcısı yasa gönderen, zalim, kahredici bir tanrıdır ve o tanrı sosyal çatışmaların, savaşların, haksızlıkların, şiddetin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bir de İsa'nın bildirdiği sıfatları ve özellikleri tam olarak bilinmeyen Sevgi Tanrısı vardır." (Batuk, 2008: 32).

Bu yaklaşıma göre Eski Ahit'in Tanrısı *Yaratıcı Tanrı*, Yeni Ahit'in Tanrısı ise *Sevgi Tanrısı*dır. Bahsedilen düşünce ışığında Marcion şu şekilde bir öğreti ortaya koymuştur: "Eğer yaratıcı Tanrı var ettiği dünyada bulunan kötülüğü önceden kestiremediyse cahildir; bunu kestirip önleyemediyse, kötüdür; önlemek isteyip de yapamadıysa, acizdir" (Albayrak, 2005: 112). Marcion, genel Hristiyan düşüncesinde önemli bir dogma olan, İsa Mesih'in tanrısal ruhu, doğduğu andan itibaren taşıdığı inancını kabul etmez. Ona göre, Tanrı İsa Mesih'te enkarne olmamış, tanrısal ruh kendisini İsa Mesih'te ifşa etmiştir. İfşa olan tanrı, kötülük tanrısının baskısı altında olan insanlığı kurtarmak isteyen merhametli *Sevgi Tanrısı*dır. Hatta belki de iyi olan bu tanrı kendini Mesih'te açıklayana kadar varlığı Demiurg (Eski Ahit'in yaratıcı tanrısı) tarafından bile bilinmiyordu (Durak, 2013: 9). Marcion bu düşüncesiyle

⁵⁸ Marcion'un hayatı ve Hristiyanlığa dair fikirlerinden etkilendiği hocalarına dair bilgi için bakınız: Durak, 2013: 2-5.

Hristiyanlığın Baba, Oğul, Kutsal Ruh anlayışına dayalı klasik teslis dogmasına karşı çıkmakta ve yüce tanrının, tarihin bir safhasında aniden, geçici olarak İsa Mesih'te insanlara oğul suretinde görüldüğünü ileri sürmektedir (Durak, 2013: 12). Dolayısıyla İsa'nın Mesihliği de söz konusu değildir.

Aşırı asketik hayat yaşayan Marcion, kurtuluş için sıkı bir ahlak anlayışı tavsiye eder. Sözü edilen anlayışa göre kurtuluşa ulaşabilmek için kişinin elinden geldiğince dünyevî yaşantıdan uzak durması, evlenmemesi, çocuk sahibi olmaması ve et yememesi gerekir. Vaftiz sadece mutlak bekârlığı seçenler için yapılabilir. Ayrıca Marcionistler'in alkollü içki içmeyi de kurtuluşa ulaşabilme açısından sakıncalı gördükleri, bundan başka elden geldiğince oruçlu olmayı tavsiye ettikleri bilinir (Durak, 2013: 15-16).⁵⁹

1.2.3.2.1. Marcion'un Kanonu

Marcion'un Tanrı tasavvuru konusunda başvurduğu düalist yaklaşım, Eski Ahit ve Yeni Ahit'e bakış açısına da yansımıştır. "Eski Ahit'i, yaratıcı tanrının intikam alma hukukuna dayalı katı adalet prensibini işleyen bir kitap olarak değerlendirir ve Eski Ahit'e şiddetle karşı çıkar. Bunun yerine kurtarıcı, iyi tanrının mesajını (İncil'i) ön plana çıkarır." (Durak, 2013: 13). Marcion, Yahudilikle ilişkilendirilmek suretiyle engellenmemiş ve kirletilmemiş bir Hristiyanlık istemekteydi. Bu düşünceyle Yahudilik ve Eski Ahit etkisinden sıyrılmış bir kutsal metin derlemeye çalışmıştır. Marcion'un Eski Ahit'i reddetme ve Eski Ahit'siz bir Kutsal Kitap oluşturma yönünde takındığı tavırdan dolayı Şaban Kuzgun Marcionizm'i Eski Ahit'i red hareketi olarak tanımlar (Kuzgun, 1991: 56).

Marcion'un derlediği kutsal metin, Luka İncili ile Pavlus'un on mektubundan oluşur. Pavlus'un Yahudi karşıtı yorumları onun için en önemli husus olmuştur. Marcion, İsa'nın öğretisini en iyi anlayan öğrencisi olarak Pavlus'u görür ve Pavlus'u mürted kabul eden Ebionitlerin aksine onu gerçek havari addeder. Dolayısıyla kendi kanonuna Pavlus'un on mektubunu dâhil etmiştir.⁶⁰ Marcion bir tek gerçek İncil'in var olduğunu söylemiştir. Sözü edilen İncil önce sözlü olarak aktarılmış, daha sonra da yazıya geçirilmiş ancak Yahudiliğin ateşli yandaşları tarafından üzerinde sabırla kalem oynatılarak asıl biçimi bozulmuştur. Bu yüzden tek gerçek incil olarak gördüğü Luka İncili'nin İsa Mesih'in doğum hikâyesini konu edinen ilk iki bölümünü kabul etmez. Aynı şekilde Pavlus'un mektupları üzerinde de çeşitli

⁵⁹ Marcion ile ilgili daha geniş bilgi için bakınız: Thomassen ve Oort, 2009: 294-364, ayrıca Irenaeus, tarihsiz, I/27.

⁶⁰ Marcion, piskopos bildirileri olan görülen 1. ve 2. Timoteus ve Titus'a mektuplar dışında Pavlus'un tüm mektuplarını kanona dâhil etmiştir (Ehrman, 2007: 51).

çalışmalar yapar (Durak, 2013: 15). Diğer bir ifadeyle Marcion, anılan kitapların eski yasaya gönderme yapan cümlelerini metinden çıkartarak kanonuna dâhil ettiği on bir kitap üzerinde “düzeltmeler” yapar (Ehrman, 2007: 52). Marcion’un kanonu zikredilen on bir kitaptan oluşmaktaydı ve Eski Ahit’i içermemekteydi.

1.2.3.3. Gnostisizm

Yunanca “gnosis” (gizli/özel bilgi ya da hikmet) teriminden türetilen Gnostisizm; “Tanrı, alem, insan ve bunların birbirleriyle olan ilişkilerini kendine has kutsal ezoterik bilgi doktrini temeline dayalı olarak açıklamayı ilke edinen dini felsefi gelenek” olarak tanımlanır (Gündüz, 2017a: 185). Milattan önceki birkaç yüzyıldan itibaren çeşitli Ortadoğu geleneklerinde temsil edilen dinî-felsefî bir akım olarak görülen Gnostisizm (Gündüz, 2012: 61), yüzyıllar boyunca etkisini devam ettiren, ilk dönem Hristiyan kilisesi tarafından sapık akım olarak etiketlenmeye çalışılan harekettir (Işık, 2012: 29).

Gnostisizm’in Hristiyanlık içerisinde ne derece yayıldığını Şinasi Gündüz şu şekilde ifade eder:

Gnostisizm, Hristiyanlık ve Yahudiliğin heretik mezhepleri olarak bilinen Elkesailer, Valentinianlar, Setianlar, Mağariler, Quqiler, Esseniler, Bardaysancılar, Masiyoncular ve Simoncular gibi irili ufaklı birçok akım tarafından da bir şekilde temsil edilmiştir. Bundan başka Hermetistler, çeşitli sır dinleri mensupları, Yahudilik ve Hristiyanlık içerisinde yer alan çeşitli mistik hareketler de gnostik inanç, öğreti ve hayat tarzını yansıtmışlardır. (2012: 62-63)

Gnostisizm Hristiyanlık söz konusu olduğunda heretik sayılan bir sistem olmakla birlikte aynı zamanda Hristiyanlığın ilk birkaç yüzyılında Roma İmparatorluğu ve Batı Asya’yı besleyen Ortodoks olmayan mezheplerin pek çoğunun inanç ve uygulamalarına verilen bir isim olma niteliğindedir (Işık, 2012: 30). Gnostisizmle ana akım Hristiyanlık arasındaki temel fark, gnostisizmin insanı selamete ulaştıracak şeyin inançtan ziyade gnosis olduğunu savunmasıdır (Martin, 2010: 35). Hristiyanlıkta kurtuluşun yolu kısaca Mesih’e inanmak olarak özetlenebileceği gibi Gnostisizm’de gnosis’e ulaşmak yeterli görülmüştür. Peki gnosis bir kişide nasıl gerçekleşir? Bu soruya Sean Martin şöyle cevap verir:

Gnosis; bir manzarayı izlerken, bir müzik parçasını dinlerken, ya da zihnin açık olduğu, sakin bir ortamda kendini dinlerken, kısacası olağan gündelik hayatı sürdürürken hiç beklenmedik bir anda bireye kendi varlığını duyuran bir oluşturdur. Bundan başka bir hocanın yardımıyla ya da birtakım ritüellere katılarak da gnosisi deneyimlemek mümkün olabilir. Veya tüm bunların bir arada yaşanması sonucunda da yaşanabilir. (2010: 36).

Gnostisizm'in Hristiyanlık içerinden doğmuş bir düşünce mi yoksa Hristiyanlıktan çok daha önce var olan bir düşünce mi olduğu konusu bilim adamlarınca tartışılmıştır. Erken dönem kilise babaları ve apolojistler tarafından Hristiyanlık içerisinden zuhur etmiş bir sistem olarak görülse de Özellikle Nag Hammadi ve Kumran yazıtlarının bulunması ile anlaşılmıştır ki esasen Hristiyanlık öncesi Yahudilik, Anadolu sır dinleri ve çeşitli Filistin-Suriye kültürleriyle Eski Mısır ve Eski İran dinsel geleneklerinde de çeşitli Gnostik motifler bulunmaktadır (Gündüz, 2012: 64). Hristiyan teolojisi için önemli isimlerden biri olan Pavlus'un Gnostisizm ile ilişkisi de öteden beri tartışılmaktadır.⁶¹

Tanrı-evren-insan ilişkisine Gnostisizm'in bakış açısını şu şekilde özetleyebiliriz:

Gnostik düşüncenin en önemli özelliği, Tanrı ile dünyanın ve buna bağlı olarak insan ile dünyanın ilişkisini yöneten düalizmdir. Gnostikler'in; daha etkisiz ve niteliksiz bir tanrı olan Yaratıcı Tanrı *Demiurge* ve yaratılan her şeyi aşan bir varlığa sahip olup insana hakiki tanrısallığın ne olduğunu gösteren *Gerçek Tanrı* olmak üzere iki tanrıları vardır (Martin, 2010: 40) Aşkın yani Gerçek Tanrı tüm canlılardan gizlidir ve doğal kavramlar tarafından bilinemez. O'nun bilgisi doğaüstü vahiy ve izah gerektirir ki o zaman bile olumsuz terimlerden farklı ifade edilemez (Jonas, 2001: 42-43).

Gnostikler dünyayı geniş bir hapisaneye benzetirler. Bu kozmik mimarinin dini önemi, burada ve ötesinde müdahalede bulunulan her şeyin insanı sadece mekânsal uzaklıktan değil aktif şeytani güç yoluyla Tanrı'dan ayırmaya hizmet ettiği fikrinde yatmaktadır. Başka bir ifade ile kozmik sistemin genişliği ve çeşitliliği, insanın Tanrı'dan ne ölçüde uzaklaştırıldığını ifade etmektedir (Jonas, 2001: 43). Ancak gnostikler, her insana tanrının sonsuz nurundan bir pay verildiğine de inandıkları için temelde yatan umudu hiçbir zaman yitirmezler. Bu anlamda Gnostikler'e göre gnosis'i kazanmak tanrısallık ışığı içselleştirmek anlamına gelir (Martin, 2010: 49). Gnostik görüşe göre, dünya kusurlu ve eksiktir ancak bu kusur, kişinin dünyada ve kendi içinde iyiliklerin de bulunduğunu fark etmesine engel olmamalıdır. Dünyada iyi şeylerin de olması aslında tüm insanların kurtuluşa erebileceğinin bir işareti olarak görülmelidir. Bu bakış açısı aslında Gnostik Yaratım mitleriyle derinden ilişkilidir (Martin, 2010: 39). Gnostikler kötülüğü bir şeytan işi olmaktan ziyade cehaletin kaçınılmaz bir sonucu olarak görme eğilimindedirler (Martin, 2010: 48).

2. yüzyıl, Hristiyanlıkta gnostik akımın son derece etkin olduğu bir çağdır. Geniş kavramsal bir çerçeveye sahip olan gnostik düşüncüyü, bir gruba, sisteme veya fikir akımına

⁶¹ Pavlus'un Gnostisizm'den etkilenmiş olabileceği konusu önemli bir mesele olmasına rağmen çalışmanın konusu düşünülerek bu konuya değinilmemiştir. Ancak bu konuda bilgi için bakınız: Gündüz, 2000.

indirgemek hem zordur hem de doğru görülmemektedir. Dolayısıyla onu tanımlamak da bir hayli zorlaşmaktadır.⁶²

Köklü bir tarihi geçmişe sahip olan Hırsitiyanlık içerisindeki tüm heretik grupları çalışmamızda ifade etmek mümkün olamadığı gibi onlar hakkında derinlemesine bir inceleme gerekli de görülmemiştir.⁶³ Apokrif metinlerin konu edinildiği araştırmamızda, heretik akımların dini metinlerle olan ilişkisi ve sahip oldukları kitaplardan yola çıkarak bunlar arasından kitaplarla irtibatı olduğu düşünülen belli başlı gruplar ele alınmaya çalışılmıştır. Hıristiyanlık tarihinin ilk dönemleri incelendiğinde yukarıda ifade edilen oluşumların dışında daha pek çok gruptan bahsetmek mümkündür. Ortodoks anlayış tarafından heretik olarak nitelenen grupların birçoğu kendi özel kutsal metinlerine sahip olduğu gibi özellikle son yıllarda yapılan kazılar neticesinde bulunan kitapların da eklenmesiyle, geçmişte hangi grup tarafından kullanıldığını belirlemenin zor olduğu metinler de mevcuttur. Bu gruplar içerisinde kendilerini İsa'nın gerçek öğrencileri olarak tanımlayanlar olduğu gibi İsa'nın öngördüğü din anlayışının en iyi uygulayıcıları ve temsilcileri olduklarını iddia edenler de olmuştur. Aynı zamanda her grubun, amacını ispatlayacak, teolojik görüşlerini destekleyecek kitapları mevcuttu ve bu kitapların büyük çoğunluğu İsa'nın gerçek öğrencileri olan havarilere dayandırılıyor, onlara nispet ediliyordu. İleride Yeni Ahit'i oluşturan yirmi yedi kitap, bahsi geçen ihtilafların boy gösterdiği zaman diliminin henüz başında, 1. ve 2. yüzyıllarda yazılmıştır. Bunun yanında günümüzde Yeni Ahit kanonuna dâhil olmayan, apokrif olarak nitelenen fakat o dönemlerde herhangi bir havariye veya din büyüğüne atfedilerek halk arasında dolaşan metinlerin de var olduğu unutulmamalıdır. Her grubun kendi kitabına sahip olduğu böyle bir ortamda hangi grubun doğru inanca sahip olduğunu kanıtlayacak, inancın aslı şeklini gösterecek bir otorite mevcut değildi çünkü henüz İsa'nın, dini tebliğ ederken Kutsal Ruh'tan elde ettiği esini ihtiva eden bir kitap, *Yeni Ahit*, mevcut değildi. O dönemde kilise otoritesince muteber kabul edilen metinleri bir Kutsal Kitap kanonunda toplama hareketi, sözü edilen çeşitli tartışmaların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

1.3. Yeni Ahit Kanonunun Oluşumu

Hıristiyan kutsal kitabına yönelik olarak kullanılan *Kanon* kelimesi, dördüncü yüzyıla kadar kullanılmayan oldukça geç bir Hıristiyan terimidir (Barr, 1983: 50). Kanon kelimesi kamış kelimesinden gelir (İngilizce *cane*, İbranice *ganehy* ve Yunanca *canon*). Kamış

⁶² Gnostisizm ile ilgili Epiphanius'un aktardığı ayrıntılı bilgiler için bakınız: (Thomassen ve Oort, 2009: 90-109).

⁶³ Konu hakkında daha geniş bilgi için: Albayrak, 2005.

çubuklarının ölçüm amacı olarak kullanılması, bir süre sonra kanon kelimesine, “standart” anlamını yüklemiştir. 3. yüzyıl kilise babalarından Origen, kanon kelimesini, “iman ilkeleri” diye adlandırılabilir bir anlamda kullanmıştır (McDowell, 1999: 21). Daha sonraki çağlarda ise bu kelime, *liste* ya da *endeks* kelimelerinin karşılığı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kutsal Yazı kastedilerek kullanıldığında ise kanon kelimesi, “Resmi olarak kabul edilmiş kitaplar listesi”ni ifade eder.

O dönemde Hristiyanlık âleminin Kutsal metinlerin bir kanon altında toplanması gerektiği düşüncesine sahip olmasının, Marcion’un kendi kanonunu oluşturmasından sonra olduğu açıktır. Marcion’un kanonundan sonra kanonun sınırları ile ilgili tartışmalar birkaç yüzyıl boyunca devam etmiştir. Hristiyanlar Kutsal metinlerin bir kanon altında toplanması meselesine ilgi göstermişler, hangi kitapların otorite olarak kabul edileceğini bilmek, böylelikle ibadetleri esnasında hangi kitapları okumaları gerektiğini öğrenmek ve buna bağlı olarak neye inanacakları ve nasıl davranacakları konusunda rehber olarak hangi kitaba güvenilebileceklerini de bilmek istemişlerdir.

Yeni Ahit’in kanonlaşma süreci birdenbire gelişmiş ve tamamlanmış bir hadise değildir. Aksine bahsi geçen süreç girift, zorlu ve bir o kadar da sancılı geçmiştir. Bu süreçte kimi gruplar dışlanmış, kimi kişiler aforoz edilmiş, kimi kitaplar apokrif sayılarak imha edilmiş, kimi metinler de yer altına gömülerek ileride keşfedilmeye terkedilmiştir. Kanonlaşma süreci incelenirken göz ardı edilmemesi gereken konu, metinlerin kanonlaşma sürecinin; Tanrı’nın müjdeyi İsa vasıtası ile insanlara bildirmesi, sözü edilen müjdenin kulaktan kulağa, sözlü kültür ile insanlar arasında yayılması, daha sonra yazıcılar tarafından papirüslere yazılarak belge haline getirilmesi ve nihayetinde ortaya çıkan metin veya kitapların önce, Marcion örneğinde olduğu gibi, bireysel gayretlerin ürünü olarak veya bazı cemaat ve oluşumların çalışmaları ile daha sonra ise resmi otorite olarak görülen kilisece kanonlaşması evrelerinden her birini kapsadığıdır. Kanonlaşma süreci ile ilgili ifade edilmesi gereken diğer bir husus; kanonik kabul edilme hadisesi metinlerin keşfini veya bir araya toplanmasını ifade etmez. Zikredilen süreç, başından beri mevcut bulunan yüzlerce metin veya kitap arasından belli başlı birkaçının, aslında tam olarak yirmi yedisinin, seçilmesini ifade eder.

Kutsal metinlerin kanonlaşma süreci ile ilgili olarak ifade edilen hususların üzerinde teker teker durarak detaylandırmanın, konunun daha net ortaya koyulmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1.3.1. Kanonun Oluşum Süreci

1.3.1.1. İsa Sonrası İlk Cemaat

İsa Filistin'i dolaşarak hastaları iyileştirmiş, Göksel Egemenliğin müjdesini tebliğ etmiş,⁶⁴ mesajının bütün dünyaya yayılacağını bildirmiş,⁶⁵ onu yayma görevini havârilere vermiş,⁶⁶ havârilere de İsa'nın semaya yükselişinden itibaren O'nun müjdesini tebliğ etmeye başlamışlardır. İsa'ya inananların ağırlıklı olarak yaşadığı yer Kudüs'tür ve O'na ilk inananlar da Yahudiliğe mensup kimselerdir. Yahudi kalmaya devam eden; bunun yanında İsa'ya da inanan kimselerin artması Yahudi liderleri rahatsız etmiş ve yeni dine mensup olan gruplara karşı baskı ve şiddet uygulanmaya başlanmıştır. Yakup'un öldürülmesi, Petrus'un hapse atılması, baskı ve şiddetin dozunu artırması gibi nedenlerden dolayı birçok inanan Kudüs'ü terk etmeye zorlanmış, bu sayede çekirdek cemaat dağıtılmıştır. Kudüs'ten çıkarken her grup, yanlarında Kudüs'teki uygulama ve bilgilere ait hatıralarla ayrılmış ancak zamanla bu bilgiler unutulmaya başlanmıştır (Meral, 2007: 22). Baskı altında kalan Kudüs cemaatinin dışarı açılması neticesinde İsa'nın mesajı Filistin dışında da duyurulmaya başlanmıştır. Hristiyanlığın hızla diğer bölgelere yayılmasıyla putperest toplumlar da söz konusu yeni inanış ile tanışmış ve bu dini benimsemeye başlamıştır.

1.3.1.2. Sözlü Gelenek

1. yüzyılda Eski Ahit kitaplarının yanında İsa'nın sözleri de otorite olarak kabul edilmekteydi. Kayıt altına alınmış bir kitap o dönemde henüz mevcut olmadığından İsa'nın mesajı *sözlü gelenek* ile yaşatılmıştır. Sözlü gelenek ile kastedilen, İsa hakkında konuşulan ve onun vaazlarını, sözlerini, yaşantısına dair öğretileri içeren birbirinden bağımsız anlatımların 30'lu yıllardan 2. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar yayılarak kitleler arasında dolaşmasıdır (Duygu, 2019: 298). İsa'nın ölümünden sonra ona ait veya ona atfedilen birtakım sözler inanan grup arasında ve hatta farklı komşu coğrafyalarda yayılmış, bu şekilde dilden dile, nesilden nesile aktarılagelmiştir. Birçok kişi bu anlatılar neticesinde Hristiyanlığı kabul etmiş ve kendisi de aynı anlatıları tekrarlayarak sözlü geleneğin başka şahıslara ulaşmasını sağlamıştır. Bu süreçte anlatıların İsa'nın öğretilerine dair barındırdığı bilgilerin ne derece sağlam ve güvenilir kaldığı ise tartışmalıdır. Çünkü sözü edilen süreçte İsa'nın müjdesi pagan kültür içerisinde de yayılmış ve birçok pagan bu vesileyle yeni din olarak Hristiyanlığı seçmiştir. Dolayısıyla birçok mitolojik olayların, farklı karakterde tanrıların, fantastik figürlerin, olağanüstü olayların

⁶⁴ Matta, 4/23; 9/35; Markos, 1/14.

⁶⁵ Matta, 24/14; Markos, 13/10.

⁶⁶ Matta, 28/19; Markos, 16/15; Luka, 24/46-48; Yuhanna, 20/21-22; Elçilerin İşleri, 1/8.

bulunduğu paganist kültür içerisinde yetişmiş bir zihnin yeni bir din ile karşılaşması neticesinde kendisine ulaşmış olan sözlü geleneğe, ifade edilen zengin kültürden bir şey katmadan, onu olduğu gibi aktardığını düşünmek yanıltıcı olabilmektedir.

İlk İncil metni olarak kabul edilen Markos İncili ve İsa arasında yaklaşık 35 ila 40 yıllık bir zaman dilimi bulunmaktadır. Bu zaman dilimi içerisinde İsa'ya ve onun öğretisine dair bilgiler sözlü kültür ile yaşamış ve incil yazarları bahsi geçen sözlü kültürden yararlanmışlardır. Diğer bir ifadeyle sözlü gelenek, mevcut incillerin de kaynağıdır ya da kaynakları arasındadır (Duygu, 2019: 303). Eski Ahit'in hükümlerine dair gentilelere yönelik getirilen ayrıcalık aynı zamanda Eski Ahit'in yerini İsa'nın sözlerine bırakmasının da önünü açmıştır. Çünkü Yahudilikten gelen Hristiyanlar Eski Ahit'i bırakıp İsa'nın sözlerini kullanmaktan kaçınırken Gentileler açısından böyle bir durum yaşanmamıştır. İsa'nın öğretileri ve öğrencilerinin ilhamları O'nun vefatını ve göğe yükselmesini müteakip yaklaşık bir asır içerisinde Eski Ahit'e denk bir otorite olma özelliği kazanmıştır (Meral, 2007: 27).

Yeni Ahit metinleri içerisinde sözlü kültürün varlığına ve yaygınlığına dair belirtiler bulmak mümkündür. Pavlus'un Koloselilere'e yazdığı mektubunda, *"Bu mektup aranızda okunduktan sonra Laodikya topluluğunda da okunsun. Siz de Laodikya'dan gelecek olan mektubu okuyun."* (4/16) diyerek yazdığı mektupların inanan gruplar arasında okunmasını istemesinin nedeni okur-yazar kimselerin azlığı yanında sözlü kültürün yaygın olması olarak değerlendirilebilir. Sözlü kültürün yaygınlığına bir diğer örnek de Luka İncili'nde yer alır. İncilin yazarı henüz metnin başında, aldığı duyumları yazıya geçirmek istediği için söz konusu metni yazmaya başladığını belirtir.

Zamanla İsa'yı bizzat görenlerin ve O'nun müjdesini ilk ağız olarak ondan dinleyenlerin azalması neticesinde şifahi olarak inananlar arasında dolaşan İsa'nın müjdesinin yazıya geçirilmesi zarureti doğmuştur.

1.3.1.3. Metinlerin Yazılması

Sözlü gelenek ile parçalar halinde birbirinden bağımsız hikâyeler tarzında dilden dile iletilen İsa'nın mesajı zamanla bir araya getirilmiş ancak aynı zamanda farklı yollarla ve çeşitli aşamalarda düzenlenmişler, bir başka ifadeyle elden geçirilmişler, redakte edilmişlerdir (Duygu, 2019: 305). İncillerin yazarları ulaşabildikleri sözlü malzemeyi olduğu gibi nakletmemişler fakat sözlü malzemeyi elden geçirmiş ve kendi düşünceleriyle paralel şekilde düzenlemişlerdir. Sözü edilen düzenleme hadisesi önceki dönemleri temsil eden, daha özgün gelenek parçalarının bazen sonraki dönemlere ait uydurulmuş malzemelerle değiştirilmiş oldukları gerçeğini de gözler önüne sermiştir (Duygu, 2019: 306).

Hristiyanlıkta metinlerin yazılması konusunu tartışırken, yazılan metinleri “mektuplar, İnciller, İşler türü kitaplar ve Vahiy türü kitaplar” olarak ayrı ayrı incelemek yerinde olacaktır. Çünkü yazılış amaçları, içerikleri ve dolayısı ile yazıya geçiriliş gerekçeleri ve şekilleri de birbirlerinden farklıdır. Hristiyanlıkta ilk yazılı belgeler mektuplardır. Hristiyanlığın erken dönemi olarak kabul edilen 1. yüzyılda İsa’nın havarileri tarafından değişik yer ve zamanlarda farklı din mensuplarına hitaben mektuplar yazılmıştır. Yeni Ahit içerisinde bulunan mektup türü metinler Genel (Katolik) Mektuplar ve Pavlus’un Mektupları şeklinde iki grupta değerlendirilir. Pavlus’un yazdığı mektuplar, muhatap alınan inanan grubun imanını artırmak, yöresel sorunlara çözüm üretmek, bazı konularda nasıl davranılması gerektiğini bildirmek, inanan grubu İsa’nın hayatı ve onun misyonu hakkında bilgilendirmek amacıyla yazılmıştır (Meral, 2007: 29). Mevcut Yeni Ahit külliyatı içerisindeki en eski yazıların Pavlus’un mektupları olduğu bilinen bir gerçektir. Bunlar arasında en eski yazı ise Selaniklilere Birinci Mektup’tur.

Pavlus’un Mektupları, gönderildikleri kilise ve şahıslar tarafından kullanılmalarına rağmen kutsal yazı olarak kabul edilmemekteydi (Tanyu, 1988: 502). Ancak İnciller ve mektupların yazılı hale gelmesi, aradan zaman geçerek genel kabul görmüş metinlerin yaygınlaşarak inananlar arasında kullanılır hale gelmesi neticesinde yazılı metinler kutsal kitap şeklinde değilse de *İsa’nın Kutsal Sözlerini* içeren kitapçıklar olarak kabul görmeye başlamıştır (Meral, 2007: 27-28). Buna rağmen Yeni Ahit metinlerinin kutsal esin neticesinde meydana geldiğinin ilk net ifadesi ve mektuplar için kutsal yazı sıfatının kullanıldığı yer, Petrus’un İkinci Mektubu 3/15-16’da yer alan şu pasajlardır:

Sevgili kardeşimiz Pavlus’un da kendisine verilmiş olan bilgelikle size yazdığı gibi, Rabbimizin sabrını kurtuluş fırsatı sayın. Pavlus, bütün mektuplarında bu konulardan böyle söz eder. Mektuplarında güç anlaşılan bazı yerler var ki, bilgisiz ve kararsız kişiler, diğer kutsal yazıları olduğu gibi, bunları da çarpıtarak kendi yıkımlarını hazırlıyorlar.” (Tanyu, 1988: 502).

Yeni Ahit içerisinde bulunan İbranilere Mektup’un yazarı konusu ise tartışmalıdır. Doğru kiliselerinde bu mektup Pavlus’a atfedilirken, Batı kiliseleri bu mektubu Pavlus’un mektuplarına dâhil etmemiştir (Meral, 2007: 40). Ayrıca Yeni Ahit içerisinde Pavlus’a ait mektup sayısı 13 iken Pavlus daha fazla mektup kaleme almıştır. Dolayısıyla Yeni Ahit içerisinde Pavlus’a ait bulunan 13 mektubun dışında kalan ve yine Pavlus’a isnad edilen bazı mektuplar kanona dâhil edilmemiştir. Yeni Ahit içerisindeki Katolik mektuplar ise yazarları tarafından, Pavlus’un mektuplarının aksine, tüm inanan Hristiyan grupları için yazılmış metinlerdir. Katolik mektupların 4. yüzyılda bu isim altında toplanarak bir koleksiyon haline getirildiği tahmin edilmektedir (Meral, 2007: 40).

Mektup türü eserlerin yanında İncil türü eserler de kaleme alınmıştır. İsa'yı bizzat görüp duyanlar azalıp Hristiyan cemaatleri çoğalınca, ayrıca mesîhî krallık beklentisi zayıflamaya, Helenistik ve Gnostik tesirler artmaya başlayınca, İsa'nın sözlerinin yazıya aktarılma zarureti kendini hissettirmiştir. Böylece “Havârilere Hâtıratı” da denilen İnciller kaleme alınmıştır (Tanyu, 1988: 502-503). Bu eserler İsa'nın misyonu boyunca yaşadığı durumlar, gösterdiği mucizeler, karşılaştığı sorunlar, yaptığı vaazlar gibi konuları ele alır. İsa hayatı boyunca ne İncil isimli bir kitaba sahip olmuş ne de öğrencilerine böyle bir kitap yazdırmıştır. Bu tür eserler ikinci veya üçüncü nesiller tarafından kayda geçirilmiştir. İncil türü eserleri biyografi türü eserler olarak değerlendirmek mümkündür. Tıpkı Pavlus'un Mektupları gibi İnciller de ilk başlarda değişik grup ve cemaatlerin ihtiyaçlarına ve yöresel amaçlara göre yazılmıştır. Meselâ Matta İncili, muhtemelen Suriye veya Antakya'daki Yahudilik'ten gelen Hristiyanlara, Markos İncili Roma'da putperest iken Hristiyan olanlara yazılmış, Luka İncili de birtakım araştırmalar ve daha önce yazılanları değerlendirme sonucunda meydana getirilmiş (Harman, 2000: 271), Yunan medeniyeti içerisinde yaşayanlar için yazılmıştır (Meral, 2007: 30). Yuhanna İncili ise Efes'te ve Asya eyaletlerinde bulunan cemaatler için kaleme alınmıştır. Bugün, kitap halinde elimizde bulunan İncil ilk zamanlar dağınık bir coğrafyada ayrı fasiküller halinde bulunuyordu. Hristiyan cemaatler, ellerinde bulunan bu metinleri Eski Ahit'in yanında ayinlerde kullanıyorlardı (Meral, 2007: 30). İncil ve Havârilere atfedilen yazı grupları, cemaatlerce bilinmekteydi fakat kutsal yazılar koleksiyonu bir kiliseden diğerine sayıca farklı olduğu gibi muhteva olarak da farklıydı. 70 ile 150 yılları arasında İnciller'in ve Pavlus'un Mektupları'nın dışında başka eserler de inananlar tarafından bilinmekteydi (Tanyu, 1988: 503).

Yeni inananlarla birlikte genişleyen Hristiyan cemaat için İsa'nın hayatı önemli olduğu gibi zamanla İsa'nın müritleri olarak kabul gören havarilerin yaşamları da önemli hale gelmiştir. Havarilerin hikâyeleri, özellikle İsa'nın çarmıhta ölümünün ardından dirilişi sonrasında yürütülen misyon faaliyetleri Hristiyanlar için merak ve önem arz etmiştir. Bu nedenle İşler (Acts) tarzı kitaplar yazılmaya başlanmış ve bunlardan sadece bir tanesi Yeni Ahit kanonuna dâhil olabilmıştır. Elçilerin İşleri kitabı İsa sonrasında havarilerin yaşamı ile ilgilenir. Ancak Pavlus merkezli bir anlatıma sahiptir. İşler kitabının yazarı Luka olarak kabul edildiğinden kanonik Elçilerin İşleri, Luka İncili'nin devamı hüviyetindedir.

Vahiy türü kitaplarda bazı Hristiyan yazarlar, dünyanın sonunda neler olacağına dair kehanet türünde açıklamalar ortaya koymuşlardır. Petrus'un Vahyi ve Hermas'ın Çobanı gibi Vahiy türü metinler başta olmak üzere birçok Vahiy türü metin, kiliselerde ibadet maksadıyla okunduğu gibi Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında birçok Hristiyan topluluğu tarafından bilinmekte ve yaygın olarak kullanılmaktaydı (Ehrman, 2007: 41). Birçok Vahiy türü kitabın

arasından sadece Yuhanna'nın Vahiy Yeni Ahit'e dâhil edilmiştir. Vahiy kitabının yazarı Yuhanna olarak kabul edilir. Ancak Eusebios'un Papias'ın mektuplarından yaptığı çıkarıma göre, Asya'da iki Yuhanna'nın bulunması ve ikisinin de mezarlarının Efes'te bulunması neticesinde birinci Yuhanna *İncil*'in yazarı, ikinci Yuhanna ise *Vahiy* kitabının yazarıdır (Eusebios, 2010: 95). Vahiy kitabı “yakın zamanda olması gereken olayları” (Vahiy, 1/1) anlatır.

İsa Aramice konuştuğu halde, başta İnciller olmak üzere Yeni Ahit kitaplarının hepsi Yunanca'dır. Sadece Matta İncili'nin Aramice olduğu fakat onun orijinal nüshasının kaybolduğu söylenmektedir (Tanyu, 1988: 501). Kilise tarafından İncil diye tanımlanan bu metinlerin yazarları bilinmemektedir. Diğer bir ifadeyle Hristiyan dünyada geleneksel şekilde Matta, Markos, Luka ve Yuhanna diye isimlendirilen İnciller aslında anonim metinlerdir (Duygu, 2019: 300). Yeni Ahit'i oluşturan yirmi yedi kitabın metnini ihtiva eden pek çok papirüs vardır. Ancak bu yazmaların hiçbirisi yazarlarına ve yazıldıkları döneme ait değildir. Orijinal nüshalar dayanıksız, kolayca tahrip edilebilen malzeme üzerine yazıldıkları ve metinler ilk Hristiyan cemaatleri tarafından kutsal metin olarak düşünülmedikleri için muhafaza edilememiştir (Tanyu, 1988: 501-502). Yazıya aktarılan metinlerin çoğaltılması düşüncesiyle kopya edilmesi ve metnin başka bir kâğıda aktarılması sırasında, çok sayıda farklılık ve değişiklik ortaya çıkmıştır. O kadar ki Yunanca metnin veya eski tercümelerin tamamıyla aynı olan ikinci nüshası yoktur (Tanyu, 1988: 502). Bunun nedeni antikçağ'da okur-yazar oranının çok düşük olması ve dolayısıyla metinlerin inananlar arasında dolaşımını sağlamak için metni kopya edenlerin de esasen okumayı bilseler dahi yazmayı çok iyi bilmemeleri olarak görülmektedir.⁶⁷

1.3.1.4. Kanon Listelerinin Oluşması

Erken dönem din önderleri olarak tanımlanabilecek olan kilise babalarının eserlerinde, günümüzde Yeni Ahit'in parçalarından birini oluşturan ancak o dönemlerde sadece İsa ve öğretisi hakkında bilgiler veren belgeler olarak değerlendirilen metinlere alıntılar halinde veya atıflar şeklinde rastlanmaktadır. 150'lerde Marcion'un, Luka İncili ve Pavlus'un on mektubunu barındıran kanonundan sonra kanon oluşturma çalışmaları başlamış ve 3. yüzyıl başlarında Yeni Ahit'e dair kanonizasyon yavaş yavaş belirginleşmeye başlamıştır. Origen (185-253 veya

⁶⁷ Yeni Ahit metinlerinin kopyalanması ve çoğaltılması aşamasında ortaya çıkan problemler ve bu problemler neticesinde metinlerde meydana gelen tahribat konusuyla alakalı geniş bilgi için bakınız: Ehrman, 2007.

254),⁶⁸ Eski Ahit ve Yeni Ahit kitaplarını aynı Ruh aracılığıyla yazılmış ve aynı Tanrı'dan gelen ilahi Kutsal Yazılar olarak kabul eder (Metzger, 1987: 136). Ancak Origen'in kutsal yazılar olarak nitelediği Yeni Ahit listesi günümüzdeki kanonik listeden farklıdır (Meral, 2007: 97).

Bir diğer kilise babası Justin, İsa ile ilgili apokrif metinlere başvurmuştur. Bir eserinde İncilleri kastederek ayinlerde okunduklarını aktarır (Meral, 2007: 99). Hippolitus (170-235) 22 kitabı kutsal yazı sayar ancak Petrus'un ikinci mektubunu kutsal yazı olarak kabul etmez (Metzger, 1987: 150-151). İrenaeus (126-202) metnin bir havariye nispet edilmesini ve kilise geleneği içerisinde sürekli olarak devam edegelen bir tanıklığın olmasını kanonun kriteri olarak belirlemiştir. Hristiyan kutsal kitap koleksiyonu için ilk defa Yeni Ahit tabirini kullanan kişi Tertullian (160-240)'dır.

Roma'dan İskenderiye'ye hatta Kartaca'ya kadar geniş bir coğrafya içerisinde, kilise babalarının eserlerinde İncillere, Pavlus'un mektuplarına ve Katolik mektuplara dair atıflar ve alıntılar yer almaktadır. Ancak bu eserlerin hiçbirisinde İnciller ve Mektuplar kutsal yazı olarak nitelendirilmemiştir. Ayrıca kilise babalarına ait metinlerdeki bahsi geçen atıf ve alıntılar kanonizasyon listesi olarak da görülmemiştir. Zikredilen alıntı ve atıflar hem dört İncil'in ve mektupların varlıklarına tanıklığın hem de o dönemde inananlar arasında mezkûr metinlerin yaygın olarak kullanıldığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

4. yüzyıl itibarıyla tamamlanan kanon ile Hristiyanlık kutsal metinleri belirlenmiştir. Ancak bu döneme kadar inananlar, kanon ile kutsal sayılan kitapların yanında günümüzde apokrif kabul edilerek liste dışı bırakılan kitapları da kullanmıştır. Diğer taraftan Yeni Ahit'i teşkil eden yirmi yedi kitap aynı derecede itibar görmemiş, birçoğu üzerinde yapılan tartışmalar yüzyıllarca devam etmiş, bazı kiliselerin muteber saydığı proto-kanonik metinleri diğerleri reddetmiştir. Bugün bile bazı kiliselerin apokrif saydıkları yazılar, bir kısım kiliselerin Yeni Ahit külliyatında yer almaktadır (Tanyu, 1988: 503). Örneğin, Etiyopik Kanon, Yeni Ahit içerisinde bulunmayan sekiz farklı kitap içerir. Yunan Kilisesi'nin Kanon'u Vahiy Kitabı'nı atlar ve başka yerlerde tanınmayan bazı belgeler içerir. Suriye Kanonu Katolik Mektuplardan dördünü ve Vahiy kitabını barındırmaz (Andrews, 1908: 121). 2. yüzyılın sonunda kilisenin doğu ve batı bölümlerinde farklı Yeni Ahit kanonları bulunmaktaydı. Her iki kanon da İncil, Elçilerin İşleri, Pavlus'un Mektupları, I. Yuhanna, I. Petrus ve Vahiy kitabını içerirken, Doğu kanonu bu listeye İbraniler'e Mektup ve Yakup'u; Batı ise II. ve III. Yuhanna ve Yahuda'yı

⁶⁸ En üretken kilise babası olarak kabul edilen Origen hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Prat, 1911. Ayrıca Eusebios on kitaptan oluşan Kilise Tarihi (Ecclesiastical History) isimli eserinin 6. Kitabını Origen'e ayırmıştır. Bakınız: Eusebios, 2010: 143-175.

eklemiştir. Her iki kanon da II. Petrus'u içermemekteydi ancak bu fark uzun süre devam etmez ve iki farklı kanon birleştirilerek bugünkü Yeni Ahit oluşturulur (Andrews, 1908: 121-122).⁶⁹

Yunan kiliselerinde Vahiy kitabıyla ilgili tartışmalar 7. yüzyıla kadar devam etmiştir. Latin kiliselerinde ise Afrika'da 393 Hippo ve 397 Kartaca konsillerinde, İtalya ve Gaules'de 5. yüzyılın başlarında Yeni Ahit listesi tespit edilmiştir (Tanyu, 1988: 503). Genel kabul olarak ifade edilen Yeni Ahit kanonunun bugünkü şekli ile ilanının 1546'da Trent Konsili'nde gerçekleştiği bilgisi (Tanyu, 1988: 503), o ana kadar herhangi bir kanonun mevcut olmadığı, kanonun sözü edilen konsilde belirlendiği anlamı taşımamaktadır. Trent Konsili'nde "IV. oturumda, imanın kaynağı olarak İncil'le birlikte gelenekler de belirtilmişti. Ayrıca, ilham mahsülü kitapların kararı belirlenmiş, Vulgate⁷⁰ veya İncil'in Latince tercümesi mevsuk ilan edilmiş ve kutsal metinlerin yorumu için, birtakım kaideler ortaya konmuştur" (Dvornik, 1990: 64). Dolayısıyla Trent Konsili'nde alınan karar Yeni Ahit kanonunun oluşturulması değil, aslında 367'de Athanasius'un 27 kitabın da yer aldığı kanon listesinden sonra (Schneemelcher, 2003a: 49) 393 yılında yerel bir konsil olan Hippo Konsili'nde tespit edilen *Katolik Kanon*'un (Havey, 1907), ekümenik bir konsil olan Trent Konsili'nde resmileşmesi anlamını taşır.

1.3.2. Kanonu Belirlemede Uygulanan Kriterler

Erken Dönem Hristiyan dünyasında kutsal metinlerin kanonlaşma süreci incelendiğinde dönemin kilise babaları tarafından kendi listelerine eklenen çok sayıda metnin varlığından söz edilebilir. Hatta oluşturulan kanonik listelere girmediği halde inananlar tarafından kullanıldığı bilinen metinler de mevcuttur. Sözü edilen kitapların hangi ölçütlerle kanon koleksiyonunda yer bulması gerektiği ve erken Hristiyan otoritelerinin metnin önemini belirlemek için hangi kriterleri kullandığı gibi sorular, cevaplanması gereken elzem sorular olarak görülmektedir. Esasen kilise babaları kendi listelerini, kendi belirledikleri ilkelere göre metin tasnifi yapmak suretiyle oluşturmuşlardır. Ancak bunlar farklı zamanlarda ve farklı yerlerde farklı şekilde formüle edilen kıstaslar olduğu için (Metzger, 1987: 251) genel kabul görmüş kanoniklik kriterleri olarak değerlendirilmemişlerdir.

⁶⁹ Kanonun oluşum süreci ve Kilise babalarının eserlerindeki incil ve mektup alıntıları ve atıfları çalışmamızın ana konusunu oluşturmadığından ifade edilen bilgiler ile yetinilmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Metzger, 1987; Meral, 2007. Ayrıca kilise babalarının eserlerinde Apokrif metinlere dair alıntı ve atıflar ve farklı kiliseler tarafından kullanılan ve hatta kanon listelerine eklenen apokrif metinlerle alakalı bilgiler çalışmamızın 2. Bölümü içerisinde yer alan "Apokrif Metinler Hakkında Bilgiler" başlığı altında aktarılacaktır.

⁷⁰ "Kitab-ı Mukaddes'in Latince çevirisine verilen addır. Vulgate'nin, asıl itibarıyla St. Jerome'nin bir çalışması olduğu kabul edilir. MS. 382'de Papa Damasus'un isteğiyle St. Jerome çalışmasına başlamıştır." (Gündüz, 2017a: 502).

Bir metnin Yeni Ahit külliyatında bulunmayı hak edebilmesi için metnin sahip olması gereken kriterler şu şekilde sıralanabilir:

1- “Kanoniklik için temel ön koşul, inanç kuralı olarak adlandırılan şeye, yani belirli bir belgenin Kilise tarafından normatif olarak kabul edilen temel Hristiyan geleneğine uygunluğudur.” (Metzger, 1987: 251). Daha açık ifadeyle metnin ortodoks Hristiyan anlayışı ile bağdaşıp bağdaşmadığı bir metni kanonik kabul etmek için kriter olarak kabul edilir. Ancak Hristiyanlık inanç esasları söz konu olduğunda dinin inanç sisteminin şekillenmesine etki eden faktörleri de göz önünde bulundurmak gerekir. İsa’nın tebliğ ettiği din anlayışı ile Pavlus ve sonrasında oluşan ve gelişen din anlayışı arasındaki ayrıma ve bu ikisi arasında meydana gelen değişime yukarıda değinilmeye çalışılmıştır. Burada vurgulanmak istenen; bir din anlayışını merkeze koyan, onu zamanla ortodoks olarak gündeme taşıyan ve zikredilen anlayışın dışında kalanlara heterodoks etiketi vuran düşünce sistemi, zamanla birtakım metinlerin kanonik listede yer almasını sağlarken, bazılarını da apokrif metin ilan ederek liste dışı bırakmıştır. Uygulanan bu kriter bir metni kanonik kabul etmek için en önemli kıstas olarak kabul edilebilir. Mesela Origen, Pavlus’a ait olmadığını düşündüğü halde, değindiği meselelerin takdire şayan olmasından dolayı İbranilere Mektup’un kanonik olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade eder (Metzger, 1987: 308). Eusebios; Petrus, Thomas, Matta İncilleri, Andreas ve Yuhanna’nın İşleri kitaplarını ortodoks anlayışa ters olduklarından dolayı reddeder (Eusebios, 2010: 85).⁷¹ Bazı gnostik metinlerin kanonikliği, havarisel yazarlık veya ilahi ilham kriterlerine uyumsuzluktan dolayı değil, ortodoks anlayışa ters düştüğünden dolayı reddedilmiştir (Ludlow, 2003: 78). Kısaca ifade etmek gerekirse, bir metin, Mesih olayını ortodoks anlayışın kabulüne uygun şekilde anlatıyorsa kanoniktir.

2- “Yeni Ahit’e ait olmayı hak edip etmediğini belirlemek için belirli bir kitaba uygulanan başka bir ölçüt, havariselliktir.” (Metzger, 1987: 253). Metnin bir havariye dayanıp dayanmadığı Yeni Ahit kanonunun bir kıstası olarak kabul edilir. Ancak Havarisellik kavramının ne ifade ettiği konusunda Hristiyan teologlar arasında bir bölünme görülür. Teologların bir kısmı, havarilik makamının Eski Ahit Peygamberlerinin makamına karşılık geldiğini, İlahi ilham ile desteklendiklerini ve bu yüzden konuşma ya da yazma aracılığıyla

⁷¹ Eusebios’un Kilise Tarihi adlı kitabı için kaynak olarak kullanılan Türkçe çeviri kitapta (Eusebios, 2010) söz konusu kısım “Yakup’un İşleri” şeklinde tercüme edilmiştir. Ancak kitabın İngilizce versiyonunda “Acts of Andrew and John” olarak yer almaktadır (Eusebios, tarihsiz: III, 25/6). Söz konusu apokrif metnin Yakup’un İşleri olabilmesi için “Acts of James” tabirinin kullanılması gerekirken metnin orijinalinde Yuhanna isminin karşılığı olan John ismi kullanılmıştır. Bu sebeple yukarıdaki aktarımda, kitapta yer alan “Yakup’un İşleri” tercümesi yerine “Yuhanna’nın İşleri” kullanımı tercih edilmiştir. Ayrıca zaten Apokrif İşler türü metinler içerisinde Yakup’un İşleri başlıklı herhangi bir metne rastlanmamaktadır.

yaptıkları her çağrıda onlara İlahi ilham ile yardım edildiğini savunurlar⁷² (Reid, 1908). Havarilik konusunda zikredilen fikre muhalefet eden teologlar ise Matta ve Luka İncilleri ile Elçilerin İşleri havariler tarafından yazılmadığı halde kanonik kabul edilmişken, kanonik listede yer almayan Barnabas'ın Mektubu, Petrus'un Vahyi gibi Erken Kilisede bir Havari adı altında mevcut olan kitapların kanonik rütbeden hariç tutulmalarına dikkat çekerler⁷³ (Reid, 1908). Hatta Yeni Ahit içerisindeki birtakım kitaplar⁷⁴ havarilere ait olmadığı halde onlara nispet edilerek kanon sayılmıştır. Kanon kriteri olarak Havarisellik terimi, kaleme alınan eserin havariye ait olduğunu belirtmekle beraber aynı zamanda havari ile ilişkili olan, onun öğrencisi statüsünde bulunan kimseyi de kapsar. Ancak neticede diğer kriterlerle birlikte havarisellik de Ortodoksluk kadar önemi haiz bir kriter olarak görülmemektedir.

3- “Bir kitap için otorite kriteri de kilisenin genel olarak kabulü ve kullanım sıklığıdır.” (Metzger, 1987: 253). Kanonlaşma süreci incelendiğinde kiliselerin farklı kitapları farklı tarihlerde ve farklı sıralamalar ile kabul ettiği görülebilir. Örneğin Latin Kiliseleri İbranilere Mektubu reddetmesine karşın Yunan Kiliseleri Vahiy kitabını reddeder ancak Jerome, eski yazarlar tarafından kanonik olarak alıntılanmış oldukları gerekçesiyle her ikisini de kabul eder.

4- Metnin evrensel anlamda kabul görmesi yani kanonun resmi olarak ilan dönemi olan 4. yüzyılın sonuna kadar tüm büyük Hristiyan cemaatleri tarafından kabul görmüş olması gerekir (Güngör, 2016: 401). Bir kitabın yazıldığı tarih o kitabın değerlendirilmesinde etkili olmuştur. Kitabın yazıldığı tarih, kitabın kim tarafından ve ne zaman kaleme alındığını göstermesi açısından önemlidir. Örneğin yapılan tetkiklerle havariler dönemine ait olmadığı belirlenen Heras'ın Çobanı adlı metin, Hristiyan cemaatler arasında sıklıkla ve yaygın şekilde kullanılmasına rağmen kanon listesine dâhil edilmemiş, apokrif kabul edilmiştir (Meral, 2007: 82).

İfade edilen bu kriterlerin yanında uygulanan küçük kriterler de bazen göze çarpar. Örneğin Irenaeus'a ait olan ve *sayı sembolizmi* olarak da ifade edilen değerlendirmeye göre; içinde yaşadığımız dünyanın dört ana bölgesi ve dört ana rüzgârı vardır. Bundan dolayı İncillerin sayıca dört olması kaçınılmaz bir sonuçtur, daha az veya daha fazla olması mümkün değildir (Irenaeus, tarihsiz: 3, 11/8). Sayı sembolizmine benzer örnekler Origen'de de rastlanır (Metzger, 1987: 254). Ancak bahsi geçen değerlendirmeler, kanon çalışmasının bir kriteri

⁷² Bu fikrin savunucuları kendilerine Yeni Ahit'ten argüman bulurlar: Matta, 10/19-20; Elçilerin İşleri, 15/28; I. Korintliler, 2/13; II. Korintliler, 13/3; I. Selanikliler, 2/13.

⁷³ Söz konusu tartışmalara paralel olarak İskenderiyeli Origen, St. Dionysius ve Jerome, bu eserlerin Havarisel yazarlığını sorgulamasına rağmen, tereddüt etmeden onları Kutsal Yazılar olarak alırlar (Reid, 1908).

⁷⁴ Çalışmamız içerisindeki “Metinlerin Yazılması” başlığı altında dört kanonik İncilin de anonim metin oldukları vurgulanmıştı. Bunlara ilave olarak “Elçilerin İşleri, İbranilere Mektup, II. ve III. Yuhanna'nın Mektubu da bu durumdaki metinlerdir” (Meral, 2007: 82).

olmaktan daha çok, kanondan sonra oluşan listenin sembolik bir yorumu ve kanon listesini meşrulaştırma argümanı olarak değerlendirilebilir.

İKİNCİ BÖLÜM

APOKRİF METİNLER

Günümüzde Hristiyanlar, inançlarının doğru bir şekilde anlaşılması için Yeni Ahit'i temel dini metin olarak düşünürler. Ancak geriye doğru bakıldığında önceki bölümde dile getirilen veya bahsedilmeyen heretik Hristiyan grupların, Tanrı, Mesih, kurtuluş, Yasa veya dünya hakkındaki görüşlerini yansıtan ve İsa'nın havarileri tarafından yazıldığı iddia edilen veya havarilere atfedilen metinlere sahip olmaları dikkat çekicidir. Bahsi geçen kanon dışı metinlerin bazıları, son zamanlarda arkeologlar, Mısır ve Orta Doğu'daki halk tarafından keşfedilmiştir. Keşfedilen metinlerin bazıları -İsa'nın müjdeyi duyurma mücadelesinde daima yanında bulunmuş Petrus, Thomas ve Filip tarafından yazıldığı iddia edilen metinler olmasına rağmen- Hristiyanlık tarihinde baskın hale gelerek günümüzde kabul görmüş ortodoks anlayıştan farklı bir Hristiyanlık anlayışını yansıtırken bazıları mevcut sistemi zedelemekten İsa'nın hayatı, sözleri, havarileri hakkında Yeni Ahit'te bulunandan daha ayrıntılı bilgi verir.

Bu bölümde havarilerin ölümünden itibaren yazılmaya başlanmış ancak kilisenin resmi kanon listesinde yer bulamamış olan apokrif metinler ve temsil ettikleri Hristiyan inanç biçimleri üzerinde durulacaktır. Bu sayede ortodoks bakış açısının henüz oluşmadığı zaman dilimlerinde Hristiyan cemaatlerde mevcut olan ve metinlere yansıyan Tanrı tasavvurları, Kristolojik bakış açıları, eskatolojik anlayışlar görülmeye çalışılacaktır.

2.1. “Apokrif” ve “Apokrif Metinler” Kavramları

2.1.1. “Apokrif” Kavramı

Yunanca “*Apocryphon*” teriminden gelen “*Apokrif*” kavramı etimolojik olarak ele alındığında geçişsiz, tekil, sıfat olarak kullanıldığı ve *gizli* anlamına geldiği söylenebilir (Reid, 1907). *Gizli* anlamına gelen söz konusu kavram, etimolojik anlamı göz ardı edilerek bazen çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Örneğin Jerome apokrif kavramını Kanon dışında kalan yarı kutsal kitaplar anlamında kullanırken, Protestan Reformculara göre apokrif terimi, Trent Konsilinde Katolik Kilise tarafından resmiliği ilan edilen ve *deuterokanonik* olarak adlandırılan Eski Ahit külliyatını tanımlamak için kullanılmıştır (Reid, 1907). Dolayısıyla apokrif kelimesi etimolojik olarak her ne kadar gizli anlamına gelse de Hristiyanlığın kanonik olmayan metinlerini ifade etmek üzere kullanıldığında mezkûr kelimenin aldığı anlam tartışmalıdır. Günümüzde bazı Hristiyan teologlar apokrif metinleri sahte, düzmece, reddedilmiş olarak

tanımlarken⁷⁵ bazı teologlar ise apokrif metinlerin, kelimenin etimolojik anlamından yola çıkarak gizli vahiy içerdikleri düşüncesiyle *gizlenmiş olan, gizli (apokrif) kitaplar* olarak adlandırıldığını (Ehrman, 2003: 4), Yeni Ahit kanonunun bir parçasını oluşturan dört İncil'den ayırt edebilmek için ele alınan ismin tercih edildiğini ve *apokrif metinler* söyleminin yerine *kanonik olmayan metinler* söyleminin daha doğru olacağını ifade etmektedirler (Foster, 2009: 9). Apokrif metinler ilk zamanlarda herkesin elinde bulunamayacak kadar kutsal, gizli, saygı ve hürmete layık materyaller olarak değerlendirilirken daha sonraları ifade edilen metinlere bakış açısı istismar (kötüye kullanma, küfür) gibi bir anlayışa dönüşmüştür (James, 1983: xiv). Bir görüşe göre apokrif bir kitap başlangıçta herkes tarafından bilinemeyecek kadar kutsal ve çok gizli bir kitaptı. Genel olarak halktan gizlenmeli (apocryphos) ve tarikatın inisiyatifleriyle sınırlandırılmalıydı (Quasten, 1995: 106). Apokrif metinlerin kabul görmesi için söz konusu metinler genellikle Havariler ve İsa'nın diğer öğrencilerinin isimleri altında ortaya çıkmışlardır. Ancak havari ismi ile anılan bir apokrif metnin, atfedildiği havariye ait olmadığına ortaya çıkmasıyla bahsi geçen metinlere bakış açısı giderek değişmiş ve böylece apokrif nitelemesi sahte, yanlış, reddedilmiş anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Aslında Apokrif teriminin kanon dışı kalan eserlerle bağlantılı bir terim olmaktan ziyade kilisenin Gnostisizm ve heretik gruplar ile mücadelesinden çıktığı (Schneemelcher, 2003a: 14) göz önüne alındığında apokrif terimine “sahte” anlamının hangi yolla verildiği görülecektir.

2.1.2. “Apokrif Metinler” Kavramı

İlk yüzyıllarda sadece Yeni Ahit'e dâhil olan kitaplar değil, birçok türde metin Hristiyanlar tarafından yazılmakta ve okunmaktaydı. Apokrif metin denildiğinde; kanona dâhil olamamış İncil türünde İsa'nın sözlerini barındıran ve verdiği mücadeleyi anlatan metinler, İşler türünde Havarilerin faaliyetlerini aktaran metinler, mektuplar ve dünyanın sonuna doğru meydana gelecek olayları anlatan Vahiy türü metinler yanında bunlara ek olarak inananlara yapılan zulümlerin kayıtları, şehitlerin hikâyeleri, inanç esaslarını savunmak için yazılan apolojiler, kilise kayıtları ve kuralları, sapkın gruplara saldırılar, inananları teşvik etme ve onlara dinin esaslarını öğretmeye yönelik farklı coğrafyalara hitaben yazılmış mektuplar, kutsal yazıların yorumlamaları gibi Hristiyanlığı tanımlamaya ve onu şu anda bulunduğu noktaya getirmeye yardımcı olan geniş çaplı bir literatürden söz edilebilir (Ehrman, 2007: 54). Bu açıdan *Apokrif metinler* kavramı ile kastedilen şeyin ne olduğunu ortaya koymak oldukça

⁷⁵ McDowell Apokrif metinlerin küçük bir listesini vererek: “This is but a partial list of spurious and rejected writings - Bu, sahte ve reddedilen yazıların kısmi bir listesidir.” der (1999: 25).

zordur. Apokrif metinler kavramı “İsa’nın hayatını ve havarilerin misyonunu konu alan kanon dışı eserler” olarak kabul edildiğinde, yukarıda aktarılan bütün Hristiyan literatürünü apokrif metin bağlamında değerlendirmek gerekecektir. Meselenin bir diğer boyutu, Hristiyanlık Kutsal Kitabı Eski Ahit ve Yeni Ahit olmak üzere iki kutsal metin külliyyatını da içine alır. Yahudi kutsal metinleri yanında Yahudi apokrif metinlerinin de varlığı ortadadır. Daha açık ifade ile kanon dışı kalmış kutsal yazıları nitelemek için kullanılan *apokrif metinler* kavramının Yeni Ahit’ten önce Eski Ahit için kullanımı söz konusudur. Netice itibariyle Eski Ahit apokrifası içerisinde yer alan birtakım metinlerin *deuterokanonik* (ikincil kanonik) ismi ile Trent Konsili’nde resmi olarak kutsal metinler içerisine dâhil edildiği yukarıda ifade edilmişti. Ancak Eski Ahit apokrifası sadece sözü edilen *deuterokanonik* metinler ile sınırlı değildir. Bunun yanında *pseudepigrapha* olarak adlandırılan, kanonik-deuterokanonik listeye dâhil olmayan Yahudi apokrif metinlerin varlığından da söz edilebilir.⁷⁶ Ayrıca İsa’nın Yahudi toplumunda dinî tebliğde bulunan bir figür olarak ortaya çıkması neticesinde Yahudi dinine mensup teologların kaleminden çıkmış İsa ve Hristiyanlık ile ilgili literatür de göz önünde bulundurulduğunda mesele daha karmaşık bir hal almaktadır. Dolayısıyla “apokrif metinler” kavramı Eski Ahit Apokrifası, Yahudi kaynaklar içerisinde yer alan İsa ve Hristiyanlık ile alakalı metinler ve Yeni Ahit Apokrifası olmak üzere geniş bir metin külliyyatını içerisine alır.

2.2. Yeni Ahit Apokrifası

Öncelikle sözün başında ifade etmek gerekir ki Yeni Ahit Apokrifası her ne kadar isimlendirmede Yeni Ahit metinlerini edebi tür olarak taklit etmişse de (İnciller, Mektuplar, İşler kitapları, Vahiy kitapları gibi) asla Yeni Ahit kanonuna karşı müstakil bir külliyyat oluşturmamıştır (Schneemelcher, 2003a: 15). Yeni Ahit Apokrifası çok çeşitli eserlerden meydana gelen yazı birikiminin kapsamlı bir tanımını ifade eder. Esasen Hristiyan teologlar sözü edilen apokrif metinlere “Yeni Ahit Apokrifası” isminin verilip verilemeyeceğini de tartışmışlardır.⁷⁷

2.2.1. Apokrif Metinlerin Ortaya Çıkma Nedenleri

Apokrif yazıların doğuşunda hangi gerekçelerin etkili olduğu sorusu önem arz eden bir sorudur. Ancak ifade edilmesi gereken husus, nasıl ki kanonik İnciller ya da diğer kanonik

⁷⁶ Eski Ahit Apokrifası konusunda ayrıntılı bilgi için bakınız: Andrews: 1908.

⁷⁷ Bir görüşe göre Yeni Ahit Apokrifası yerine Hristiyan Apokrifası adlandırması daha doğrudur. Böylece Eski Ahit Apokrifası da kastedilecek ve incelenecektir. Ancak ifade edilen görüş Eski Ahit Apokrifalarının üretilme süreçleri Hristiyan geleneklerinden çok farklı olduğu gerekçesiyle eleştirilir ve kabul görmez. Schneemelcher söz konusu tartışmaya yer verir. Bakınız: 2003a: 60.

metinler yazılırken kanonik bir eser ortaya koyma gibi bir dürtüyle kaleme alınmamış, bilakis sadece İsa hakkında bilgi verme, o ana kadar halk arasında sözel olarak dolaşan bilgileri toplama gayretiyle yazılmışlarsa apokrif metinler de genel anlamda aynı gaye ile kaleme alınmış metinlerdir. Elbette her metin için bunu söylemek imkânsızdır. Özellikle İsa ve onun hayatına dair gnostik bilgi barındıran eserler zikredilen bakış açısının dışında tutulabilir.

Genel anlamda apokrif metinlerin ortaya çıkış nedenleri hakkında şunlar söylenebilir:

a. Erken Hıristiyanlık dönemine ait birkaç apokrif metin için kanonik literatürle benzer nedenler sıralanabilir: Hıristiyan mesajının ilan edilmesi adına yetkili bir norm sağlamak için sözlü gelenek toplanmış ve yazıya geçirilmiştir. Bu tarz metinler kanonik kitaplarda karşılaştığımız gibi aynı *müjdeyi* aynı tarzda aktarmasına rağmen bu gruptan çok az metin hayatta kalmıştır (Schneemelcher, 2003a: 55).

b. 2. yüzyılda İsa'nın hayatı ve misyonu ile havarilerin öğretileri hakkında bilgi veren yazıların etki alanı, coğrafyalar arası etkileşimin zor olması, eserlerin el yazması şeklinde çoğaltılmasından doğan kaynak yetersizliği gibi nedenlerden dolayı sınırlı olmuştur. Dolayısıyla bulunduğu çevrede, yaşayan dinî geleneklere etki kazandıran, onları takviye eden ve kendi çevrelerindeki geleneklerin yazılı olarak bir araya getirildiği eserleri oluşturan kiliseler mevcuttur (Schneemelcher, 2003a: 55). Daha açık ifade ile kiliseler cemaatlerinin ihtiyaç duydukları konulara dikkat çekmek, o konuda cemaati bilgilendirmek gibi amaçlarla ihtiyaç duydukları metni kendileri üretme yoluna gitmişlerdir. Aktarılan bu durum da çok sayıda metnin üretilmesine zemin hazırlamıştır. Nag Hammadi'de gün yüzüne çıkan Kıpti gnostik metinlerinin varlığı bu durumu göstermektedir.

c. Sözlü geleneğin yazıya geçirilmesi ve belli başlı metinlerin kullanım ve yaygınlık konusunda otorite kazanması ve kanoniklik sıfatını elde etmesi neticesinde söz konusu metinlerin eksik bıraktığı veya ayrıntılı bilgi vermediği alanları tamamlama çabası bazı metinlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İfade edilen bu boşluğu apokrif metinler doldurmuştur. Dolayısıyla apokrif metinlerin ortaya çıkmasındaki bir diğer neden İsa ve O'nun havarileri hakkında o an kullanımda olan, mevcut metinlerde yer alan konulara ayrıntılı olarak değinerek boşlukları doldurmak, aynı zamanda kanonik kitaplarda değinilmemiş öğretileri sunmak ve yaymaktır (Schneemelcher, 2003a: 55). Kanonik metinler, inanılması gereken, bunun yanında açıklanmaya ihtiyaç duyulan doktrinler, görünmeyen ve ruhsal dünyayla bağlantılı belirli konular, Kilise organizasyonu ve disiplini gibi konularda yetersiz kalmış, söz konusu eksikliği apokrif metinler gidermiştir (Cowper, 1979: xxvii). Kanonik metinlerde değinilen meseleler daha sonraki dönemde bir parça çıkarılarak ve üzerine yeni bir şey inşa edilerek daha da geliştirilmiş ve böylece yeni metinler elde edilmiştir (Schneemelcher, 2003a:

55). Kanonik İncillerin değinmediği, sadece bebeklik incillerinin aktardığı İsa'nın doğumu, bebekliği ve çocukluğuna dair anlatımlar bu tür eserlerin önemli bir örneğidir.

d. Yeni Ahit metinlerinde ismi geçen şahıslar, inananlar arasında merak uyandırmış, dolayısıyla yazılı kaynakların andığı şahısları konu alan İşler tarzı metinler kaleme alınmıştır (Schneemelcher, 2003a: 55). Sözü edilen türde çok sayıda eser yazılmış fakat bu tür metinlerden sadece Luka tarafından oluşturulan *Elçilerin İşleri* kanona dâhil olabilmıştır.

e. Özellikle kanonik literatürün ve birçok apokrif metnin kaleme alınmasından sonra geç sayılabilecek tarihlerde ortaya çıkan bazı apokrif metinlerin propaganda amacı taşıdığı söylenebilir. Şöyle ki; ortodoks anlayışın yavaş yavaş inananların yaşadığı coğrafyalarda kendi otoritesini artırmaya başladığı dönemlerde ortodoks anlayışın savunduğu görüşe karşı çıkan belirli gruplar, kendi anlayışlarını yansıtan eserler ortaya koymuşlardır. Bunu yaparken de Yeni Ahit'in kullandığı edebi türleri, özellikle de İşler tarzı eserleri tercih etmişlerdir. (Schneemelcher, 2003a: 56)

f. Günümüzde belirli bir eğlence değeri olan popüler efsaneler veya fıkralar olarak kabul edilebilecek birçok edebi yaklaşıma apokrif literatür içerisindeki birtakım metinlerde, özellikle havarilerin işleri tarzı eserlerde, rastlamak mümkündür. Ancak söz konusu metinlerin kaleme alınmasındaki neden, eğlence amaçlı olmaktan daha çok, metinde konu edilen kahramanın yaşamını ve eylemlerini ortaya çıkararak onun aracılığıyla okuyucuyu eğitmek, yetiştirmek, geliştirmek ve kişinin ahlaki olgunluğa ulaşmasına katkı sağlayarak kanonik literatürü desteklemek içindir (Schneemelcher, 2003a: 56).

g. Kanonik *Yuhanna'nın Vahyi*'den mülhem bazı metinler dünyanın kuruluşu, işleyişi ve sonuna dair birçok şey söylemişlerdir. Özellikle Gnostik tarzda kaleme alınan eserler İsa'nın tekrar yeryüzüne gelişinden sonra bazı seçkin öğrencilerine ezoterik, gizli bilgiler aktardığını ifade eden diyaloglar ile doludur.

2.2.2. Apokrif Metinlerin Çeşitliliği

Yeni Ahit Apokrifası da tıpkı Yeni Ahit kanonunda olduğu gibi İnciller, havarilerin hayat hikâyelerine dair İşler türü metinler, mektuplar ve dünyanın sonuna dair bilgiler aktaran Vahiy türü eserlerden oluşur. Sözü edilen külliyat içerisinde çeşitlilik açısından inciller önemli bir yer kaplar. Apokrif metinler içerisinde yer alan;

a) Kısmen kayıp eserlerin parçaları, bilinmeyen incil parçaları ve *agrapha*⁷⁸ metinleri,

⁷⁸ Kanonik İncillerde yer almayan fakat eski Hristiyan yazılarında bulunan, İsa'ya ait olduğu iddia edilen sözleri tanımlamak için kullanılan bir terimdir (Maas, 1907). Söz konusu terim "Apokrif Metinler Hakkında Bilgiler" başlığı altında incelenecektir.

b) Kıpti Thomas İncili, Yahudi-Hıristiyan İncilleri, Petrus İncili, Mısırlılar İncili gibi Kanonik İncil geleneği ile bağlantıları olan, bunun yanında teolojik yönden belirli konularda ayrışarak ikinci bir grup oluşturan metinler,

c) İsa'nın kişiliğine dair temalar barındırsa da İncil türü olarak kabul edilip edilmeyeceği tartışmalı metinler (Filip İncili gibi inciller),

d) Çoğunlukla gnostikler tarafından meydana getirilen, Kurtarıcı mesih ile diyaloglar tarzında kaleme alınmış, gnostik bilgiye dayalı diriliş ve kurtuluş anlatıları,

e) Çocukluk İncilleri örneğinde olduğu gibi, Kanonik metinlerin eksik ya da yüzeysel bıraktığı konuları takviye etme ve tamamlama amacı taşıyan metinler Apokrif İncil türü metinler içerisine dâhil edilebilir (Schneemelcher, 2003b: 77-78).

Apokrif havarisel metinler daha çok İşler tarzı eserlerden oluşur. Apokrif mektup türü eserler oldukça azdır. Ayrıca havarilere atfedilerek pek çok Vahiy türü eser kaleme alınmıştır. Ancak anılan eserlerden sadece Yuhanna'nın Vahiy Yeni Ahit'e dâhil olabilmıştır. Bunun yanında Apostolik babaların (kilise babalarının) belirli coğrafyalardaki inananlara yönelik kaleme aldığı mektuplar da dini literatür içerisine girmektedir. Mezkûr mektupların yerel amaçlı kullanımı söz konusu ise de bazı mektupların genel kullanımından bahsedilebilir. Örneğin 5. yüzyıl Codex Alexandrinus'da, Romalı Clement'in Korintliler'e Mektubu'nun birçok kilisede okunduğu ifade edilir (James, 1983: xvii). Yine Clement ile beraber, Barnabas'ın Mektupları, Petrus'un Vahiy ve Herma'sın Çobanı metinleri Yeni Ahit Kanonunda bulunma şansı olan kitaplar olarak değerlendirilir (James, 1983: xviii).

Hıristiyanlığın ilk 5 yüzyılı değerlendirildiğinde, bu zaman zarfında dini romanlar ve kurgusal metinler tarzında yazılar da üretilmiştir. Eserin popülerite kazanması ve inananlar arasında dikkat çekmesini sağlamak amacıyla kurgusal metinlere yazarları tarafından Mesih, Meryem, Havari isimleri ve dini metin algısı oluşturacak isimler verilmiştir (Cowper, 1979: xxvii). Dolayısıyla günümüzde mezkûr metinler de ilk etapta apokrif metin çerçevesi içerisine girmektedir.

2.2.3. Apokrif Metinlerin Kanonik Metinlerle İlişkisi

Yeni Ahit kanonunun oluşum süreci göstermiştir ki Yeni Ahit külliyyatının oluşumu, Kanonun Kilise otoritesince dünyevi hayatta kullanımda olan metinlerin gelişigüzel seçilmesi ve bir kısmının kanonik kabul edilip bir kısmının kanon dışı bırakılması şeklinde gerçekleşmemiştir. Bu süreç 1. Bölümde kanonun oluşum süreci ve kanona uygulanan kriterler başlığı altında aktarılmıştır. Dolayısıyla kanonik metinler ile kanon dışı metinler -kimi yerel olarak kullanımda kalsa da- aynı anda kullanımda bulunan, yetki bakımından birbirlerine

denktirler. Hatta Petrus İncili gibi bazı inciller otorite bakımından diğer Kanonik İnciller ile rekabet halindeydiler (Schneemelcher, 2003a: 51).

Apokrif metinlerin bazı yönleriyle kanonik metinlere göre İsa konusunda daha fazla bilgi sunabilecekleri düşünülmektedir. İsa'nın hayatı ve misyonu konusunda kanonik olmayan incillerin bazı versiyonlarının giderek daha önemli rol oynadığı görülmüştür. Özellikle Thomas İncili, Papirüs Egerton 2 ve Petrus İncili gibi metinler İsa'nın yaşamı ve öğretisinin değerlendirilmesi konusunda önemli etkiye sahiptir (Tuckett, 2005: 249).

Apokrif metinlerin kanonla ilişkisi için ifade edilmesi gereken diğer husus, kanonu ortaya çıkaran tarihsel süreç aynı şekilde apokrif metinler için de geçerlidir. Öncelikle sözlü kültür ile büyüyen literatür daha sonra yazılı hale getirilmiş ve yazılı metinler, mektuplar gibi diğer dini metinler ile büyümüştür (Schneemelcher, 2003a: 51). Ayrıca Yeni Ahit içerisinde bulunan edebi türlerin İnciller, havarilerin işleri, mektuplar ve Vahiy türü eserler olarak yer almasına paralel olarak Apokrif metinlerde de aynı tür metinlerin kaleme alınması aralarındaki etkileşimi gösterir.

Kanonik ve apokrif metinlerin ilişkilerini değerlendirirken dikkat edilmesi gereken husus; kanonik metinler 1. yüzyıl gibi daha erken bir zamana tarihlendirilirken kanonik olmayan metinler 2. veya 3. yüzyıla tarihlendirilirler. Ancak bu durum, yanlış bir değerlendirmeyi ortaya çıkarabilir. Şöyle ki, mezkûr metinler için günümüzde kullandığımız *kanonik* veya *apokrif* terimleri o dönemlerde kullanılmadığından iki metin türü de aynı anda inananlar arasında muteber, geçerli kabul edilmekte ve kullanılmaktaydı. Dolayısıyla bazı bilim adamları, otantik İsa sözlerini kanonik olmayan kaynaklardan, özellikle de Thomas İncili'nden yararlanarak kullanmanın mümkün olabileceğini belirtirler (Foster, 2009: 23). İki metin türü arasındaki ilişkiyi ele alırken göz önünde bulundurulması gereken diğer husus, apokrif metinlerin çeşitliliğinden kaynaklanan problemdir. “Apokrif metin” kavramı kanona dâhil olmayan metinleri ifade etmek için kullanılan genel bir kavram olarak değerlendirildiğinde sorun teşkil etmemektedir. Çünkü apokrif metinler kendi aralarında gerek ihtiva ettikleri bilgi gerek hitap ettikleri kitle açısından farklılık arz etmektedir. Apokrif metinler içerisinde beşinci İncil olarak adlandırılan Thomas İncili gibi inciller veya 5. yüzyıla kadar kanonik metinler gibi kabul görmüş Petrus İncili gibi İnciller bulunduğu gibi tamamen heretik kabul edilen, bir grubun fikirlerini yansıtan veya gnostik bilgi ile donatılmış birçok metin yer almaktadır. Dolayısıyla “apokrif metin” kavramından kastedilenin de ne olduğu belirtilmelidir. Apokrif metinler içerisindeki bir kısım incillerin o dönemde gelişmekte olan Ortodoksi'nin teolojik katmanlarından arındırılmış alternatif bir İsa portresi çizdiğini iddia etmek yanlıştır (Foster, 2009: 24). Diğer bir ifade ile Kanonik ve Apokrif İncillerin bir kısmı okurlarına birebir aynı

İsa'yı sunar. Bu nedenle bazı Apokrif İnciller ile Kanonik İnciller aralarında çok büyük bir ayırımdan veya farklılıktan söz edilemez.

Kanonik olmayan incil metinlerini içeren bazı el yazmaları son derece erken, çoğu zaman Kanonik İncillerin en eski el yazmaları kadar erken bir tarihe tarihlenir (Tuckett, 2005: 250). Ayrıca ikili kaynak teorisine göre Matta ve Luka İncilleri'ne kaynaklık eden Q kaynağından⁷⁹ bahsedilir (Harman, 2000: 273). Sözü edilen iki bilgi yan yana düşünüldüğünde Apokrif ve Kanonik İnciller arasında sanılandan daha fazla ilişkinin bulunmasının muhtemel olduğu düşünülebilir.⁸⁰

2.2.4. Apokrif Metinlerin Değeri ve Önemi

Kanonik metinlerin eksik bıraktığı, ayrıntı vermediği, herhangi bir konuda yetersiz kaldığı yerde Apokrif metinlerin önemi ve işlevi devreye girmektedir. Her apokrif metnin kendine has bir değeri ve önemi olduğu göz önünde bulundurularak ve ifade edilecek bilgilerin her bir metin için bahse konu olamayacağını belirterek Apokrif metinlerin önemi hakkında genel hatlarıyla söylenebilecekler şu şekilde ifade edilebilir:

Apokrif metin parçaları otantiklik konusunda değerlidir. İbranilere ait incil parçaları veya Petrus İncili gibi inciller genel olarak Mesih'in yaşamı için otantik materyaller olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla, Apokrif İncillerin anlatım öğeleri anlaşılmasına çalışıldığında, değerli ve gerçek bir geleneği içerebileceği görülecektir (Andrews, 1908: 125). Ayrıca söz konusu metinler öncelikle 2. ve 3. yüzyıllarda kaleme alınmış olsalar bile 1. yüzyılda yaşamış olan İsa'nın hareketi, misyonu hakkında çeşitlilik ve canlılık katan bilgiler barındırmaktadır (Foster, 2009: 22). Genel olarak, kanonik olmayan İnciller, üçüncü ve sonraki yüzyıllarda Hristiyanlığın çeşitliliğini anlama konusunda en eski Hristiyan yazılarını bilmekten daha önemlidir (Ehrman, 2000: 192). Diğer bir ifade ile apostolik babaların yazdığı eserlerin Hristiyan anlayışına katkıları tartışılmazken apokrif metinler belli noktalarda kilise babalarının eserlerinin yaptığı katkıdan daha fazlasını yapmaktadır. Dolayısıyla apokrif metinlerin 2. yüzyıl Hristiyanlarının İsa ile ilgili gelenekleri değerlendirme ve değiştirme biçimine bir bakış sağladığı takdir edilmelidir.

Tarihsel, edebi ve dini bakış açısından apokrif literatürü yeniden sunmak, apokrif literatürle ilgilenmek ve onlara zaman ayırmak değerlidir (James, 1983: xi). Hristiyanların,

⁷⁹ Q kaynağına dair gerekli bilgi "Apokrif Metinler Hakkında Bilgiler" başlığı altında verilecektir.

⁸⁰ Christopher Tuckett yazısında Q kaynağı gibi kaynakların Yeni Ahit yazarları tarafından kullanılmış olması durumunda bile İsa ile alakalı bilgimizin değişmeyeceğinden bahseder. Bunun nedeni olarak zikredilen kaynaklarda yer alan ve Kanonik İncillerde kullanılan bilginin Kanonik İncil geleneğinin bir parçası olduğunu ve zaten bu nedenle kanonik metin yazarları tarafından kullanıldığını ifade eder (Tuckett, 2005: 251).

apokrif metinler üzerinde çalışarak İsa'nın önemi üzerinde düşünmeye devam ettikleri ve Onun görüşleri, sözleri ve eylemleri hakkında anlatılan hikâyelerle O'na olan ilgilerinin devam ettiğini gösterdikleri (Ehrman, 2000: 192) iddia edilir.

Kanonik olmayan İnciller Yeni Ahit'in anlaşılması için de önemlidir. Çünkü apokrif metinler Yeni Ahit'in belirli pasajlarına erken zamanlarda yapılan yorumları barındırdıklarından zaman zaman tefsir çalışmalarında yardımcı olabilmektedir (Andrews, 1908: 125). Ayrıca Apokrif İnciller ve apokrif vahiy türü eserlerin bir kısmı resmi olarak kabul görmese de bu eserlerde yer alan bazı hikayeler Roma dua kitabına aktarılmıştır (Cowper, 1979: xxx). Apokrif metinler, belirli erken okumaları korudukları için metinsel eleştiri aracı olarak da değerli katkılar sunmaktadır. Apokrif metinler içerisindeki efsanevi İnciller, itidali göstermek için Kanonik İncillerdeki anlatılar ile kıyas etme görevi görür (Andrews, 1908: 125). Roma Kilisesi'nin hizmet kitaplarında ve diğer yetkili eserlerde yer alan Joachim, Anna, Yusuf ve Meryem'in tarihleri esas olarak Hristiyan Apokrifa üzerine kuruludur (Cowper, 1979: xxxi). Kanon dışı İnciller, özellikle 1. ve 2. yüzyıllardan kalma olanlar, Kanonik İncillerden az çok bağımsız ve onlardan türetilmemiş önemli materyaller içerir ve Yeni Ahit İncilleri'ne yaklaşan ve onları çevreleyen İsa geleneklerindeki gelişmeleri anlamaya önemli katkıda bulunur (Miller, 1994: 4).

Yeni Ahit apokrifleri, Kilise tarihçileri için, ilk kiliseyi karakterize eden eğilimler ve gelenekler hakkında değerli bilgiler sağladıkları için büyük önem taşımaktadır (Quasten, 1995: 106). Apokrif metinler “halk bilimi” ve folklor için değerlidirler ve ortaçağ edebiyatı ve sanatındaki malzemenin önemli bir kısmının kaynağını ve birçok bilinmeyen durumun çözümünü ortaya koyarlar (James, 1983: xiii). Bu şekilde Hristiyan düşünce ve sanatının gelişmesi adına büyük ve çok yaygın bir etkiye sahiptirler. Apokrif metinlerin Hagiografik⁸¹ edebi yazın türüne dönüşmesi, Hagiografik eserlerin asırlarca inananlar tarafından okunması, ayinlerde kullanılmış olması ve kilise vaazlarında mezkûr eserlerden yararlanılmış olması, apokrif eserlerin bu alanda sahip olduğu etkiyi ve değeri ortaya koymaktadır.

2.2.4. Apokrif Metinlerin Kanonik Kabul Edilmeme Nedenleri

Hristiyan hareketinin en erken döneminde mektup türü metinler kaleme alarak birçok Romalının din değiştirmesini sağlayan Pavlus'un Yeni Ahit'te on üç mektubu bulunur. Ancak Pavlus'un görevi boyunca yazdığı mektup, bu on üç mektup ile sınırlı değildir. Pavlus Korintlilere yazdığı birinci mektubunda, daha önce aynı cemaate gönderdiği bir mektuptan

⁸¹ Bu kavram ileride “Apokrif Metinlerin Sanat Dallarına Etkisi” başlığı altında ele alınacaktır.

bahsederek “*Mektubumda size ahlaksızlık yapanlarla arkadaşlık etmemenizi yazdım*”⁸² demektedir. Ancak bu mektup günümüzde mevcut değildir. Kutsal Kitap Yorumu yazarı William MacDonald konu ile alakalı,

Pavlus daha önceki mektubunda onlara ahlaksızlık edenlerle arkadaşlık etmemelerini açıklar. Gerçekte böyle bir mektubun kaybolması, Kutsal Kitap’ın esinini hiç etkilemez. Pavlus’un yazdığı her mektup değil, yalnızca Tanrı’nın Kutsal Kitap’a eklenmesini uygun gördükleri esinlendi (2002: 281).

yorumunu yapmaktadır. Bu yorum Kutsal Kitap’a eklenmesi gereken metinlerin günümüze ulaştığı, diğerlerinin ulaşmadığı gibi bir düşünceyi vurgulamaktadır. Ancak yukarıda aktarılan yorum hem bir havari tarafından yazılmış hem de günümüze ulaşmış olmasına rağmen “kanonik kabul edilmeyerek apokrif metinler içerisinde yer alan kitapların neden kanonik kabul edilmediği” sorusunu akla getirmektedir.

1. Apokrif metinlerin neden kanonik kabul edilmediği sorusuna verilecek ilk cevap yukarıda McDonald’ın da ifade ettiği gibi esin kaynağı olarak görülmeyen metinlerin kanona dâhil edilmediğidir. Dolayısıyla çalışmanın bu aşamasında Hıristiyanlıkta vahiy ve esin kavramlarına kısaca değinmek faydalı görülmektedir.

“Hristiyan ilim adamlarına göre vahiy, normal öğrenme yolları ile elde edilmesi mümkün olmayan gizli bir şeyin, ortaya çıkması, öğrenilmesi demektir” (Kuzgun, 1992: 99). Hristiyanlığın ilk yüzyılları değerlendirildiğinde vahiy kavramının, havariler, kutsal metin yazarları ve kilise babaları tarafından net bir tanımının yapılmadığı, hatta 19. yüzyıla kadar bu kavramlar üzerinde ciddi bir şekilde durulmadığı söylenebilir (Aydın M., 2017: 130; Tarakçı, 2003: 199). Bu tarihten itibaren Hristiyan teologlar vahyi, İsa’dan önceki vahiyler ve İsa’da gerçekleşen vahiy şeklinde ikiye ayırırlar (Kuzgun, 1992: 100; Tarakçı, 2012: 444). Hiç şüphesiz bu ayrımı yapmada, “Tanrı’nın İsa bedeninde enkarnasyonu” inancının kabulü ve İsa’nın, Tanrı oğlu sıfatıyla teslisin ikinci unsuru olarak görülmesinin rolü büyüktür. Çünkü “Hristiyan vahiy anlayışında merkezi öneme sahip olan husus, enkarnasyon akidesidir; kutsal metinler ise vahyin kendisi olmaktan çok enkarnasyon akidesine tanıklık yapan metinlerdir.” (Aydın M., 2017: 131). İsa’nın hem vahyi veren hem alan ve aynı zamanda vahyi vaaz eden olması dolayısıyla İsa’ya gelen vahiy ile vahyi alan kişinin -yani İsa’nın- maddî varlığı birbirinden ayrı değildir (Tarakçı, 2012: 445). Hatta Yuhanna 1/1’de logos (kelam) olarak bizzat Tanrı diye nitelendirilen İsa, en son ve en mükemmel vahiydir (Tarakçı, 2012: 445).

Kutsal kitabın, metin yazarlarına vahyinin mahiyeti, Hristiyan literatüründe “esin/ilham” terimiyle ifade edilir. “Bu mânada ilham Hristiyan inancında vahiy ile paralellik

⁸² Korintlilere Birinci Mektup: 5/9.

arz eden, hatta vahyi tamamlayan bir unsurdur.” (Tarakçı, 2012: 446). Yeni Ahit’in ilhamı konusunda, kitabın, insanoğlunun bir alet gibi kullanılmasıyla direkt Tanrı tarafından yazıldığına dair Hristiyanlıkta bir inanç vardır (Michel, 1992: 15). Daha açık ifade ile metinlerin gerçek yazarı, Kutsal Ruh’tan gelen ilham ile Tanrı’nın bizatihi kendisidir, metinleri kaleme alan yazarlar ise sadece Tanrı’nın vasıtalarıdır (Tanyu, 1988: 506). Bu noktadan hareketle “Pavlus, Kutsal Metinleri, Tanrı’nın Ruhu’nun gücü ve rehberliği altındaki insanların yazıları olarak kabul etmektedir.” (Tarakçı, 2003: 193). Kısaca, Tanrı’nın insanlar içerisinde seçtiği yazarlar, kendilerine ilham ile bildirilenleri yazıya aktararak kutsal kitap metinlerini meydana getirmişlerdir. Ancak Hristiyanlıkta esin anlayışı İslam’da olduğu gibi Tanrı’nın muhatabına vahyi, kelimesi kelimesine bildirmesini ifade etmez.⁸³ Yazarın Tanrısal mesajı kendine has edebî üslup ve kalıplarla dile getirdiğine inanılır. Dolayısıyla belirli bir zaman dilimi, çevre ve kültürde yaşamış olan yazarın sahip olduğu kapasite ve ifade olanakları dahilinde Yeni Ahit metinleri kaleme alınmıştır (Michel, 1992: 15-16). Diğer bir ifade ile,

Tanrı, Kitâb-ı Mukaddes’in yegâne yazarı değildir; Kitâb-ı Mukaddes’in şekli ve yapısı yazarların eseridir; çünkü Kutsal Ruh yazarlara hazır sözleri ve ifade kalıplarını nakletmemiştir. İlhamın muhataba bir şey dikte etmek şeklinde anlaşılması, yazarların da aldıkları bilgileri otomatik biçimde yazdıklarının düşünülmesi yanlıştır (Tarakçı, 2012: 446).

Hristiyanlıkta vahiy ve esin/ilham anlayışıyla ilgili aktarılan bilgiler ışığında metinlerin esini konusu değerlendirildiğinde, hangi metinlerin esin kaynağı neticesinde üretildiği, hangilerinin ise Kutsal Ruh’tan gelen herhangi bir esin veya ilham olmadan üretildiği konusunda kesin bir bilgi veya kriter yoktur. Aynı zamanda kimlerin vahiy alabileceğine dair Hristiyan inanç sisteminde bir ölçü olmadığı görülmektedir (Kuzgun, 1992: 104).

2. “Bu kitapların hepsi ya geçici ya da bölgesel olarak kabul edilmekten öteye geçememişlerdir.” (McDowell, 1999: 25). Dolayısıyla kanonik olarak nitelendirilecek olan metnin tüm Hristiyan mezheplerce kabul görmüş ve kullanılmış olması gerekmektedir. Ancak McDowell’in ifade ettiği sözü edilen bakış açısı kısmen haksız görünmektedir. Çünkü apokrif metinler içerisinde yer alan kimi eserler Hristiyan cemaatlerce yoğun bir şekilde kullanılmış, kiliselerde ibadet maksadıyla okunmuştur. Apokrif eserlerin yoğun olarak kullanımı ve kiliselerde ibadet niyetiyle okunması 5. yüzyıla kadar sürmüştür, daha sonraki dönemlerde

⁸³ Hristiyan dünyasında Katolik, Ortodoks ve Protestan grupların Yeni Ahit’in vahyi konusunda bakış açısı vahyin kelimesi kelimesine yazılmadığı, yazarın Kutsal Ruh’tan aldığı esini kendi ifadeleri ile yazdığı şeklindedir. Ancak Fundamentalistler olarak isimlendirilen ve -İslam’da olduğu gibi- Kutsal Kitabın harfiyen ilham edildiğini ve dolayısıyla İncil’de hiçbir sözcük hatası bulunmayacağını iddia eden bir gruptan söz edilebilir (Michel, 1992: 16).

ortodoks anlayışın gelişmesiyle bahse konu olan metinler yavaş yavaş tedavülden kalkmış, yer altına gömülmüşlerdir.

3. “Bu kitaplardan birçoğu, yarı-kanon statüsünden, çeşitli el yazmalarına eklenmekten ya da içindekiler tablosunda yer almaktan başka hiçbir statüye sahip olamamıştır.” (McDowell, 1999: 25).

4. “Kanona dâhil edilmedikleri halde, elçisel bir yazarlığa sahip olduklarını iddia eden bazı metinler, birtakım çevrelerce, belli dönemlerde kısmen kabul edilmişlerdir. Bu iddialarını dayandırdıkları tek sebep ise; kanona dâhil kitaplardan, kendilerine referans bulmaları olmuştur (örneğin, Koloselilere Mektup: 4/16, Laodikyalılar’a Mektup).” (McDowell, 1999: 25).

2.2.6. Apokrif Metinlerin Sanat Dallarına Etkisi

2.2.6.1. Edebiyatta Apokrif Etki

4. yüzyıldan sonra Yeni Ahit külliyyatının belirlenmesi ve tüm Hıristiyan coğrafyada yayılması ile birlikte artık İncil türü eserler kaleme alınmamış, *İşler* türünde, havarilerin ve başlığı havarilere nispet edilerek din büyüklerinin hayatları kaleme alınmıştır. Ancak zamanla azizlerin vahiy aldığı yönünde efsaneleştirilmesi neticesinde, apokrif *İşler* tarzı metinlerin, havarilerin hayatlarını konu alan eserler formundan, vahiy alan azizlerin hayatının yazılı olarak aktarılması formuna dönüştüğü görülür (Schneemelcher, 2003a: 58). Zikredilen dönüşüm apokrif *İşler* türü eserlerin yeniden biçimlendirilmesi ve yeni bir edebi türe dönüşümü sayesinde gerçekleşmiştir. Apokrif metinlerin edebi eser olarak kabul edilip edilemeyeceği tartışmalı olsa da bahsi geçen dönüşüm, ileride azizlerin hayat öyküsü olarak özetlenebilecek olan Hagiografi⁸⁴ yazın türünün temelini oluşturmuştur (Schneemelcher, 2003a: 58). Sözü edilen süreçten itibaren kaleme alınan *İşler* türü metinler, artık apokrif metinler olarak değil, Hagiografik eserler olarak isimlendirilmiş ve söz konusu eserler asırlarca inananlar tarafından okunagelmiş, ayinlerde kullanılmış (Delehay, 1910) ve kilise vaazlarında bu eserlerden yararlanılmıştır. Hagiografik eserler; tarihi hatıralar, edebi metinler olarak sınıflandırılarak ayrı parçalardan oluşan bir koleksiyonda toplanma ihtiyacı hissedilmiştir (Delehay, 1910). En eski hagiografik koleksiyonu, Eusebios’un derlediği *Eski Şehitler Koleksiyonu*’dur fakat bu derleme eser günümüze ulaşmamıştır (Bacchus, 1909).

Apokrif eserlerin edebi eserler olup olmadığı konusu tartışmalı olsa da Hagiografik eserleri apokrif metin olarak kabul etmek imkânsızdır. Apokrif metinlerin yazınsal açıdan

⁸⁴ Hagiografi yazın türü hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Delehay, 1910.

hagiografik eserlere dönüşmesi şüphesiz birdenbire olmamış, süreç oldukça uzun bir zamana yayılmıştır. Ancak en nihayetinde Apokrif metinlerin, Hristiyan Edebiyatının oluşmasına katkı sağladığı ifade edilebilir.

Apokrif Vahiy türü eserlerin dillendirdiği *son güne* dair bilgiler, cennet, cehennem tasvirleri, sonraki dönemlerde kaleme alınan edebi eserler içerisinde yaşatılmıştır (Schneemelcher, 2003a: 58). Ayrıca Apokrif İşler türü eserler, Yunan kiliselerinde kullanılan Menoloji'lere⁸⁵ de temel teşkil etmiştir (Schneemelcher, 2003a: 62). Hristiyan efsanelerinin, halk hikâyelerinin ve romantik edebiyatın başlangıcını temsil eden apokrif Vahiy türü metinler, Dante'nin meşhur İlahi Komedyası'nın eskatolojik sahneleri için bir kaynak olarak kullanılmıştır (Quasten, 1995: 106-107).

2.2.6.2. Resim, Mozaik ve İkonlarda Apokrif Etki

Apokrif metinlerin Orta Çağ Hristiyan sanatı üzerindeki etkisi oldukça büyüktür. Hem Yunan hem de Doğu Kilisesinin mozaik ve ikonlarında, Batı'nın oyma işlerinde ve resimlerinde apokrif geleneklerden kaynaklanan motifleri bulmak mümkündür. Hristiyan sanatının anlaşılması için vazgeçilmez olan apokrif metinler, Roma'daki Santa Maria Maggiore mozaiklerine ve eski Hristiyan lahitlerinin kabartmalarına ilham kaynağı olmuşlardır. Aynı şekilde liturjik kitapların minyatürleri ve Ortaçağ katedrallerinin vitray pencereleri söz konusu apokrif edebiyatın hikâyelerine atıfta bulunulmaksızın anlaşılabilir olacaktır (Quasten, 1995: 107).

Schneemelcher, konuya örneklik teşkil etmesi açısından önemli bir bölüm aktarır:

10. yüzyıldan itibaren Bizans sanatında Mesih'in doğumunun temsili, bir 'kanon' olarak adlandırılabilir beliren bir model izlemektedir. Söz konusu model içerisinde belli başlı unsurlar temsilin değişmez öğeleridir: Mesih'in doğuşu bir mağarada gerçekleşir; Meryem resmin merkezinde yer alır, çocuk İsa taştan yapılmış bir olukta (veya bir çeşit sepet içinde ya da üzerinde) durmaktadır; bir öküz ve bir eşek oluğa bakar.

Sözü edilen temsilin sunumu 17. yüzyıldan günümüze kadar Yunan bölgesindeki ikonların resmi olarak hükmetti ve bugün bile hala kullanılmaktadır. Batı'da da aktarılan sunumun birçok benzeriyle karşılaşmaktayız ancak bu sunumlarda Mesih'in doğumu genellikle mağara yerine bir ahıra aktarılır. Fakat öküz ve eşek yine buradadır ve sözü edilen sunum çok erken ortaya çıkmaktadır (4. ve 5. yüzyılların lahitleri; 5. ve 6. yüzyılların fildişi oymaları).

⁸⁵ Ay kümesi, aylara göre düzenlenmiş kitap anlamına gelen Menoloji, Yunan Kilisesi'nce kullanılan özel bir hizmet kitabıdır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Thurston, 1911a.

Bu temsiller kanonik İncillerden türetilemez. Daha ziyade apokrif metinlere dayanmaktadır: Söz konusu ikonlar, Doğuda etkili olan Yakup'un çocukluk İncili (Protevangelium Jacobi) (özellikle bölüm 18), Batı'da Sahte Matta'nın Bebeklik İncili (Infancy Gospel of Pseudo-Matthew), Protevangelium'un bir kombinasyonu ve Thomas Bebeklik İncili (özellikle bölüm 14) temel alınarak çizilmiştir. (2003a: 65).

Mesih'in doğumunun tasvirine dair aktarılan örnek hem Doğu'daki hem de Batı'daki Kilise sanatının Apokrif metinlerden ne derece etkilendiğini göstermektedir.

2.3. Metinlerin Sınıflandırması

Hristiyanlığın ilk 5 yüzyılı göz önüne alındığında bu dönemde ortaya çıkan kitapların sınıflandırılmasının, konunun anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte sadece parçalanmış metinlerden oluşan eserlerin veya birden fazla kategoriye girebilecek metinlerin varlığı apokrif metinlerin tasnifini zorlaştırmaktadır.

Apokrif metin sınıflandırmasında genel anlamda yapılacak ilk sınıflandırma tıpkı Yeni Ahit'te olduğu gibi İnciller, İşler türü metinler, Mektuplar ve Vahiy türü metinler şeklinde olacaktır. İşler türü metinler kanonik Elçilerin İşleri kitabını taklit eden ve İsa'nın Yükselişinden sonra farklı Havarilerin çalışmaları hakkında bilgiler veren çok sayıda belgeden meydana gelen eserlerdir. Apokrif mektup türü metinler sınırlı sayıda mevcuttur. Vahiy Türü metinler ise atfedildikleri havariye ait olduğunu iddia ettiği esinlenme ile dünyanın sonunu anlatan metinlerdir. Sözü edilen İşler türü eserler, Mektuplar ve Vahiy türü eserler ilerleyen bölümlerde tek tek ele alınacaktır ancak söz konusu metinleri bir tasnife tabi tutmak pek mümkün görünmemektedir. İfade edilen türler içerisinde en geniş tasnif hiç şüphesiz incil türü eserlere aittir.

2.3.1. Apokrif İnciller Tasnifi

Apokrif İncillerin tasnifine dair yapılacak olan sınıflandırmanın tüm apokrif incilleri barındırması pek mümkün görünmemektedir. Zira aşağıda aktarılan tasnifte birçok apokrif incile yer bulmak ve onları sınıflandırmak mümkün olamamıştır. Çünkü bir incil metni birkaç farklı tasnif özelliğini aynı anda bulundurabilmektedir. Dolayısıyla bir teolog tarafından bir kategoride sınıflandırılan apokrif incil, başka bir teolog tarafından farklı sınıflandırmaya tabi tutulabilmektedir. Aşağıda aktarılan sınıflandırma kesin ve net bir görüş ortaya koymaktan ziyade konunun anlaşılmasına katkı sunmayı ve apokrif metin çeşitliliğini görmeyi amaçlamaktadır.

2.3.1.1. Anlatı İncilleri (Narrative Gospels)

İsa'nın yaşamındaki olayları bir anlatı biçiminde açıkladığı iddia edilen metinler bu kategoride değerlendirilir. Bu nedenle anlatı incilleri Kanonik İncillere form olarak en yakın incillerdir (Tuckett, 2005: 244). Bir başka deyişle Kanonik dört İncil de “Anlatı İncilleri” kategorisine dâhil edilebilir. Yahudi Hristiyan İncilleri ve birtakım parça İnciller başta olmak üzere aşağıdaki pek çok apokrif incil bu kategoride değerlendirilebilir.

- a. Papirüs Egerton 2
- b. P. Oxy. 840
- c. P. Oxy. 4009
- d. Petrus İncili
- e. İbraniler İncili
- f. Nazaralılar İncili
- g. Ebionitler İncili

2.3.1.2. Söz İncilleri (Saying Gospels)

İsa'nın sözlerinden oluşan metinlerdir. Anlatım bağlamına bakmadan sadece İsa'nın söylediği sözleri toplayan metinler bu kategoride sınıflandırılır (Tuckett, 2005: 245). Aşağıdaki inciller, bu tür kategori içinde değerlendirilebilecek metinlerdir.

- a. Thomas İncili
- b. Mısırlılar İncili
- c. Q Kaynağı (İncil olarak kabul edilebilirse)

2.3.1.3. Efsanevi İnciller (Legendary Gospels)

İsa hakkında hayali olarak kabul edilen romantik hikâyelerden oluşan metinler Efsanevi İnciller kategorinde değerlendirilir (Andrews, 1908: 123). Bu kategoriye mensup İnciller de üç alt kategoride değerlendirilebilir.

1. İsa'nın doğuş doktrini ve bebekliği ile ilgili olanlar.
 - a. Yakup'un Bebeklik İncili (James Protevangelium)
 - b. Yalancı Matta İncili (Gospel of the Pseudo-Matthew)
 - c. Meryem'in Doğuş İncili (Gospel of the Nativity of Mary)
 - d. Marangoz Joseph'in Tarihi (the History of Joseph the Carpenter)
 - e. Meryem'in Varsayımı (Assumption of Mary)
2. İsa'nın çocukluğu ile ilgilenen metinler.

- a. Thomas İncili⁸⁶
- 3. Pilatus ile ilgili İnciller.
 - a. Nicodemus İncili

2.3.1.4. Yeniden Diriliş Söylemleri

Kanonik İnciller İsa'nın doğumu ve çocukluğu ile ilgili bilgi vermediğinden bu boşluk Apokrif bebeklik ve çocukluk İncilleri (Infancy Gospels) ile doldurulmuştur. İsa'nın çarmıha gerildikten sonra yeniden dirilişi ve bu aşamadan sonraki meseleler hakkında Kanonik İncillerde verilen bilgiler ayrıntı barındırmadığından yeterli görülmemiş ve İsa'nın öğretisine dair bu “boşluk” özellikle İsa'nın dirilişinden sonraki dönemde İsa tarafından seçilen bazı öğrencilerine verilen gizli bilgi hakkında önemli iddialar geliştiren Gnostik Hristiyanlar tarafından kullanılarak birçok Gnostik metin kaleme alınarak doldurulmuştur (Tuckett, 2005: 247). Sözü edilen incil metinleri; evrenin meydana gelişini, işleyişini ve sonunda yok oluşunu, tekrar dirilen İsa'nın öğrencilerine görünmesini ve ezoterik öğreti ile öğrencilerini donatmasını konu alan metinlerdir.

- 1. Gnostik metinler
 - a. Meryem İncili
 - b. Apocryphon of James
 - c. İsa Mesih'in Sophia'sı
 - d. Kurtarıcı Diyaloğu
 - e. Thomas Kitabı
- 2. Gnostik olmayan Metinler
 - a. Epistula Apostolorum

2.3.1.5. Heretik İnciller

Bazı mezheplerin görüşlerine uyacak şekilde değiştirilmiş ve dolayısıyla heretik kabul edilmiş İncilleri içerir (Andrews, 1908: 123).

- a. Petrus İncili
- b. Mısırlılara göre İncil
- c. Ebiyonitler İncili

⁸⁶ Thomas adı ile sahip olunan 3 adet İncil vardır. Yukarıda Söz İncilleri olarak ifade edilen Thomas İncili ile İsa'nın çocukluğunu konu alan Tomas İncili birbirinden farklı metinlerdir. Bir de Gnostik Thomas Kitabı vardır. İfade edilen İnciller ile ilgili detaylar ve aralarındaki farklar aşağıda “Apokrif Metinler Hakkında Bilgiler” başlığı altında ele alınacaktır.

İfade etmek gerekir ki kısa bir sınıflandırma örneği verilen yukarıdaki bölüm bütün apokrif metinler külliyatını barındırmaz. Ayrıca bir metin birkaç farklı sınıfa dâhil edilebileceğinden mevcut liste kesinlik ifade etmez.

2.3.2. Farklı Sınıflandırmalar

Apokrif metinlerin ortaya çıkış amaçlarına genel çerçeveden bakıldığında iki ana gerekçeye dayandığı görülür. Bunlardan ilki *Dini Kitaplar* olarak yeni doktrinler ortaya koymak ya da mevcut dini esasları yorumlamak suretiyle Hristiyan inanç esaslarının pekişmesine katkı sağlamaktır. Söz konusu dini literatür; Meryem'in doğumu ve yetişmesi, İsa'nın bakire Meryem'den doğumu, yaşayışı, çarmıha gerilişi, ölümü, yeniden dirilişi, ikinci defa yeryüzüne gelişi gibi Hristiyan inanç esaslarının temelini teşkil eden ve ileride çok büyük ayrılıkların yaşanmasına sebebiyet verecek konuları ihtiva etmektedir. Apokrif metinlerin ortaya çıkış gerekçelerinden ikincisi *Tarihi Kitaplar* olarak kanonik metinlerin yeterli görülmemesi neticesinde kanonik metinleri tarihi literatür mahiyetinde destekleyecek ve ayrıntılarını ortaya koyacak metinlerin kaleme alınmak istenmesidir (James, 1983: xii).

Apokrif metinler içerisinde farklı kategoride değerlendirilecek metinler hiç şüphesiz apostolik babalara ait literatür olarak kabul edilebilir. Bu konuda *Clement'in Mektubu* önemli bir yer kaplar. Ayrıca bir zamanlar kiliselerde kutsal olarak kabul gören *Barnabas'ın Mektubu*, *Hermas'ın Çobanı* ve *Didache* de apostolik yazılar olarak değerlendirilir (Andrews, 1908, s. 122).

Apokrif metinler içerisinde kilise düzeni ve ayinle ilgilenen kitaplardan da söz edilebilir. Bunlardan en önemlisi 1873 yılında keşfedilen ve o zamandan günümüze dek defalarca düzenlenen ve tercüme edilen *Havarilerin Öğretimi* veya *Didache*'dir (James, 1983, s. xxiii).

Farklı bir sınıflandırma şekli de isimlere göre sınıflandırma olarak görülebilir. Örneğin Pavlus'a ait veya ona atfedilen literatür tasnif edilmek istendiğinde kanonik Pavlus mektuplarının yanı sıra Pavlus'un İşleri, Pavlus'un Laodikyalılara Mektubu, Pavlus'un Vahyi, kısaca Pavlus ile ilgili tüm literatür ifade edilen tasnife dâhil olacaktır.

Bir diğer sınıflandırma şekli ise metinlerin keşfedildikleri yer ve içerisinde bulunduğu kodeks ya da papirüslere dair sınıflandırmadır. Bu sınıflandırma şeklinin en önemli temsilcisi hiç şüphesiz 1945 yılında Nag Hammadi'de keşfedilen, neredeyse tamamı Gnostik içerikli metinlerden oluşan ve keşfedildiği yer ile anılan Nag Hammadi külliyatıdır. Ayrıca 1897'de keşfedilen Oxyrhynchus kodeksi ve Akhmîm kodeksi de birtakım apokrif metinleri içerisinde barındıran kodeksler olarak, ifade edilen sınıflandırma şekline örnek olabilir. Tchacos kodeksi olarak isimlendirilen ve ilk olarak 1978 yılında keşfedilen metinler büyük oranda Nag

Hammadi külliyatı içerisinde bulunan eserlerin neredeyse aynı el yazmalarını barındırır. Ancak Tchacos külliyatı içerisinde yer alan Yahuda İncili, o ana kadar sadece varlığından haberdar olunan fakat herhangi bir el yazması nüshasına sahip olunmayan incildir. “Apokrif Metinler Hakkında Bilgiler” başlığı altında verilecek olan bilgilerde hangi metnin hangi kodekse ait olduğu belirtilmeye çalışılacaktır.

Tablo 2.1. Hristiyan Dini Metinler Listesi

NO	TARİH	METİN ADI	TÜRÜ
1	30-60	Tutku Anlatısı (Passion Narrative)	Varsayımsal-Derleme Materyal
2	40-80	Q kaynağı (Source Q)	Varsayımsal-Derleme Materyal
3	50-60	Selanikilere 1. Mektup (1st Epistle to Thessalonians)	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
4	50-60	Filipililere Mektup (Epistle to Philippians)	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
5	50-60	Galatyalılara Mektup (Epistle to Galatians)	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
6	50-60	Korintlilere 1. Mektup (1st Epistle of Corinthians)	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
7	50-60	Korintlilere 2. Mektup (2nd Epistle of Corinthians)	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
8	50-60	Romalılara Mektup (Epistle to Romans)	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
9	50-60	Filimun’a Mektup (Epistle to Philemon)	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
10	50-80	Koloselilere Mektup (Epistle to Colossians)	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
11	50-90	İşaretler İncili (Signs Gospel)	Varsayımsal-Derleme Materyal
12	50-95	İbranilere Mektup (Letter to Hebrews - The Book of Hebrews)	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
13	50-120	Didache	Varsayımsal-Derleme Materyal
14	50-140	Dört Göksel Bölge İncili (The Gospel of the Four Heavenly Regions)	Apokrif Gnostik İncil
15	50-140	Koptik Thomas İncili (Coptic Gospel of Thomas)	Apokrif Söz İncili
16	50-140	Oxyrhynchus Papirüs 1224	Apokrif Metin Parçası
17	50-200	Sophia of Jesus Christ	Apokrif Gnostik İncil
18	70-80	Markos İncili (The Gospel of Mark)	Kanonik Yeni Ahit İncili
19	70-100	Yakup’un Mektubu (Epistle of James)	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
20	70-120	Papirüs Egerton 2	Apokrif Söz İncili

21	70-160	Petrus İncili (Gospel of Peter)	Apokrif İncil
22	70-160	Markos'un Gizli İncili (The Secret Gospel of Mark)	Apokrif Metin Parçası
23	70-200	Fayyum Fragment	Apokrif Metin Parçası
24	70-200	On İki Havari İncili (The Gospel of the Twelve Patriarchs)	Apokrif Gnostik İncil
25		On İkiler (Kukean) İncili [The (Kukean) Gospel of the Twelve]	Apokrif Gnostik İncil
26		On İki Havarilerin (Mani) İncili [The (Manichean) Gospel of the Twelve Apostles]	Apokrif Gnostik İncil
27	80-100	2. Selanikilere Mektup	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
28	80-100	Efeslilere Mektup	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
29	80-100	Matta İncili (The Gospel of Matthew)	Kanonik Yeni Ahit İncili
30	80-110	1. Petrus Mektubu	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
31	80-120	Barnabas'ın Mektubu (Epistle of Barnabas)	Apokrif Mektup
32	80-130	Luka İncili (The Gospel of Luke)	Kanonik Yeni Ahit İncili
33	80-130	Elçilerin İşleri (Acts of the Apostles)	Kanonik Yeni Ahit İşler Kitabı
34	80-150	Mısırlılar İncili (The Gospel of Egyptians)	Apokrif Söz İncili
35	80-150	İbranilere göre İncil (The Gospel of the Hebrews)	Apokrif Yahudi-Hıristiyan İncili
36	90-95	Vahiy (Revelation)	Kanonik Yeni Ahit Vahiy Kitabı
37	90-120	Yuhanna İncili (The Gospel of John)	Kanonik Yeni Ahit İncili
38	90-120	Yuhanna 1. Mektubu	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
39	90-120	Yuhanna 2. Mektubu	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
40	90-120	Yuhanna 3. Mektubu	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
41	90-120	Yahuda'nın Mektubu (Epistle of Judas)	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
42	100-150	1. Timoteus Mektubu	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
43	100-150	2. Timoteus Mektubu	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
44	100-150	Titus Mektubu	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
45	100-150	Petrus'un Vahiyi (Apocalypse of Peter)	Apokrif Vahiy Kitabı
46	100-150	Yakup'un Gizli Kitabı (Apocryphon of James)	Apokrif Diyalog İncili
47	100-150	Petrus'un Vaazı (Preaching of Peter)	Apokrif İşler Kitabı

48	100-160	Ebionit İncili (The Gospel of the Ebionites)	Apokrif Yahudi-Hıristiyan İncili
49	100-160	Nasırâlılar İncili (The Gospel of the Nazoreans)	Apokrif Yahudi-Hıristiyan İncili
50	100-160	Hermas'ın Çobanı (Shepherd of Hermas)	Apokrif Vahiy Kitabı
51	100-160	2. Petrus Mektubu	Kanonik Yeni Ahit Mektubu
52	100-200	Havva İncili (Gospel of Eve)	Apokrif Gnostik İncil
53	101-220	Elkessai Kitabı (Book of Elchasai)	Apokrif Vahiy Kitabı
54	110-160	Oxyrhynchus 840 Gospel	Apokrif Metin Parçası
55	110-160	Matta'ya Göre İncil/Matta Geleneği (The Gospel according to Matthias/The Traditions of Matthias)	Apokrif Gnostik İncil
56	120-140	Basilides İncili (The Gospel of Basilides)	Apokrif Gnostik İncil
57	120-180	Yuhanna'nın Gizli Kitabı (The Apocryphon of John)	Apokrif Gnostik İncil
58	120-180	Meryem İncili (Gospel of Mary)	Apokrif Gnostik İncil
59	120-180	Kurtarıcının Diyalogu (The Dialogue of the Saviour – The Dialogue of the Redeemer)	Apokrif Diyalog İncili
60	120-180	Kurtarıcı İncili (The Gospel of Savior)	Apokrif Tutku İncili
61	120-180	Yakup'un İkinci Vahyi (2nd Apocalypse of James)	Apokrif Diyalog İncili
62	120-180	Mükemmellik İncili (Gospel of Perfection)	Apokrif Gnostik İncil
63	120-200	Meryem'in Doğuşu (Genna Marias/Birth of Mary)	Apokrif Gnostik İncil
64	130-140	Marcion İncili (The Gospel of Marcion)	Apokrif Gnostik İncil
65	140-150	Yahuda İncili (The Gospel of Judas)	Apokrif Gnostik İncil
66	140-150	Havarilerin Mektupları (Epistula of Apostolorum – Epistles of Apostles)	Apokrif Diyalog İncili
67	140-160	Cerinthus İncili (The Gospel of Cerinthus)	Apokrif Gnostik İncil
68	140-170	Yakup'un Çocukluk İncili (Infancy Gospel of James)	Apokrif Çocukluk İncili
69	140-170	Thomas'ın Çocukluk İncili (Infancy Gospel of Thomas)	Apokrif Çocukluk İncili
70	140-180	Hakikat İncili (The Gospel of Truth)	Apokrif Gnostik İncil
71	150-200	Petrus'un İşleri (Acts of Peter)	Apokrif İşler Kitabı
72	150-200	Yuhanna'nın İşleri (Acts of John)	Apokrif İşler Kitabı
73	150-200	İsa'nın Abgar ile Yazışması (Jesus' Correspondence with Abgar)	Apokrif Tutku İncili
74	150-200	Pavlus'un İşleri (Acts of Paul)	Apokrif İşler Kitabı

75		Pavlus ve Thecla'nın İşleri (The Acts of Paul and Thecla)	Apokrif İşler Kitabı
76		Korintlilere 3. Mektup (The Correspondence of Paul with the Corinthians)	Apokrif İşler Kitabı
77		Pavlus'un Şehitliği (Martyrdom of Paul)	Apokrif İşler Kitabı
78	150-200	Andreas'ın İşleri (Acts of Andrew)	Apokrif İşler Kitabı
79		Andreas ve Matta'nın İşleri (The Acts of Andrew and Matthias)	Apokrif İşler Kitabı
80		Matta'nın Tutkusu (The Passion of Matthew)	Apokrif İşler Kitabı
81		Petrus ve Andreas'ın İşleri (The Acts of Peter and Andrew)	Apokrif İşler Kitabı
82	150-225	Petrus ve On İki'lerin İşleri (Acts of Peter and the Twelve)	Apokrif İşler Kitabı
83	150-225	Yarışmacı Thomas'ın Kitabı (Book of Thomas the Contender)	Apokrif Diyalog İncili
84	150-300	Pavlus'un Koptik Vahyi (Coptic Apocalypse of Paul)	Apokrif Vahiy Kitabı
85	150-350	Laodikyalılara Mektup (Epistle to the Laodiceans)	Apokrif Mektup
86	150-350	Meryem'in Soruları (Questions of Mary)	Apokrif Gnostik İncil
87	150-400	Nikamedus İncili - Pilate'nin İşleri (The Gospel of Nicodemus - Acts of Pilate)	Apokrif Tutku İncili
88	150-400	Yuhanna ve İsa Arasındaki Diyalog (Dialogue Between John and Jesus)	Apokrif Gnostik İncil
89	160-180	Apelles İncili (The Gospel of Apelles)	Apokrif Gnostik İncil
90	170-220	Petrus'un Philip'e Mektubu (Letter of Peter to Philip)	Apokrif Diyalog İncili
91	180-220	Bardesan İncili (The Gospel of Bardesanes)	Apokrif Gnostik İncil
92	180-220	Oxyrhynchus Papyrus 4009	Apokrif Metin Parçası
93	180-250	Yakup'un Birinci Vahyi (1st Apocalypse of James)	Apokrif Diyalog İncili
94	180-250	Filip İncili (The Gospel of Philip)	Apokrif İncil
95	180-550	Bartolomeos İncili (The Gospel of Bartholomew)	Apokrif Tutku İncili
96		Bartolomeos'un Vahyi (The Apocalypse of Bartholomew-the Questions of Bartholomew)	Apokrif Tutku İncili
97	200-225	Thomas'ın İşleri (Acts of Thomas)	Apokrif İşler Kitabı
98	200-250	Jeu'nun Kitapları (Books of Jeu)	Apokrif Gnostik İncil
99	200-250	Oxyrhynchus Papyrus 1-654-655	Apokrif Metin Parçası
100	200-300	Merton Fragment	Apokrif Metin Parçası
101	200-300	Pistis Sophia	Apokrif Gnostik İncil

102	200-300	Petrus'un Koptik Vahyi (Coptic Apocalypse of Peter)	Apokrif Vahiy Kitabı
103	200-300	Oxyrhynchus Papyrus 210	Apokrif Metin Parçası
104	200-350	Büyük Görünmez Ruhun Kutsal Kitabı (Holy Book of the Great Invisible Spirit)	Apokrif Gnostik İncil
105	250-274	Mani İncili (Gospel of Mani)	Apokrif Gnostik İncil
106	250-350	Oxyrhynchus Papyrus 1081	Apokrif Metin Parçası
107	250-350	Oxyrhynchus Papyrus 2949	Apokrif Metin Parçası
108	250-400	Pavlus'un Vahyi (Apocalypse of Paul)	Apokrif Vahiy Kitabı
109	300-390	Seneca ve Pavlus Arasındaki Yazışmalar (Letters of Paul and Seneca)	Apokrif Mektup
110	300-400	Filip'in İşleri (The Acts of Philip)	Apokrif İşler Kitabı
111	300-400	Thomas'ın Vahyi (Apocalypse of Thomas)	Apokrif Vahiy Kitabı
112	300-400	Marangoz Yusuf'un Tarihi (The History of Joseph the Carpenter)	Apokrif Çocukluk İncili
113	300-400	Freer Logion	Varsayımsal-Derleme Materyal
114	300-400	Havarilerin Hatırası (The Memoria Apostolorum)	Apokrif Gnostik İncil
115	300-600	Gamalyel İncili (Gospel of Gamaliel)	Apokrif Tutku İncili
116	385-395	Vaftizci Yahya'nın Hayatından Bebeklik Öyküsü (Infancy Narrative From a Life of John the Baptist)	Apokrif Çocukluk İncili
117	400-500	Yuhanna'nın Vahyi (The Apocalypses of John)	Apokrif Vahiy Kitabı
118	400-500	Sözde Titus Mektubu (The Pseudo-Titus Epistle)	Apokrif Mektup
119	400-500	Prochorus'a Atfedilen Yuhanna'nın İşleri (The Acts of John attributed to Prochorus)	Apokrif İşler Kitabı
120	400-500	The Strasbourg Fragment	Apokrif Metin Parçası
121	400-600	Arapça Bebeklik İncili (Arabic Infancy Gospel)	Apokrif Çocukluk İncili
122	400-600	Ermeni Bebeklik İncili (Armenian Infancy Gospel)	Apokrif Çocukluk İncili
123	500-550	Papirüs Berolinensis (Berlin) 11710	Apokrif Metin Parçası
124	500-600	Papirüs Cairensis (Kahire) 10735	Apokrif Metin Parçası
125	600-650	Yetmişler İncili (The Gospel of the Seventy)	Apokrif Gnostik İncil
126	600-650	İsa'nın Mucizeleri (Miracles of Jesus)	Apokrif Çocukluk İncili
127	600-650	Sözde Matta İncili (The Gospel of Pseudo-Matthew)	Apokrif Çocukluk İncili
128	675-890	Latin Bebeklik İncili (Arundel 404 - Liber de Infantia Salvatoris)	Apokrif Çocukluk İncili

129	700-750	Pseudo-Abdias (Virtutes Apostolorum- Virtutes Johannis)	Apokrif İşler Kitabı
130	700-800	İskenderiyelilere Mektup (The Epistle to the Alexandrians)	Apokrif Mektup
131	700-800	Pseudo-Melito (Passio Johannis)	Apokrif İşler Kitabı
132	700-800	Fergus'in Sarı Kitabı (Liber Flavus Fergusiorum)	Apokrif İşler Kitabı
133	700-800	Haç Üzerine Söylem (The Discourse upon the Cross)	Apokrif Tutku İncili
134	700-800	Andreas ve Pavlus'un İşleri (Acts of Andrew and Paul)	Apokrif İşler Kitabı
135	1200-1300	Lentunus Mektubu (The Letter of Lentulus)	Apokrif Mektup

Kaynak: <http://www.earlychristianwritings.com/index.html> ⁸⁷

2.4. Apokrif Metinler Hakkında Bilgiler

2.4.1. Varsayımsal – Derleme Materyaller

Yukarıdaki listede isimleri geçen metinler ile ilgili kısa bilgilerin verileceği bu bölüme başlamadan önce öncelikle Apokrif metin çalışmalarında karşılaşılmaması muhtemel olan bazı terim ve adlandırmalar üzerinde durulması uygun görülmüştür. Sözü edilen adlandırmalar her ne kadar incil ismini taşısa veya yazılı bir metni çağırırsa da bir kısmı fiziki/somut bir metni karşılamadığı bir kısmı da mevcut metinlerin farklı isimlendirmesi olduğu için diğer metinlerden ayrı olarak sınıflandırılmalı ve incelenmelidir. Bu başlık altında aktarılabilecek olan eserlerin bazıları farklı incil malzemelerinden derlenerek meydana geldiğinden bazılarının da aslında var olmadığı ancak varlıklarının ihtimal dahilinde görüldüğünden dolayı konunun “Varsayımsal-Derleme Materyaller” başlığı altında aktarılmasının uygun olacağı düşünülmüştür.

2.4.1.1. Tutku Anlatıları (Passion Narrative)

Tutku (Passion) terimi İsa ve İncil bağlamında düşünüldüğünde İsa'nın çarmıhta ölümüyle sonuçlanan acılarını ifade eden bir terimdir (Thurston, 1911b). Dolayısıyla Tutku

⁸⁷ Liste genel hatlarıyla Early Christian Writings: <http://www.earlychristianwritings.com/index.html> internet adresinden alınmış fakat eklemeler ve düzenlemeler yapılmıştır. Orijinal listede bulunmayan ve sonradan eklenen metinlerin tarihlendirilmesi konusunda metnin oluşturulma tarihi baz alınmış, oluşturulma tarihinin bilinemediği metinler için, keşfedilen materyalin tarihlendiği zaman dilimi esas alınmıştır. Keşfedilen materyal için de tarih belirtilmemiş ise ilişkili metin ile beraber tarihlenmiştir. Böyle durumlarda tarih kısmı boş bırakılmıştır.

Anlatıları İsa'nın son anlarını anlatan, son günleri ile başlayıp çarmıhta ölümü ile sonuçlanan anlatıları ifade eder.

Tutku anlatıları konusunda ilk tartışma, en erken Kanonik İncil metni olduğuna inanılan Markos İncili'nin 14-16. bölümlerini oluşturan anlatının, kendinden daha önceki bir Tutku Anlatısından alıntı olabileceği iddiası üzerine başlar. Anılan bu iddia bilim adamları arasında tartışılmış, sonuç olarak Markos İncili'nin tutku anlatısını kapsayan 14-16. bölümleri otantik kabul edilmiştir (Kelber, 1976: 157).

Tutku Anlatısı (Passion Narrative) terimi herhangi bir metni ifade etmekten daha ziyade İsa'nın son anlarını ve çarmıhta acı çekmesi olayını anlatan her türlü metne veya metnin belli bölümüne verilen isimdir. Markos İncili'nden önce tutku anlatısının bir metin şeklinde varlığı düşük bir ihtimal olduğundan, bahsi geçen anlatı daha çok sözlü gelenek ile var olan anlatıyı ifade edebilir.

2.4.1.2. Q Kaynağı (Source Q)

Genel hatlarıyla ifade etmek gerekirse, *Q Kaynağı-Q İncili* terimi, iki kaynak teorisine göre Matta ve Luka İncilleri yazarlarının, incillerini yazarken kullandıkları varsayılan sözlü veya yazılı bir materyali ifade etmek için kullanılan terimdir (Miller, 1994: 249). Zikredilen varsayım, Matta ve Luka İncilleri'nde yer almasına rağmen Markos İncili'nde yer almayan malzemelerin kabulüne dayanır. Bilim adamlarına göre Matta ve Luka İncilleri'nde yer alan İsa sözleri, Q adlı erken bir kaynak olduğuna inanılan materyalin bir parçasıdır (Foster, 2009: 24). Sözlü geleneğin bir parçası olarak kabul edilen Q Kaynağı ile söz incilleri sınıfına giren Kıpti Thomas İncili'nin kastedildiğini iddia edenler olmuştur.⁸⁸ Dört Kanonik İncil arasındaki benzerlikler ve farklılıkların keşfedilmesi neticesinde Q kaynağının ortaya çıkacağı iddia edilmiştir (Jenkins, 2003: 55). Sonuç olarak Q Kaynağı terimi ile Kanonik İncillerden önce var olan bir metnin mi kastedildiği veya Matta ve Luka İncil yazarları tarafından kullanılan, sözlü gelenek olarak yaşayan bilgilerin mi kastedildiği konusu tartışmalıdır.⁸⁹

2.4.1.3. İşaretler İncili (Signs Gospel)

Matta ve Luka İncilleri'nin temelinde yattığına inanılan, İsa'nın sözlerinin erken bir derlemesi olarak kabul edilebilecek olan "Q" da olduğu gibi, pek çok bilim adamı Yuhanna İncili'ndeki anlatının büyük bir kısmının, kayıp bir metinden geldiğine inanmaktadır (Miller, 1994: 175). İşaretler İncili ifadesinin başındaki *İşaretler (Signs)* terimi İsa'nın gerçekleştirdiği

⁸⁸ Q kaynağı ile Kıpti Tomas İncili arasındaki bağlantıya Kıpti Tomas İncili incelenirken değinilecektir.

⁸⁹ Q kaynağı hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Kloppenborg, 1999.

mucizeleri ifade etmektedir. Yuhanna 2/11, “İsa bu ilk mucizesini Celile'nin Kana köyünde yaptı ve yüceliğini gösterdi. Öğrencileri de O'na iman ettiler.” diyerek İsa'nın gerçekleştirdiği ilk mucizeden bahseder. Bahsedilen anlatı *İşaretlerin* ilki kabul edilir ve Yuhanna'nın anlatısında İsa mucizeleri takip edilir. Yuhanna 20/30'da geçen, “İsa, öğrencilerinin önünde, bu kitapta yazılı olmayan başka birçok mucizeler yaptı.” ifadesi ise İsa'nın daha başka mucizelerinin de olduğunu bildirdiğinden, Yuhanna İncili yazarının metin boyunca ifade ettiği mucize bilgilerini aldığı bir kaynağının var olması gerektiği iddiası *İşaretler İncili*'nin varlığı fikrine zemin hazırlamıştır.

Q kaynağı gibi *İşaretler İncili* de varsayımsal bir metin/materyaldir (Miller, 1994: 175).

2.4.1.4. Didache

On iki Havari Doktrini olarak da anılan Didache, patristik yazarlar döneminden beri varlığı bilinmesine rağmen 1873'te keşfine kadar içeriğinden kimsenin haberdar olmadığı bir metindir (Ehrman, 2003: 211). Didache, anonim bir yazıdır ve yazarı bilinmemekle birlikte metnin bir uyarılma metni olduğu düşünülmektedir (Tixeront, 1920: 20). İlk kilisenin sosyal yaşamını ve ritüel uygulamalarını anlama biçimlerinde önemli bir etkiye sahip olan Didache, kilise el kitabı olarak özetlenebilir. Çünkü metnin büyük kısmı vaftizin nasıl gerçekleştirileceğine, ne zaman oruç tutulacağına, ne zaman ve nasıl dua edileceğine ve Komünyon'un nasıl kutlanacağına ilişkin talimatlar dâhil olmak üzere Hristiyan topluluğunun ritüel uygulamaları ve sosyal etkileşimleri hakkında talimatlar verir (Ehrman, 2003: 211). İfade edilen özelliğinden dolayı erken dönem Hristiyan ibadet eğitimi adına bir ilmi hal olarak da nitelenebilir. Didache'nin son şekli, 2. yüzyılın başlarından kalmadır ancak ana bölümleri 1. yüzyıla kadar uzanmaktadır (Miller, 1994: 461).

2.4.1.5. Freer Logion

Kanonik İncil anlatılarında dirilişinden sonra İsa, önce Mecdelli Meryem'e görünür. Meryem İsa'nın dirildiğini on bir havariye haber verir ancak onlar İsa'nın dirilmesi olayına inanmazlar. Mezkûr olaydan sonrası Markos, 16/14'te:

İsa daha sonra, sofrada otururlarken Onbirlere göründü. Kendisini dirilmiş olarak görenlere inanmadıkları için imansızlıklarından ve yüreklerinin duygusuzluğundan ötürü onları azarladı.

şeklinde anlatılır. Daha sonra metin İsa'nın, havarilerine, herkese müjdeyi duyurma görevini vermesi anlatısıyla devam eder. Yukarıda aktarılan Markos 16/14'te, İsa ile havarileri arasında geçen bir diyalogdan bahsedilmesine rağmen İncil metni söz konusu diyalog hakkında bilgi vermez. Freer Logion anlatısında bahsi geçen boşluk, dirilen İsa ile havarileri arasındaki

diyalogun eklenmesiyle doldurulmaya çalışılır (Jeremias, 2003: 248). Kısaca Freer Logion terimi, Markos İncili'nde bahsedilen ancak içeriği anlatılmayan, İsa ile havarileri arasında gerçekleştiği varsayılan bir diyalogu ifade eder.

2.4.1.6. Agrapha

Agrapha terimi, İsa tarafından söylendiği iddia edilen ancak kanonik metinlerde yer almayan İsa'nın sözlerini ifade etmek için kullanılır (Ehrman ve Plese, 2014: 180). İsa'nın sözlerinin külliyatı olarak da ifade edilebilecek olan metinlere Agrapha isminin verilmesi 18. yüzyıla aittir (Maas, 1907). Agrapha içerisine, hangi tür metinlerde yer alan İsa sözlerinin dâhil edileceği yazarın anlayışına kalmıştır. Örneğin Ehrman, Agrapha'da İsa'nın yaşamı boyunca söylediği iddia edilen sözler bulunması gerektiğini bildirir ve dolayısıyla enkarne öncesi veya diriliş sonrası Mesih'e atfedilen sözleri, bunun yanında İncil türü kitaplar içerisindeki sözleri Agrapha'ya dâhil etmezken (Ehrman ve Plese, 2014: 180) Maas, kanonik metinler başta olmak üzere Apokrif literatür, patristik alıntılar ve incil parçaları dâhil olmak üzere geniş bir literatür içerisindeki İsa sözlerinin Agrapha'ya dâhil edilebileceğini savunur (Maas, 1907). Ancak her iki bilim adamı da Yahudi dini literatür içerisindeki Talmud'u ve İslam'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'i İsa'nın sözlerine dair kaynaklar içerisinde kabul etmezler.

Kısaca Agrapha'lar, çeşitli kaynaklardan İsa'nın sözlerinin derlenerek oluşturulduğu metinler olması nedeniyle bağımsız, otantik bir metni nitelemezler.

2.4.2. Bilinmeyen İncil Fragmanları

2.4.2.1. Oxyrhynchus Papyrus 210

1897'de Oxford'dan iki genç bilim adamı B.P. Grenfell ve A.S. Hunt, Kahire'nin 100 mil güneyinde ve Nil'in 10 mil batısındaki el-Beheesna adlı bir Mısır köyünde arkeolojik kazı yapmaya başlarlar. el-Beheesna adı Arapça bir isimdir ancak Oxyrhynchus olarak bilinen çok daha büyük bir şehrin yeniden adlandırılmasını temsil etmektedir (Foster, 2009: 2).

3. yüzyıla tarihlenen ve İsa'nın söylemlerini içeren söz konusu metin ilk olarak 1899'da Grenfell ve Hunt tarafından bir incil parçası olarak yayınlandı. Çok parçalı bir metin olması nedeniyle hakkında çok fazla yorum yapılamamaktadır (Ehrman ve Plese, 2014: 134).

2.4.2.2. Oxyrhynchus Papyrus 1-654-655

İncelenecek olan papirüsler, Oxyrhynchus buluntuları arasında yer alan papirüs rulolarının eksik ve deforme olmuş yapraklarıdır. Yaklaşık 200 yılına tarihlenen bir papirüs yaprağı olan Oxyrhynchus Papirüs 1, Grenfell ve Hunt tarafından 1897'de keşfedildiği yıl *Bir*

Erken Yunan Papirüsünden Efendimizin Sözleri adıyla yayınlanmıştır (Ehrman ve Plese, 2014: 155).

1903 yılında keşfedilen Oxyrhynchus Papirüs 654, 3. yüzyıla tarihlenir ve 1904'te *Oxyrhynchus'tan Yeni İsa Sözleri ve Kayıp İncil'in Parçası* adıyla yayınlanmıştır (Ehrman ve Plese, 2014: 155).

Parçalardan en büyüğü olan Oxyrhynchus Papirüs 655 ise *Kayıp İncil* başlığını almıştır (Ehrman ve Plese, 2014: 155). Deformasyondan dolayı içeriği hakkında yorum yapmak oldukça zordur (James, 1983: 26-28).

Nag Hammadi keşiflerinden sonra söz konusu papirüslerin, Nag Hammadi Koleksiyonunun 2. Kodeksi içerisinde yer alan Kıpti Thomas İncili'ne ait olduğu anlaşılmıştır (Ehrman ve Plese, 2014: 155).

2.4.2.3. Oxyrhynchus Papyrus 840

Oxy. 840 metni, 3. yüzyıldan kalma ve 1905'te keşfedilen minyatür bir parşömen kitabının bir yaprağında bulunmuştur. Sayfa neredeyse tamdır ve sinoptik tipte fakat kanonik Yeni Ahit'te görünmeyen hikâyenin bir bölümünü içerir. Parçanın başlangıçta tam bir apokrif incile mi, yoksa bir muska yerine takılan küçük bir müjde kitabına mı ait olduğu belli değildir (Elliot, 2005: 31). Çünkü her iki tarafta mikroskobik olarak küçük harflerle yazılmış, muhtemelen bir muska görevi gören 8.5 x 7 cm.lik⁹⁰ ebadı ile çok küçük boyuttaki bir parşömen kitabın yaprağında yer almaktadır (Jeremias ve Schneemelcher, 2003a: 94).

İncil Oxy. 840, tarzı ve tonunda Yeni Ahit İncillerine oldukça benzeyen ancak bilinmeyen bir anlatı müjdesinin parçasıdır. İsa öğrencileri ile Kudüs'te, Matta 15. veya Markos 7. bölüm okuyucularına tanıdık bir şekilde, insan doğasının saflığı meselesi hakkında konuşmaktadır ancak konu tapınağa yaklaşımdan önce temizlik ihtiyacı yerine yemekle bağlantılı ritüellere odaklanır (Miller, 1994: 418). Yazı, kutsal isimlerin kısaltmasını işaretlemek için kullanılan cümlelerin ilk harflerini, noktalama işaretlerini ve konturları özetlemek için kullanılan kırmızı mürekkeple süslenmiştir (Miller, 1994: 419).

James metin ile alakalı:

İsa burada *Rab* olarak değil, alışlagelmiş kullanımın dışında *Kurtarıcı* olarak konuşulmasaydı, Petrus İncili'nin bir parçasına ait olduğunu söyleyebilirdim. Kurtarıcı Gnostik literatürde yaygın kullanılan kelimedir. Bu yüzden Mısırlılar İncili'nin bir parçası olması bariz bir olasılıktır, ama tamamen belirsizdir (1983: 30)

⁹⁰ Miller'e göre 8,8 x 7,4'tür (Miller, 1994: 419).

der. Biçim ve içerik yönüyle metin şüphesiz sinoptik anlatıların bir varyantını temsil etmesi nedeniyle *Sinoptik tipte bilinmeyen bir İncil*'den bahsedilebilir (Jeremias ve Schneemelcher, 2003a: 94). Ancak, tüm çalışmanın içeriği ve yapısı hakkında herhangi bir açıklama yapılamayacağını da eklemek gerekir. Söz konusu metnin yaşı hakkında kesin bir şey söylemek olanaksızdır.

2.4.2.4. Oxyrhynchus Papyrus 1081

3. veya 4. yüzyıldan kalma, İsa ve öğrencileri arasında bir konuşma içeren gnostik bir metin olan (Elliot, 2005: 34) Oxyrhynchus 1081, Sophia Jesu Christi'nin bir parçası olarak kabul edilir (Schneemelcher, 2003c: 92).

2.4.2.4. Oxyrhynchus Papyrus 1224

İsa söylemlerinin parçalarını içeren ve 1903'te keşfedilerek 1914'te yayınlanan Oxyrhynchus 1224, 3. veya 4. yüzyılın başlarına dayanan bir Yunan papirüs kitabının iki parçasından oluşmaktadır. 1. parça, 3,5 x 4,3 cm'dir, böylece ön tarafta yalnızca üç kısmî çizgi ve üç tam kelime görünür ve iki kısmî çizgi ve bir tam arka kelime görünür. 2. parça, 6,3 x 13,1 cm. ve her iki tarafta iki sütun vardır (Miller, 1994: 422). Sayfalar 139, 174 ve 176 sayıları tanınabilecek şekilde numaralandırılmıştır. Sayfaların durumu kısmen güvenilir bir şekilde okunmasına izin verir (Schneemelcher, 2003d: 100). İki parçadaki sayfa numaralarına bakıldığında aralarında otuzdan fazla sayfa eksiktir. Dolayısıyla ifade edilen iki parça arasında başka sayfaların bulunduğu varsayılabilir (Miller, 1994: 422). Parça kötü durumdadır ve metnin bir incile ait olup olmadığı belirsizdir (Elliot, 2005: 35). El yazmasının kopyalandığı tarih, anılan incilin kompozisyonunun tarihi hakkında çok az şey anlatır. Hristiyanların İsa'nın söyledikleri ve yaptıklarıyla ilgili ilk metin oluşturmaya başladıkları 50'li yıllar kadar erken olabilir (Miller, 1994: 422).

2.4.2.6. Oxyrhynchus Papyrus 2949

Grenfell ve Hunt tarafından 1897 ile 1906 arasında keşfedilen Oxyrhynchus Papyrus 2949, İki küçük papirüs parçasından oluşur. Her iki parça da yalnızca bir tarafa yazılmıştır, bu nedenle muhtemelen bir kodeks yerine bir rulodan gelmektedirler. Diğer Oxyrhynchus parçaları gibi söz konusu metin de 3. yüzyıla tarihlenir (Ehrman ve Plese, 2014: 143). Metin, Akhmim'de keşfedilen Petrus İncili'nin farklı bir parçasını oluşturur (Elliot, 2005: 150).

2.4.2.7. Oxyrhynchus Papyrus 4009

Son yıllarda yayımlanan en ilginç erken Hristiyan papirüslerinden biri Papyrus Oxyrhynchus 4009'dur. Sözü edilen eser 1. tekil şahış anlatımıyla kaleme alındığından anlatım Petrus İncili ile benzerlik gösterir. Mezkûr benzerliğe paralel olarak metnin, 1994 yılında Lührmann tarafından Petrus İncili'ne ait olduğu tespit edilmiştir. Metin, 2. yüzyılın sonu, 3. yüzyılın başına tarihlenebilir. Metin parçalı ve yıpranmış olmasına rağmen bazı ifadeler sinoptik İncillerle paralellik gösterir (Ehrman ve Plese, 2014: 146).

2.4.2.8. Papirüs Cairensis (Kahire) 10735

Kahire papirüsü, (P. Cair. 10735), ilk kez 1903'te kayıp bir İncil'in parçası olarak Grenfell ve Hunt tarafından yayımlanmıştır (Ehrman ve Plese, 2014: 125). Bahsi geçen papirüs parçasının 6. veya 7. yüzyıldan kalma kanonik olmayan bir incilin parçası olduğu iddia edilmiştir (Schneemelcher, 2003: 101). Elde edilen parça her ne kadar 6. veya 7. yüzyıla tarihlense de ilk olarak ne zaman yazıldığını bilmek imkansızdır (Ehrman ve Plese, 2014: 125). Metnin bir incil parçası olduğunu savunanlara göre Kahire Papirüsü, Matta ve Luka'nın bebeklik anlatılarının genişletilmiş bir versiyonunu içermektedir (Ehrman ve Plese, 2014: 125). Metnin bir incile ait bir parça değil, herhangi bir incil üzerine yazılan vaaz ya da yorumlar olduğu görüşü de ileri sürülmüştür (Elliot, 2005: 36). Metnin ön ya da sağ (recto) tarafındaki satırlar, kutsal ailenin Mısır'a gidişini içerir ve Matta 2/13 ile yakın bağlantıları vardır; sol ya da arka (verso)'daki satırlar, Luka 1/36'da anlatıldığı gibi, Vaftizci Yahya'nın doğuşu ile ilgilidir (Ehrman ve Plese, 2014: 125).

2.4.2.9. The Strasbourg Fragment

1899 yılında Strasbourg Landes und Universitätsbibliothek (Strazburg Eyalet ve Üniversite Kütüphanesi)'e ait 5. veya 6. yüzyıldan kalma papirüs parçalarında apokrif bir incilin kalıntıları bulunmuştur (Elliot, 2005: 41). Yunanca'dan geçen kelimelerin sayısı bu metinde diğer Kıpti metinlerinden daha az olmakla birlikte (Schneemelcher, 2003f: 103) söz konusu metnin arkasındaki orijinal dil belirsizdir (Elliot, 2005: 41). Geniş bir el yazmasının kalıntıları olan metin 5 ve 6 numaralı iki yaprak Koptik incil tipi malzemeye sahiptir ve 5 numaralı ön veya sağ sayfa (recto) Yuhanna İncili 17. Bölüm'de geçen İsa'nın duası bölümünü çağrıştırmaktadır (Schneemelcher, 2003f: 103).⁹¹ 6 numaralı arka sayfada (verso) ise Matta'dan alıntılar dikkat çekmektedir (Schneemelcher, 2003f: 103).

⁹¹ Sözü edilen sayfa ile alakalı olarak Elliot, apokrif bir kitap olan Yuhanna'nın İşleri 94-95 ile benzerlikten bahseder: (2005: 41)

Havariler, On iki Havari İncili'nde olduğu gibi, ele alınan metinde de birinci çoğul şahıs ekiyle konuşturulduğundan, metin Yahudi-Hıristiyan bir İncil ile ilişkilendirilmiştir (James, 1983: 31). Mısırlılar İncili'ne ait olduğu da ileri sürülmüşse de (Schneemelcher, 2003f: 103) ifade edilen ilişkilendirme girişimleri kabul görmemiştir.

2.4.2.10. Papirüs Berolinensis (Berlin) 11710

İlk kez 1923 yılında “Berlin papirüs” adıyla yayınlanan ve Yuhanna 1/49’a benzer gelenekler üzerine modellenen metin, İsa ve öğrencisi Nathaniel arasındaki diyalogu barındırır (Ehrman ve Plese, 2014: 123). İki yapraktan oluşan Berlin Papirüsü 6. yüzyıldan kalmadır (Elliot, 2005: 42). Küçük boyutlu (6,5 x 7,5 cm) yapraklardan oluşan papirüsün kamusal veya özel okuma için kullanılan bir İncil kitabı olmasından daha ziyade, bir tılsımın büyümlü amaçlar için kullanılan küçük bir parçası olabileceği düşünülmektedir (Ehrman ve Plese, 2014: 123). Söz konusu metinde İsa’nın Yuhanna 1/38’de olduğu gibi “Rabbi” olarak adlandırıldığı görülür (Elliot, 2005: 42).

2.4.2.11. Fayyum Fragment⁹²

Viyana Arşidükü Rainer’in papirüs koleksiyonunda, 1885’te önemli bir ilgiye neden olan bir parça bulunmuştur (Schneemelcher, 2003g: 102). Mısır’ın Fayyum bölgesinde bulunan el yazması, 3. yüzyıla tarihlenmektedir (Elliot, 2005: 43). Metin içerisinde eksik sözcüklerin varlığı ve harfleri geri yükleme konusunda birçok girişimde bulunulmasına rağmen metnin tam anlamıyla çözülmemesi, bahsi geçen metnin herhangi bir İncil’in bir parçası veya müstakil bir incil olup olmadığı konusunda kesin bir yargıya varılmasını engellemektedir (James, 1983: 25). Ancak metnin sinoptik materyalin ikincil bir versiyonu, kısaltılmış bir tasviri olabileceği varsayıldığında metin şimdiye kadar bilinmeyen bir incilin alıntısı veya parçası olarak düşünülebilir (Schneemelcher, 2003g: 102). Metnin bir bölümü Matta, 26/30-34 ve Markos 14/26-30 ile paralellik gösterir (Elliot, 2005: 43).

2.4.2.12. Merton Fragment

Merton Fragment 3. yüzyıldan kalma kabul edilir ve Luka’nın 6. ve 7. bölümlerinin bir açıklaması ya da tefsiri olarak değerlendirilir. Öte yandan, kanonik olmayan bir incile ait bir parça olarak da kabul edilebilir (Elliot, 2005: 45; Ehrman ve Plese, 2014: 132).

⁹² Söz konusu papirüs Ehrman ve Plese, 2014: 149’da “*Papyrus Vindobonensis G 2325*” başlığı altında yer almaktadır.

2.4.2.13. Markos'un Gizli İncili (The Secret Gospel of Mark)

Markos'un Gizli İncili, İskenderiye'de en erken 2. yüzyılın ilk çeyreğinde kullanılmakta olan Markos İncili'nin bir versiyonudur (Miller, 1994: 408). Metin, 1958 yılında Kudüs yakınlarındaki bir manastırda İskenderiyeli Clement'e ait mektubu barındıran bir parşömende, Markos'un Gizli İncili'nden yapılan iki alıntının keşfedilmesiyle gün yüzüne çıkmıştır. Keşfedilen papirüsler 17. yüzyıla tarihlenir (Elliot, 2005: 148). Metnin ortaya çıkışı 2. yüzyılın ortaları olarak kabul edilir (Merkel, 2003, s. 107). Söz konusu keşif, *Markos'un Gizli İncili*'nin Roma'da daha genel bir dinleyici kitlesi hedeflenerek yazıldığı düşünülen kanonik *Markos İncili*'nin yanında (Miller, 1994: 409), İskenderiye'de, Krallığın tüm gizemlerini kavrayabilen ruhani seçkinler için yazıldığını ortaya koymuştur (Ehrman, 2003: 87). Dolayısıyla eserin bazı gnostik gruplar tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. El yazması geleneğinde tipik olan hataların hiçbirini içermemesi gibi nedenlerden dolayı keşfedilen metnin otantikliği de tartışma konusudur (Merkel, 2003: 107).

2.4.3. Söz İncilleri

2.4.3.1. Koptik Thomas İncili (Coptic Gospel of Thomas)

Thomas İncili, söz incilleri kategorisine en uygun incildir. Çünkü metin, İsa'ya atfedilen ve "İsa söyledi" gibi basit, kısa ifadeler kullanılarak sunulan sözlerden oluşur. Bu nedenle Thomas İncili'nde, kendisini erken Hristiyan incil edebiyatının temsilcileri olan kanonik örneklerinden ayıran bir özellik olarak neredeyse hiç anlatı unsuru yoktur. Bu itibarla metin, İsa'nın yaşamına ilişkin bir açıklama veya yorum yapma iddiasında değildir, bunun yerine İsa'nın sözlerine, vaazına odaklanır (Miller, 1994: 301).

Akademisyenler, erken Hristiyanlık döneminde belirli bir Thomas İncili'nin varlığını yıllardır biliyor olsalar da onun hiçbir kopyasının antik çağlardan günümüze kalmadığı düşünülmekteydi (Blatz, 2003a: 111). Bu durum, 1945 yılında Mısır-Nag Hammadi'deki keşifte, eski dini metinleri barındıran büyük çaplı bir koleksiyon içerisinde, kayıp incilin bir parçası olarak bulunan söz konusu metnin gün yüzüne çıkarılmasıyla değişti (Ehrman ve Plese, 2014: 155). Nag Hammadi'de bulunan Thomas İncili'nin kopyası, esasen orijinali Yunanca yazılmış olan bir metnin Kıpti çevirisidir (Miller, 1994: 301). Aslında Thomas İncili'nin Yunanca metninin parçaları, Nag Hammadi'deki bulgudan yaklaşık 45 yıl önce keşfedilmiş olsa da bilim adamları bahse konu olan metnin Kıpti çevirisini ele geçirene kadar ilk keşfedilen parçaların kimliğini kesin olarak tespit edebilmeleri mümkün olmamıştır. Sözü edilen üç Yunan parça yukarıda değinilen Papyrus Oxyrhynchus (POxy) 1, 654 ve 655 olarak bilinmektedir. Diğer bir ifadeyle 1800'lü yılların sonu ile 1900'lü yılların başında Oxyrhynchus

buluntularında keşfedilen üç papirüsün Thomas İncili'nin Yunanca versiyonu olduğu, Kıpti Thomas İncili'nin 1945 yılında Nag Hammadi'de keşfedilmesiyle anlaşılmıştır.

İncilin, İsa'ya ait 114 sözden (logia) oluşuyor olması aynı zamanda onun bir söz kaynağı olarak kabul edilen varsayımsal sinoptik kaynak Q ile ilişkilendirilmesine neden olmuş, Matta ve Luka İncillerinin kaynağı olarak gösterilen Q'nun, Thomas İncili olabileceği tartışması gündeme gelmiştir (Elliot, 2005: 124). Q'nun yapı ve amaç bakımından Thomas İncili gibi bir incil olabileceği düşünülmesine rağmen Matta ve Luka'daki sözlerin çoğunun Thomas İncili'nde bulunmaması aynı zamanda Thomas İncili'nde bulunan sözlerin çoğunun sinoptiklerde bulunmaması, Thomas İncili ile Q kaynağı arasındaki ilişki iddiasını çürütmüştür (Ehrman ve Plese, 2014: 157)⁹³. Buna rağmen Thomas İncili ile Yeni Ahit'in sinoptik incilleri arasında sözlerin yarısı ile üçte ikisi arasında paralellik vardır. Bazı durumlarda paralellikler çok yakındır, bazı durumlarda İsa'ya ait bir söz sinoptik yakınlık ile başlar ancak daha sonra gnostikleştirilmiş bir ifade biçimine geçer (Ehrman ve Plese, 2014: 159). Sinoptik inciller ile Thomas İncili'nin birbirlerini hangi ölçüde etkiledikleri de bilim insanları tarafından tartışma konusu olmuştur. Mezkûr tartışma ile ilgili etkili bir bilim insanı grubu Thomas İncili'nin Yunanca şablonunun sinoptik incillerden bağımsız olabileceğini iddia etmişlerdir. (Elliot, 2005: 124). Ayrıca Thomas İncili'nin gnostik bir metin olup olmadığına dair değerlendirme, metne uygulanacak içerik tahlili ile netlik kazanacaktır.⁹⁴

Metnin Yunanca versiyonlarından en erken tarihe atfedileni olan Oxyrhynchus Papyrus 1 yaklaşık 200 yılına tarihlendirilmişti. İncil metninin en erken tarihini tam anlamıyla belirlemek, metnin Kanonik İnciller ile olan ilişkisine de bağlıdır. Thomas İncili'nin sözlü geleneği etkin kullanarak yazılması ve Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncilleri gibi kanonlaşma sürecinden önce oluşturulduğu görüşü, Kıpti Thomas İncili'ni Kanonik İncillerle aynı döneme, yaklaşık MS 70-100 yıllarına yerleştirir (Miller, 1994: 303).

2.4.3.2. Mısırlılar İncili (The Gospel of Egyptians)

Mısırlılar İncili'ne dair yaptığı alıntılar ve metne dair tanıklığı ile öne çıkan isim İskenderiyeli Clement'tir (Schneemelcher, 2003h: 209). Zikredilen apokrif incil, muhtemelen 2. yüzyılın ortalarında Mısır'da ortaya çıkmıştır (Elliot, 2005: 16). Çünkü metnin İskenderiyeli Clement ve Origen tarafından biliniyor olması, incilin Mısır içindeki dolaşımını göstermektedir

⁹³ Q Kaynağı ve Tomas İncili arasındaki ilişkinin ayrıntıları için bakınız: Jenkins, 2003: 54-81.

⁹⁴ Tomas İncili içerik tahlili için Bakınız: Miller, 2004. Ayrıca İncil ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Gathercole, 2014.

(Elliot, 2005: 16). Dolayısıyla kuvvetle muhtemel İncil Mısır'da yazılmıştır (Ehrman ve Plese, 2014: 116). Luka'nın 1/1-3'te,

Birçok kişi aramızda olup bitenlerin tarihçesini yazmaya girişmiştir. Nitekim başlangıçtan beri bu olayların görgü tanığı ve Tanrı sözünün hizmetkârı olanlar bunları bize iletmışlerdir. Ben de tüm bu olayları ta başından özenle araştırmış biri olarak bunları sana sırasıyla yazmayı uygun gördüm.

dediği gibi, Origen de *Homily on Luka* kitabında, İncil yazmaya teşebbüs edenlerin bir örneği olarak Mısırlıların İncili'ni oluşturanlardan bahseder (Elliot, 2005: 16).

İncil'in kapsamı ve karakteri hakkında tanımlayıcı bir şey söylemek imkânsızdır. İncil, Thomas İncili'ne benzer şekilde bir sözler incili olarak kabul edilebileceği gibi daha büyük olasılıkla gnostik bir metin olan Pistis Sophia gibi diyalog anlatısı olarak da kabul edilebilir. Ancak zikredilen incil tam bir anlatı incili olarak da değerlendirilebilir (Ehrman ve Plese, 2014: 116).

Mısırlılar İncili'nin neden bu şekilde isimlendirildiğine dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. İfade edilen görüşlerden biri; Yahudi olmayan Mısırlı Hristiyanların (gentile) kullandığı incili, İskenderiyeli ve Yahudi-Hristiyanların kullandığı İbraniler İncili'nden ayırmak için "Mısırlılar İncili" adlandırmasının tercih edildiği yönündedir (Schneemelcher, 2003h: 214). Ancak ifade edilen görüşe karşın incile verilen başlığın nedenine dair daha muhtemel olan görüş, Mısırlı olmayanlar tarafından Mısır Hristiyanları tarafından kullanılan bir incili belirtmek için başlığında "Mısırlılar" ibaresinin yer aldığı şeklindedir (Ehrman ve Plese, 2014: 116).

Mısırlılar İncili, Mısır'da erken bir tarihte kanonik olarak kabul edilmiş ancak Origen zamanında reddedilecek (apokrif) kitaplar arasında numaralandırılmıştır (Elliot, 2005: 16). Nag Hammadi külliyyatı içerisinde bulunan ve aynı adı taşıyan incil ile Mısırlılar İncili birbirinden tamamen farklı eserlerdir.⁹⁵

2.4.3.3. Papirüs Egerton 2

Korunduğu papirüs parçalarının satın alınmasını finanse eden İngilizlerin adını alan Egerton İncili'nin kalıntıları ilk olarak 1935'te yayınlanmış; İncili oluşturan küçük bir bölüm olan Papirüs Köln 255 ise 1987'de keşfedilmiş ve yayınlanmıştır (Miller, 1994: 412).

Egerton İncili, Peter İncili'ne ve Yuhanna ve Luka'nın geç dönem elyazmalarında bulunan zina hikâyesine benzerlik gösterir ancak kanonik İncillerle daha çok yakınlık gösterir (Miller, 1994: 412). Metin, ilki Yuhanna işaretlerini taşıyan, ikinci ve üçüncüsü sinoptik

⁹⁵ İfade edilen metin, çalışmamızda *Büyük Görünmez Ruhun Kutsal Kitabı* başlığı altında ele alınmıştır.

öykülere paralellik gösteren, dördüncüsü ise kanonik olmayan bir anlatıya sahip olan dört incil alıntısının parçalarından oluşur (Jeremias ve Schneemelcher, 2003b: 96-97). Sinoptik İncil materyaliyle paralellik gösteren içerik sözel olarak sinoptik incillerle kelime kelimesine aynı değildir, dolayısıyla sinoptik hikâyeleri oluşturan bölümlerin hafızadan yani sözlü geleneğin eseri olarak yazıldığını göstermektedir (Elliot, 2005: 38).

Egerton İncili'nin sinoptik incillerle paralellik arz etmesine rağmen sinoptik yazarlar Matta, Markos ve Luka'ya özgü yazı dilinden ve ayrıca sinoptik inciller için ortak olan özelliklerden yoksun olması nedeniyle söz konusu incilin Kanonik İncillerden alıntı sonucu meydana geldiğini iddia eden bakış açısı tatmin edici karşılanmamıştır (Miller, 1994: 412). Yine de sinoptik incillerin Egerton İncili'nin kaynağı olup olmadığını açıklamak zor bir hadisedir. Sözü edilen incilin Kanonik İncillerden benzerlikleri ve farklılıkları için en kayda değer görüş, Egerton'un yazarının, diğer İncil yazarları tarafından da kullanılan sözlü gelenekten ve İsa öykülerinden bağımsız olarak yararlandığı görüşüdür (Miller, 1994: 412). Metnin Kanonik İncillerden daha önce kaleme alındığını savunan Koester: "Yuhanna unsurlarını içeren ancak Sinoptik İncillerin dili ile daha büyük bir yakınlık ortaya koyan dili ile bu belge Kanonik İncillerden önce gelen bir geleneğe ait olmalıdır." der (2000: 187). Egerton İncili muhtemelen 2. yüzyılın ikinci yarısında kopyalandı ve bu da onu en eski Hristiyan elyazmalarından biri haline getirdi (Miller, 1994: 413). Elliot, İncil'in içeriğinin sapkın olmadığı iddia eder. Ona göre parça bir metin olarak elde bulunan söz konusu papirüsü antik çağlardan bilinen diğer incillerle ilişkilendirme ve birleştirme çabasına girmeden bağımsız bir metin kabul etmek daha doğru bir yaklaşımdır (Elliot, 2005: 38).

2.4.4. Yahudi – Hristiyan İncilleri

2.4.4.1. İbranilere Göre İncil (The Gospel of the Hebrews)

İbranilere Göre İncil 2. yüzyılın başında Mısır'da Yunan dilinde yazılmıştır ve teolojisi itibarıyla Yahudi bilgeliği düşüncesine dayanıyor gibi görünmektedir (Elliot, 2005: 5). Dolayısıyla Mısır ve civarlarında kullanılan İncillerden biridir.

Yahudi-Hristiyan inciller içerisinde başlığında "İbraniler" nitelemesi bulunan tek İncil "İbranilere göre İncil"dir. Bunun nedeni olarak Bauer: "İbraniler terimi, milliyetlerini belirleme meselesi olduğunda, Yunanca konuşan Yahudiler anlamına da gelebilir." (Bauer, 1971: 53) demektedir. Dolayısıyla sözü edilen incil için, onu Yunanca konuşan Yahudi-Hristiyan çevrelerin İncil'i olarak nitelendirerek gentile-Hristiyan çevrelerin incilinden ayırmak düşüncesiyle "İbranilere göre İncil" başlığı kullanılmış olabilir (Vielhauer ve Strecker, 2003a: 176). İbraniler İncili olarak isimlendirilmesi ile alakalı bir diğer görüşe göre ise İncil başlangıçta

Aram dilinde fakat İbranice harflerle yazılmıştır. Orijinal metin, Filistin'deki bir kütüphanede bulunmaktaydı ve hem Ebionitler hem de Nasıralılar söz konusu İncil'i kullanmıştır. İbranice-Aramice konuşan Filistinli Hristiyanlar tarafından kullanımda olması dolayısıyla başlığında İbraniler terimini barındırmaktadır (Quasten, 1995: 111-112). Ayrıca İbraniler ibaresinin nedenine dair ifade edilmesi gereken diğer bir görüş; Mısır'da aynı bölgede bulunan iki kilisenin incillerini ayırt etmek için bu tarz bir isimlendirmeye gidildiği ve Mısırlılar İncili'nin Mısırlı gentile-Hristiyanların incili, İbranilere göre İncilin ise Mısırlı Yahudi-Hristiyanların incili olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır (Vielhauer ve Strecker, 2003a: 176).

Barındırdığı bilgilere bakıldığında bağımsız kaynaklardan alındığı izlenimi vermesi nedeniyle anılan incilin herhangi bir Kanonik İncille, özellikle Matta İncili ile bir bağının olduğu görüşü gerçeği yansıtmamaktadır (Ehrman ve Plese, 2014: 112). Tam aksine literatürü ve özü itibarıyla İbraniler İncili, Kanonik İncillerden ve ayrıca diğer Yahudi-Hristiyan incilleri olan Nasıralılar İncili'nden ve Ebionitler İncili'nden önemli ölçüde farklıdır (Vielhauer & Strecker, 2003a: 172). İncilin özellikle 6. Bölümü gnostik anlatıyı çağırırsa da metnin genelinde gnostik hava gözlenmez (Ehrman ve Plese, 2014: 112). Bahse konu olan İncil, Clement, Origen ve Didymus tarafından alıntılanmıştır (Elliot, 2005: 5).

2.4.4.2. Ebionit İncili (The Gospel of the Ebionites)

Ebionit İncili'nin mevcudiyeti, Irenaeus'un Ebionitlere ait bir incilin varlığından bahsetmesi nedeniyle bilinmesine rağmen, 4. yüzyılda Epiphanius'un söz konusu incilden alıntı yapmasına dek içeriği hakkında kimse bilgi sahibi değildi (Ehrman & Plese, 2014: 108). Ancak Epiphanius'un Ebionitler tarafından kullanıldığını iddia ettiği, kısaltılmış ve tahrif edilmiş Matta İncili olarak kabul edilebilecek bir incile dair tanıklığı yanlış bir adlandırma ile *İbraniler İncili* veya *İbranice İncil* şeklinde kayda geçmiştir (Vielhauer ve Strecker, 2003a: 166). Hatta Epiphanius'un Ebionitler'e ait olarak bildirdiği incilin *On İnkiler İncili* olabileceğine dair yorumlar da vardır.⁹⁶ Metnin adlandırmasına dair tartışmalar bir tarafa bırakıldığında Ebionitler tarafından kullanılan bir incilin varlığından söz etmek mümkündür. Epiphanius'un aktarımına göre metnin; vaftiz, son akşam yemeği, Tutku ve ayrıntılarının eksik olduğu Paskalya anlatılarını içerdiği bilinmektedir (Elliot, 2005: 6). Dolayısıyla adı geçen incil, karakter olarak bir anlatı incili olarak kabul edilebilir (Miller, 1994: 435) ve sinoptik incillerle benzerlik taşıyan birçok öge barındırdığı söylenebilir (Vielhauer ve Strecker, 2003a: 166). Özellikle, diğer

⁹⁶ Konunun ayrıntılı tartışması için bakınız: Vielhauer ve Strecker, 2003a: 166.

Yahudi-Hıristiyan İncillerinde olduğu gibi, Matta İncili ile pek çok benzerlikler taşıdığı gözlemlenir (Ehrman ve Plese, 2014: 108).

İncil, Ebionitlerin teolojilerini de oluşturan tartışmalar hakkında bilgi verir. Sözü edilen tartışmalardan birincisi İsa'nın doğası tartışmasıdır. İncil, İsa'nın doğası gereği veya doğuştan ilahi karakterde olmadığını, bakire bir anneden değil, doğal bir ilişki sonucu meydana geldiğini ancak Tanrı'nın onu evlat edinmek için oğlu olarak seçtiğini bildirir (Vielhauer ve Strecker, 2003a: 168). Ebionit İncili aynı zamanda İsa'nın insan olduğunu inkâr eder; Baba Tanrı'dan doğmadığını, baş meleklerden biri gibi yaratıldığını iddia eder. Söz konusu iki görüş birbiri ile tutarsız gibi görünse de İncil, vaftizinden önceki insan İsa ile Tanrı tarafından evlat edinilmesinden sonraki yarı ilahi Mesih arasında ayrım yapan iki yönlü bir kristolojiye sahiptir (Miller, 1994: 435). Ancak İncil metninin tam olarak elde bulunmaması ve parçalı yapısı nedeniyle İsa'nın doğası konusundaki Ebionit bakış açısını tam anlamıyla yansıttığı söylenemez.

Dilinin Yunanca olduğuna dair bilim adamlarının kuvvetli delilleri vardır (Vielhauer ve Strecker, 2003a: 167). Metnin tek tanığı Epiphanius'un, eserini 375'te yazdığı düşünüldüğünde metnin bu tarihten sonra olmadığı kesindir (Miller, 1994: 436). Ayrıca Irenaeus'un Ebionitler ile ilgili, onların teolojik ve kristolojik inanışlarına ve Matta İncili'ne benzer bir kitaplarının olduğuna dair aktardığı bilgilerin yaklaşık 175'te kaleme alındığı varsayıldığında (Miller, 1994: 436) metin 2. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış gibi görünmektedir (Elliot, 2005: 6).

Epiphanius, bu İncil'i kullanan Yahudi-Hıristiyan grubun Ürdün Nehri'nin Doğu bölgesinde yaşadığını iddia eder. (Ehrman ve Plese, 2014: 109). Sözü edilen yer aynı zamanda Epiphanius'un incil metinlerini bulduğu yer olmasına ve Ebionitlerin de aynı bölgede yaşamış olmalarına rağmen ifade edilen bilgiler birçok Hıristiyan yazara göre söz konusu metnin orada yazıldığı anlamına gelmemektedir (Miller, 1994: 436). Ancak metnin ortaya çıktığı yer ile ilgili daha başka kayda değer bir bilgiye rastlanmamaktadır.

2.4.4.3. Nasıralılar İncili (The Gospel of the Nazoreans)

Nasıralılar İncili'nden alıntı yapan eski kaynaklardan hiçbiri, ondan Nasıralılar İncili olarak bahsetmez. Ancak daha eski kaynaklar, bir Yahudi mezhebi olarak nitelenen *Nasıralılar* tarafından kullanılan, orijinal olarak İbranice harflerle yazılmış bir İncil'in olduğu bilgisini verir (Ehrman ve Plese, 2014: 103). Daha açık ifadeyle Nasıralılar İncili olarak ayrı bir incilin varlığı tartışmalıdır. Hegesippus, Eusebios, Epiphanius ve Jerome gibi Hıristiyan yazarlar, adı geçen incilin İbrani alfabesiyle Aramice olarak yazıldığını ve "İbranilerin İncili" olarak bilindiğini bildirmektedir (Miller, 1994: 441). Dolayısıyla bazı din bilimciler, Nasıralılar'ın

kullandığı ayrı bir incilin olmadığını, Yunanca İbraniler İncili ile Aramice Nasıralılar İncili'nin aynı metni ifade ettiğini belirtmişlerdir. Bahsedilen iddiaya paralel olarak James, kitabında Nasıralılar'ın Matta İncili ile büyük paralellik gösteren bir incili kullandığı bilgisini "The Gospel According to the Hebrews" (İbranilere Göre İncil) başlığı altında verir (James, 1983: 1). Ancak birtakım gerekçelerden yola çıkarak modern bilim adamları ele alınan incile Nasıralılar İncili adını vermiştir (Ehrman ve Plese, 2014: 103).

Nasıralılar İncili, Matta İncili ile yakından ilgili bir anlatı incilidir (Miller, 1994: 441). Hatta ele alınan incilin, başlangıçta Yunanca olan Matta İncili'nin Aramice'ye daha sonra yapılan bir tercümesi olması mümkün olmakla birlikte Nasıralılar İncili yazarının, eserini Matta İncili hakkındaki bilgiler veya Matta tarafından bilinen gelenekler ışığında yazmış olması daha olasıdır (Ehrman ve Plese, 2014: 103).

Nasıralılar İncili'nden, diğer Yahudi-Hıristiyan İncilleri gibi, ilk Hıristiyan yazarların yazılarında yalnızca birkaç alıntı ile bahsedilmiştir (Miller, 1994: 441). Nitekim Patristik kaynaklar arasında Origen tarafından bir kez, Eusebios tarafından iki kez ve Jerome tarafından birkaç kez alıntı yapılmıştır (Ehrman ve Plese, 2014: 103). Mezkûr İncil'den yapılan birçok alıntı, onun, Yeni Ahit'in Sinoptik İncilleri Matta, Markos ve Luka ile aynı geleneğe sahip bir incil olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü tıpkı sinoptik inciller gibi söz konusu incil de İsa'nın vaftizi, öğretisi, şifası ve tutkusu hakkında açıklamalar içermektedir (Ehrman ve Plese, 2014: 104).

Nasıralılar İncili'nin, Matta İncili'nin yazıldığı tarihten sonra ve Hıristiyan yazar Hegesippus'un 180'de ilk kez Nasıralılar İncilinden bahsetmesinden önce yazılmış olması muhtemeldir (Miller, 1994: 442). Bu bilgi, söz konusu kitabın muhtemelen 2. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı anlamına gelir (Elliot, 2005: 5). 4. yüzyılda Jerome'nin, Nasıralılar toplumunun Suriye'de bir şehir olan Beroea'da (Halep) yaşadığını bildirmesinden yola çıkarak İncil'in de anılan yerde yazılmış olabileceği ileri sürülmektedir (Vielhauer ve Strecker, 2003a: 159). Dili Aramice olduğu için Filistin'de yazılmış olma ihtimalinden bahseden yazarlar da vardır (Ehrman ve Plese, 2014: 104). Metnin orijinal dilinin Aramice mi yoksa Yunanca'dan bir çeviri mi olduğu yönünde bilim adamlarınca devam eden tartışmanın neticesi, adı geçen metni ya bağımsız ve otantik bir metin hüviyetine sokacak ya da İbraniler İncili'nin çevirisi olarak kabul edilmesi iddiasına katkı sağlayacaktır.

2.4.5. Havarilere Atfedilen İnciller

2.4.5.1. Petrus İncili

1886/1887 kışında Yukarı Mısır'daki Akhmim'de bir keşişin mezarında, 8./9. yüzyıla ait bir parşömen el yazması bulunmuştur (Maurer ve Schneemelcher, 2003: 217). Dört el yazması eser içerisinde bulunan metinlerden biri de Petrus İncili'dir (Elliot, 2005: 150). Metin içerisinde anlatı iki yerde 1. Tekil şahsa döner. Mesela bunların birinde anlatıcı: “Ben, Simon Petrus ve kardeşim Andreas ağlarımızı aldık ve denize gittik” der (Foster, 2009: 89). Dolayısıyla bu incil parçası, Simon Petrus'un yazarı olarak sunulması nedeniyle Petrus İncili olarak anılmıştır (Miller, 1994: 399).

İsa'nın havarisi Petrus'a atfedilen bir incilden Erken Hıristiyan Kilise literatüründe sıkça bahsedilir. Ancak içeriği ve kökeni hakkında bilgi veren hiçbir alıntıya rastlanmaz (Maurer ve Schneemelcher, 2003: 217). 3. yüzyıl kilise babalarından Origen, İsa'nın öğrencisi Simon Petrus tarafından yazıldığı iddia edilen bir İncil'den bahseden ilk patristik yazardır (Ehrman ve Plese, 2014: 191). Eusebios da *Kilise Tarihi* isimli eserinde kilise tarafından tanınmayan, günümüz tabiri ile apokrif kabul edilen Petrus İncili'nden bahseder. Eusebios, tanıklığının bir bölümünde; Petrus İncili hakkında sorulan bir soru üzerine Antakya psikoposu Serapion'un söz konusu metni önce kiliselerde okunmasında bir sakınca olmayan bir kitap olarak nitelediğini, daha sonra ise Petrus İncili'nin doketikler tarafından kullanılan bir kitap olduğunu öğrenmesi neticesinde kiliselerde kullanılmasının uygun olmadığını bildirmesini anlatır (Eusebios, 2010: 153-154). Kısaca Petrus İncili'nin Doketiklerin kullanımında olması nedeniyle Serapion tarafından kullanılması yasaklanır.⁹⁷ Ancak son dönem tartışmalarının neticesinde Serapion'un yasakladığı Petrus İncili'nin içeriğine dair hiçbir patristik alıntı mevcut olmadığından yasaklanan incil ile Akhmim'de keşfedilen Petrus İncili'nin aynı incil mi olduğu yoksa Petrus adı ile anılan, Petrus'a ithaf edilen daha başka bir incilin varlığından söz edilebilir mi olduğu belirsizdir.

İncil'in ilk yayınlanan baskısında el yazmasının 8. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar herhangi bir tarihe ait olabileceği öne sürülmüştür (Ehrman ve Plese, 2014: 193). Keşfedilen parşömendeki tüm metinler aynı elden çıkmadığından, kodeksin daha önce var olan belgelerin parçalarından bir araya getirildiği varsayımı güç kazanmıştır (Foster, 2009: 88). Dolayısıyla

⁹⁷ Serapion tarafından Doketiklerin kullandığı incil olması nedeniyle yasaklanan Petrus İncili'nin doketik karakterli bir incil olup olmadığı veya hangi pasajların doketik karakter arzettiği, sözü edilen doketik unsurların kanonik metinler ile kıyaslandığı zaman ne anlam ifade ettiği son dönem bilginleri tarafından incelenmiş ve araştırılarak kaleme alınmıştır. Ancak çalışmamızda apokrif metinler ile ilgili içerik incelemesinde bulunulmadığı için mezkûr konu hakkında ayrıntıya girilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Foster, 2010; Ehrman ve Plese, 2014: 191-193.

orijinal metin 2. yüzyılın ortalarına, kanonik İncillerden sonrasına ve Serapion'dan öncesine tarihlenebilir (Ehrman ve Plese, 2014: 195). Metnin nerede kaleme alındığını keşfetmek de zordur. Ancak Petrus İncili ile Oxyrynchus Papyrus 2949'un ilişkilendirilmesinden dolayı Mısır, Serapion'dan dolayı da Suriye, metnin yazıldığı yer olarak ileri sürülebilir. Anadolu da metnin ortaya çıkış yeri olarak dillendirilmiştir ancak anılan yerler arasında metnin Suriye'de ortaya çıktığının kabul edilmesi daha doğru görünmektedir (Maurer ve Schneemelcher, 2003: 221).

Petrus İncili'nin keşfinden itibaren onun Kanonik İncillerden bağımsız mı yoksa Kanonik İncillere bağımlı mı olduğu konusunda bilimsel tartışmalar olmuş ve aralarındaki ilişki konusunda farklı yaklaşımlar gündeme gelmiştir. Söz konusu yaklaşımlardan bazıları Petrus İncili'nin Kanonik Metinlerden etkilendiği yönünde iken, bazıları ise Petrus İncili'nin Kanonik İncillerden daha önceye ait bir kaynağa dayandığı ve bu kaynağı onlardan daha iyi koruyup değerlendirdiği yönündedir (Ehrman ve Plese, 2014: 195). Petrus İncili ile Kanonik İnciller arasındaki ilişkiye yaklaşımlar, ifade edilen derecede çeşitli iken adı geçen metin ile ilgili en önemli görüş, Petrus İncili'nin incil geleneğindeki en eski tutku öyküsü olabileceği ve bu nedenle sonraki tutku anlatılarının ondan etkilenmiş olabileceği görüşüdür (Miller, 1994: 400).

Petrus İncili'nin yazarının amacı, özellikle İsa'nın çarmıha gerilmesi ve ölümü ile ilgili antisemitik bir yaklaşımla Yahudileri suçlama ve İsa'nın ölümünden Pilatus'u temize çıkarma girişimi olarak görünmektedir (Elliot, 2005: 151). Her hâlükârda, içerdiği tuhaf mucizelere rağmen Petrus İncili birçok yönden okunması daha kolay apokrif incillerden biridir. Bilindik bir hikâyeyi süslenmiş ve genişletilmiş bir şekilde anlatan söz konusu metin Nag Hammadi'de bulunan bazı incil metinleri gibi kodlanmış dile veya spekülatif kozmolojilere dayanmamaktadır (Foster, 2009: 99).

2.4.5.2. Filip (Philip) İncili

Filip İncili, 1945'te Mısır'ın Nag Hammadi kentinde bulunan Gnostik metinlerinden biridir (Smith, 2005, s. xiii). Gnostik olmasından dolayı içeriğinin bir özetini vermek, metinden incilin teolojisi gibi herhangi bir şey çıkarmak söz konusu değildir. (Schenke, 2003a: 186-187). Koyun postu üzerine yazılmış ve orijinal sayfalaması olmayan metin, papirüsün 51 ila 86. sayfaları arasında yer almaktadır (Schenke, 2003a: 181-182).

Kanonik İncillerle karşılaştırıldığında Filip İncili, dört kanonik metinde yer alan geleneklerle çok az temas noktasına sahiptir. Kurtuluşu günahattan kurtulma olarak değil, varlığın yeniden birleşmesi olarak kabul eder (Foster, 2009: 41). İncilin en büyük özelliği, Mecdelli Meryem'den "Kurtarıcı'nın yoldaşı" olarak bahsederek İsa'nın medeni durumuna

ilişkin bilgi vermesidir (Smith, 2005: xiv). İncilin gerçek yazarı veya metnin asıl amacı hakkında bir şey söylemek oldukça güçtür (Schenke, 2003a: 183). Metin yalnızca 17 yerde İsa ve sözleri hakkında bilgi sunar. Sunduğu bilgilerden 9'u kanonik İncillerde mevcut olan İsa'nın sözlerinin alıntıları veya değiştirilmiş versiyonlarıdır (Foster, 2009: 48). Sinoptik İncillerde İsa'nın havarileri arasında sayılan, Elçilerin İşleri 8. Bölümde kendisine değinilen Filip'ten Filip İncili'nde yalnızca bir kez, 80. bölümde bahsedilmiştir ve bu temas muhtemelen elçi Filip ile Filip İncili arasındaki ilişkinin tek boyutudur (Smith, 2005: xx).

Filip İncili'nin hayatta kalan kopyası 4. yüzyılın ortalarında (Foster, 2009: 42) Kıpti dilinde yazılmıştır ancak söz konusu metin daha önce kayda geçirilmiş bir metnin kopyası olarak değerlendirilmekle beraber eldeki Kıpti versiyonu, Suriye civarlarında konuşulan Yunanca'dan çeviriyi temsil etmektedir. (Schenke, 2003a: 182-183).

2.4.5.3. Yahuda İncili

1978'de Mısır'ın el-Minya eyaletindeki bir mezar mağarasında birtakım el yazması eserler arasında bulunmuştur (Ehrman ve Plese, 2014: 201). Sonradan Tchacos kodeksi olarak isimlendirilen el yazması eserler otuz üç yaprak parçasını veya altmış altı sayfayı içermektedir (yaprakların bozulmasından dolayı, sayfa 5, 31-32 ve 49-66'daki sayfalar kayıptır). Kodeks, içinde bulunan metinlerden birinin adından dolayı bazen "Yahuda Kodeksi" olarak adlandırılır ancak aslında dört farklı eser içerir:

- Sayfa 1-9, "Petrus'un Philip'e Mektubu" (Nag Hammadi Kütüphanesinin 8. Kodeksinin 2. Risalesi ile aynı başlıklı, yaklaşık aynı metin),
- Sayfa 10-32, "Yakup" (Nag Hammadi kütüphanesinin 5. Kodeksi'nin üçüncü risalesi ile yaklaşık aynı metin. Nag Hammadi'de Yakup'un Vahyi veya Yakup'un İlk Vahyi başlıklı eser),
- Sayfa 33-58, "Yahuda İncili" (Irenaeus'un Against Heresies isimli eserinde adı geçen fakat şimdiye dek içeriği bilinmeyen bir metin),
- 59-66. Sayfaları, başlık kısmı kaybolacak şekilde ciddi hasar görmüş bir risale. Ancak bilim adamları, risaledeki ana karakterin adından dolayı "Allogenes Kitabı" olarak tanımlama konusunda hemfikirdirler. (Bu risalenin Nag Hammadi 11. Kodeksi'in üçüncü risalesi olan Allogenes veya yabancı Allogenes başlıklı risale ile alakası yoktur) (Kasser, 2006: 48-50).

Yunan alfabesiyle Kıptice yazılmış olan söz konusu metnin 220-240 yılları arasına ait olduğu belirlenmiştir (Sarıkcıoğlu, 2016, s. 22). Ayrıca Irenaeus'un metne tanıklığı göz önüne alındığında metin 140-150 tarihleri arasına tarihlenebilir (Ehrman ve Plese, 2014: 201-202).

Metin yazarı Yahuda hakkında tarihsel olarak herhangi bir bilgi sunmamaktadır. Dolayısıyla yazar, Yahuda ile aynı zaman diliminde yaşamış ve onu gerçekten tanıyan biri değildir (Ehrman, 2006: 172). Gnostik yapıda olan metin şu ana kadar en son keşfedilmiş incil olması nedeniyle önemlidir.

Sarıkcıoğlu, *Diğer İnciller* adlı kitabında Yahuda ile ilgili iki adet metne yer verir. Bunlardan birincisi kitabın 22 ila 84. sayfaları arasında yer alan Yahuda İncili başlıklı metindir. Sarıkcıoğlu'nun metin hakkında verdiği bilgiler Tchacos kodeksi içerisinde yer alan Yahuda İncili'ne aittir. Ancak kitabın ilgili yerinde, “Tercümesini verdiğimiz metin, Jeffery Archer ve Francis J. Monoley'in birlikte hazırladıkları çalışmanın Michael Walter tarafından yapılmış Almanca tercümesinden dilimize çevrilmiştir.” (2016: 22) diyerek Kanonik İncil anlatımı ile paralel ilerleyen, Yahuda İskaryot'un olayların merkezinde yer aldığı bir metin aktarır. Fakat aktardığı metin orijinal Yahuda İncili değil, Jeffery Archer ve Francis J. Monoley'in Yahuda İskaryot'a nispet ederek kaleme aldıkları tamamen kurgu mahsülü bir metindir. Bununla birlikte Sarıkcıoğlu'nun aynı kitapta “Yahuda'nın Rüyası ve İsa ile Mülakatı” (2016: 367-375) başlığı ile Türkçe tercümesini verdiği metin Tchacos kodeksi içerisinde yer olan orijinal Yahuda İncili'nin Türkçe tercümesidir.

2.4.6. Diyalog İncilleri

2.4.6.1. Thomas Kitabı

Erken Hristiyan literatüründe hiç kanıtlanamamış olan Thomas kitabı, metnin Nag Hammadi buluntularında tesadüfen keşfedilmesiyle tanındı. Tek bir nüsha olarak keşfedilen metin yalnızca bir Kıpti çeviridir ancak aslının Yunanca olduğu tahmin edilmektedir. Tür olarak diyalog incili olarak sınıflandırılabilir olan metin, İsa ve Yahuda Thomas arasında etik ve eskatolojik sorulara dayalı vahiy diyalogu olarak kabul edilmiştir (Schenke, 2003b: 233-234). Kitap için yaygın olarak kullanılan başlık Yarışmacı Thomas'ın Kitabı'dır (The Book of Thomas The Contender). Ancak metni, ifade edilen şekli ile isimlendirmek hatalıdır. Çünkü metnin başında iki cümleden oluşan bir bölüm vardır: “*Thomas'ın kitabı. Mücadele eden, mükemmel olanla yazılı belge yoluyla iletişim kurar.*” (The Book of Thomas. The Contender writes to the perfect) (Schenke, 2003b: 237).

Nag Hammadi külliyyatı genel itibarıyla gnostik unsurlu kitaplardan meydana gelmesine karşın, Thomas Kitabı tam anlamıyla gnostik bir kitap değildir (Schenke, 2003b: 238). Kitap Hristiyanlık öğretisine dair çok az söz söyler ve bu sözler Hristiyanlıktan daha çok Yahudilikten miras kalan gelenekleri ifade eder (Schenke, 2003b: 239).

2.4.6.2. Kurtarıcının Diyalogu (The Dialogue of the Savior – The Dialouge of the Redeemer)

İsa ile Matta, Judas Thomas ve Mecdelli Meryem arasındaki diyalogları konu alan eser, Nag Hammadi buluntuları içerisinde yer alır. Ağır hasar görmüş olan eser, Kıpti dilinde yazılmıştır. 4. yüzyıla tarihlenen buluntu eserin aslının 2. yüzyılda oluşturulduğu varsayılmaktadır (Blatz, 2003b: 300-303).

Genel anlamda vaftiz konusuna değinen söz konusu eserin Yeni Ahit İncilleri'nden farklı bir tarzı bulunur ve anlatı eksikliği nedeniyle söz incilleri kategorisinde değerlendirmek mümkündür (Miller, 1994: 345).

2.4.6.3. Havarilerin Mektupları (Epistula of Apostolorum – Epistles of Apostles)

Havarilerin Mektupları'na dair patristik dönemden herhangi bir aktarıma ve atıfa rastlanmamaktadır (Elliot, 2005: 556). 1895 yılında Kahire'de keşfedilen metnin 4. veya 5. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir (Muller, 2003a: 250). Metnin keşfinden sonra eksiksiz ve daha geniş çaplı Etiyopya versiyonu bulunmuştur (Ehrman, 2003: 73).

Eser genellikle *Epistula Apostolorum* olarak bilinir ancak isminde mektup (Epistle) ibaresi geçse de tam anlamıyla Yeni Ahit edebi türleri içerisindeki mektup türüne ait bir metin olarak tanımlanamaz. Sadece birkaç sayfadan sonra eser, mektup formundan çıkarak vahiy türü bir metne dönüşür (Elliot, 2005: 555). Gnostikler tarafından çok sık kullanılan söz konusu metin aslında anti gnostik bir özelliğe sahiptir (Ehrman, 2003: 73).

Bilimsel otoritelerce farklı tarihler sunulsa da söz konusu metnin ortaya çıkışı 2. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenir. Nerede kaleme alındığına dair ise bilim adamları arasında fikir birliği olmasa da Anadolu veya Mısır isimleri zikredilir (Elliot, 2005: 556). Metin Yunanca olarak kaleme alınmıştır (Muller, 2003a: 251).

2.4.6.4. Yakup'un Gizli Kitabı (Apocryphon of James)

Hristiyan literatüründe varlığından söz edilmeyen, orijinal dilinin büyük olasılıkla Yunanca olduğu tahmin edilen ancak günümüze yalnızca Kıpti dilinin farklı bir lehçesiyle iletilen Yakup'un Gizli Kitabı, Nag Hammadi literatürü içerisinde yer alır (Kirchner, 2003a: 286; Elliot, 2005: 674). *Yakup'un Mektubu* olarak da adlandırılan söz konusu metnin 150 yılından önce yazıldığı bilgisi yer alsa da (Robinson, 1990: 29-30) genellikle 3. yüzyılda Mısır'da yazıldığı kabul edilir (Elliot, 2005: 673-674). İçerik olarak Gnostisizm ile herhangi bir bağlantısı olmayan metin, *Epistula Apostolorum* ile biçim olarak benzedikleri gibi içerik olarak her ikisi de heretik unsur barındırmaz (Elliot, 2005: 674).

2.4.6.5. Yakup'un 1. Vahyi (The First Apocalypse of James)

Erken Hristiyan literatürü içerisinde ismine hiçbir şekilde rastlanmayan ancak Nag Hammadi literatürünün 5. Kodeksi içerisinde yer alan Yakup'un 1. Vahyi'nin Yunanca'dan Kıpti diline çevrildiği varsayılmaktadır (Funk, 2003a: 314-315). Orijinalinin Doğu Suriye veya Filistin'de 2. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığı varsayılan buluntu bu metin, 4. yüzyıla tarihlenir (Funk, 2003a: 315).

Metinler her ne kadar Yakup'un Vahyi şeklinde isimlendirilse de Yeni Ahit literatürü içerisindeki Vahiy türü eserlerden ayrı değerlendirilmelidir. Yakup'un 1. Vahyi diyalog türü eser olarak kabul edilir (Funk, 2003a: 316).

2.4.6.6. Yakup'un 2. Vahyi (The Second Apocalypse of James)

Nag Hammadi literatürü 5. kodeksi içerisinde Yakup'un Birinci Vahyi'ni takip eden Yakup'un 2. Vahyi, ağır hasar görmüş durumdadır. Metnin Yunanca'dan Kıptice'ye çeviri olduğu tahmin edilmektedir (Funk, 2003b: 328). 2. yüzyıla tarihlenebilecek metnin, Suriye ve Filistin coğrafi bölgelerinde üretildiği düşünülmektedir (Funk, 2003b: 328).

2.4.6.7. Petrus'un Philip'e Mektubu (The Letter of Peter to Philip)

Nag Hammadi külliyyatı içerisinde yer alan Petrus'un Philip'e Mektubu, 2. yüzyılın sonu ile 3. yüzyılın başı olarak tarihlenir (Bethge, 2003: 344). Mezkûr metnin, Apokrif bir kitap olan Filip'in İşleri (the Acts of Philip) kitabının bir parçası ve gnostik unsurların baskın olmadığı bir diyalog metni olarak kabul edilebilir (Bethge, 2003: 344). Duaya verilen önem ve bazı ayinlerle ilgili ayrıntıların belirtilmesi dışında adı geçen metinden, kilise yaşamına ilişkin herhangi bir bilgi edinmek neredeyse imkânsızdır (Bethge, 2003: 347).

2.4.7. Gnostik İçerikli İnciller

2.4.7.1. Dört Göksel Bölge İncili (The Gospel of the Four Heavenly Regions)

Simon Magus tarafından oluşturulduğu iddia edilen eserin Simoncular olarak bilinen gnostik grubun kullandığı incil olabileceği tahmin edilmektedir (Puech & Blatz, 2003: 356).

2.4.7.2. Mükemmellik İncili (The Gospel of Perfection)

“Mükemmelliğin başlangıcı, insanın bilgisidir, Tanrı'nın bilgisi tam bir mükemmelliktir.” esasına dayanan Mükemmellik İncili'nden Epiphanius, Panarion isimli eserinde bahseder (Thomassen ve Oort, 2009: 92). 2. yüzyıla tarihlenen gnostik karakterli bir incildir (Puech & Blatz, 2003: 357-358).

2.4.7.3. Hakikat İncili (The Gospel of Truth)

Nag Hammadi literatürü içerisinde bulunan metnin, gnostik bir Hristiyan olan Valentinus tarafından 180 yılından önceki bir tarihte kaleme alındığı tahmin edilmektedir (Ehrman, 2003: 45).

2.4.7.4. Havva İncili (The Gospel of Eve)

Epiphanius, Mükemmellik İncili ile bağlantılı olarak gnostikler tarafından uydurulduğunu öne sürdüğü Havva İncili'nden bahseder (Thomassen ve Oort, 2009: 92). Eserin 2. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir (Puech ve Blatz, 2003: 358-360).

2.4.7.5. The Sophia Jesu Christi

The Sophia Jesu Christi, Nag Hammadi'nin 3. Kodeksinde yer alan, *Eugnostos'un Mektubu* adlı dini-felsefî bir belgenin yeniden işlenmesidir. Sözü edilen yeni çalışma yoluyla metin, İsa ve öğrencileri arasında bir diyaloga dönüştürülmüştür. Ayrıca metin Papirüs Berolinensis 8502'de de yer almaktadır (Puech & Blatz, 2003: 361).

Metnin 1. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'da, Hristiyanlığın ortaya çıkışından kısa bir süre sonra kaleme alındığı iddia edilmektedir (Robinson, 1990: 221).

2.4.7.6. Pistis Sophia

Orijinalinin 3. yüzyılda ortaya çıktığı öngörülen (Puech ve Blatz, 2003: 369) Pistis Sophia, 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen bir parşömen el yazması olan Askewianus Kodeksinde Kıpti bir versiyonda yer almaktadır (Puech ve Blatz, 2003: 361).

2.4.7.7. Jeu'nun İki Kitabı (The Two Books of Jeu)

Gnostik karakterli metinler olarak kabul edilebilecek olan Jeu'nun İki Kitabı; Matta, Yuhanna, Filip, Bartholomew ve Yakup ile İsa'nın yaptığı konuşmaların kaydı mahiyetindedir (Puech ve Blatz, 2003: 370). El yazması 1769'da İskoç gezgin James Bruce tarafından satın alınmıştır ve 1848'den beri Oxford Bodleian Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Puech ve Blatz, 2003: 370).⁹⁸

⁹⁸ James Bruce tarafından satın alınması neticesinde Bruce Kodeks olarak adlandırılan, içerisinde Jeu'nun İki Kitabı'yla beraber 156 sayfalık 78 papirüsün bulunduğu kodeks ve Jeu'nun İki Kitabı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Schmidt ve Macdermot, 1978.

2.4.7.8. On İkiler/On İki Havarî İncili (The Twelve / The Gospel of the Twelve Apostles)

Patristik yazarların birçoğunun, heretik olarak kabul ettikleri On İki Havarî İncili'ne tanıklıklarının mevcut olduğu iddia edilmektedir. Jerome söz konusu metni İbranilere Göre İncil ile ilişkilendirmesine karşın günümüz bilim adamları Ebionitler İncili ile bağlantısını daha doğru bulurlar. Belgenin Gnostisizm ile bağlantısının olmadığı, varsa bile Yahudi-Hristiyanlığının gnostikleştirilmesiyle bağlantılı bazı unsurlar barındırdığı görüşü hâkimdir (Puech ve Blatz, 2003: 374).

2.4.7.9. On İkiler (Kukean) İncili [The Gospel of the Twelve (Kukean)]

Kukean olarak adlandırılan Yahudi-Hristiyan gnostik bir grup tarafından kullanılan incili ifade eder. Ebionit İncili ile büyük benzerlikler gösterir (Puech ve Blatz, 2003: 375).

2.4.7.10. On İki Havariler (Mani) İncili [The Gospel of the Twelve Apostles (Manichean)]

Maniheistler tarafından kullanılan ve on iki havari tarafından yazıldığına inanılan İncildir. Söz konusu İncil ile Ebionitler İncili arasındaki ilişki tartışmalıdır (Puech ve Blatz, 2003: 378).

2.4.7.11. Havarilerin Hatırası (The Memoria Apostolorum)

İsa'nın öğrencileriyle sohbet ederken onlara gizli öğretisini aktarmasını konu alır. Gnostik bir yapıya sahiptir. Ebionit İncili ile ilişkilendirilir. Belge 4. yüzyıla tarihlenir ancak daha önceki versiyonu ile ilgili hiçbir bilgi yoktur (Puech ve Blatz, 2003: 377).

2.4.7.12. Yetmişler İncili (The Gospel of the Seventy)

Biruni'nin Maniheistler tarafından kullanıldığını bildirmesiyle hakkında bilgi sahibi olunan bir metindir. Turfan'ın kuzeyinde, Süryanice'den çevrilmiş Uygur metninde Yetmişler İncili'nin parçalarına rastlanmıştır. Metin 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir (Puech ve Blatz, 2003: 380).

2.4.7.13. Matta'ya Göre İncil/Matta'nın Gelenekleri (The Gospel According to Matthias/The Traditions of Matthias)

Origen ve daha birçok patristik yazar, Matta'ya göre bir İncil'den haberdar olduklarını bildirir. İskenderiyeli Clement söz konusu incilden Matta'nın Gelenekleri olarak bahseder. Clement'in bahsettiği metin ile Origen'in bildirdiği eserin aynı olduğu kabul edilir (Elliot, 2005: 19).

Gnostik içeriğe sahip olan Matta İncili/Matta'nın Gelenekleri'nin, 3. yüzyılın başlarından önce yazılmış olabileceği kabul edilmektedir. Söz konusu metnin İskenderiye'de ortaya çıktığı tahmin edilmektedir (Puech ve Blatz, 2003: 385).

2.4.7.14. Yuhanna'nın Gizli Kitabı (The Apocryphon of John)

Üç tanesi Nag Hammadi koleksiyonu içerisinde yer alan ve iki uzun versiyon, bir kısa versiyon, bir de özet olmak üzere dört el yazması⁹⁹ olarak bulunan metin, İsa ile Yuhanna arasında geçen, gnostik vahye dayanan öğretileri yansıtır (Puech ve Blatz, 2003: 387). Bu metin hakkında, eserinde heretiklerin okuduğu kitap olarak bahseden Irenaeus tarafından varlığı bilinmesinden dolayı metnin 185 tarihinden önce var olduğu kesindir (Robinson, 1990: 104).

2.4.7.15. Yuhanna ve İsa Arasındaki Diyalogun Parçaları (Fragments of a Dialogue Between John and Jesus)

Nil'in batı kıyısında yer alan Asyut'ta 4. veya 5. yüzyıla tarihlenen parçalanmış parşömenler olarak bulunan ve Kıpti dilinde yazılmış metnin gnostik yapısından şüphe edilmez. Ayrıca Nag Hammadi literatürü içerisinde bulunan metinlere paralellliği de göze çarpar (Puech ve Blatz, 2003: 388).

2.4.7.16. Meryem'in Soruları (The Questions of Mary)

Epiphanius, gnostikler tarafından kullanılan ve *Meryem'in Küçük Soruları* ve *Meryem'in Büyük Soruları* olarak adlandırılan iki kitaptan bahseder (Thomassen ve Oort, 2009: 139). Meryem'in Küçük Soruları adlı kitap genelde Pistis Sophia ile özdeş kabul edilir; Meryem İncili ile özdeşleştirme görüşü ise kabul görmez (Puech ve Blatz, 2003: 390-391).

2.4.7.17. Meryem İncili (The Gospel of Mary)

Meryem İncili ile ilgili erken Hıristiyanlık dönemine ait herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Kitabın atfedildiği Meryem İsa'nın ilk takipçilerinden olan Mecdelli Meryem (Mary Magdalene)'dir. 19. yüzyılın sonundaki keşfine kadar metin bilinmemekteydi (Ehrman ve Plese, 2014: 313). Kıpti dilinde yazılmış olan ve 5. yüzyıla tarihlenen gnostik içerikli metin, 1896 yılında keşfedilen Berlin 8502 Kodeksi içerisindeki dört metinden biridir (Puech ve Blatz, 2003: 392). Oxyrhynchus buluntuları arasında 3. yüzyıla tarihlenen ve Yunanca olarak bulunan parçalı papirüslerin de Meryem İncili'ne ait olduğu gözlemlenmiştir

⁹⁹ Nag Hammadi külliyyatı içerisinde 2., 3. ve 4. Kodekslerin 1. kitaplarını oluşturan metin ayrıca Berlin 8502 Kodeksi olarak tanımlanan buluntular içerisinde de yer alır.

(Ehrman ve Plese, 2014: 314). Ancak ifade edilen iki farklı keşif, toplamda Meryem İncili'nin tam versiyonunu sunmamaktadır. Metnin oluşturulduğu dönem 2. yüzyıl olarak kabul edilir (Robinson, 1990: 524). Metnin ifade ettiği birçok konu Kanonik İncillerle paralellik gösterir (Miller, 1994: 357).

2.4.7.18. Meryem'in Doğuşu (Genna Marias/Birth of Mary)

Gnostikler tarafından oluşturulan ve kullanılan Meryem'in Doğuşu isimli metin, Epiphanius'un tanıklığı nedeniyle bilinmektedir (Thomassen ve Oort, 2009: 101).

2.4.7.19. Cerinthus İncili (The Gospel of Cerinthus)

Gnostik gruplar arasında sayılan Cerinthianların,¹⁰⁰ Matta'ya göre İncil'in bir bölümünden oluşan veya Ebionit İncili ile aynı olan bir kitaba (Cerinthus İncili) sahip oldukları kabul edilmektedir (Puech ve Blatz, 2003: 397).

2.4.7.20. Basilides İncili (The Gospel of Basilides)

Origen, Basilides'in,¹⁰¹ kendine ait bir incile sahip olduğundan bahseder (Puech ve Blatz, 2003: 397). Sözü edilen incilin bağımsız bir incil mi yoksa dört Kanonik İncil'in bir harmonisi mi olduğu patristik yazarlar tarafından tartışılmışsa da ağırlıklı görüş söz konusu metnin Kanonik İncillerden üretilmiş bir metin olduğu yönündedir (Puech ve Blatz, 2003: 398).

2.4.7.21. Marcion İncili (The Gospel of Marcion)

Esasen Marcion'a ait bir incilden söz etmek çok doğru olmaz. Marcion kendi teolojik düşüncesine göre Luka İncili'ni gözden geçirmiş ve bazı pasajları çıkararak yeniden düzenlemiştir. Ayrıca kendi kanonuna Pavlus'un on mektubunu eklemiştir (Puech & Blatz, 2003: 399).

2.4.7.22. Apelles İncili (The Gospel of Apelles)

Marcion'un öğrencisi olan Apelles'in kendi adını taşıyan bir incil yazdığını Jerome'nin bildirmesiyle Apelles İncili'nden haberdar olunmuştur. Ancak Jerome'den başka hiçbir

¹⁰⁰ Cerinthianların gnostik olmaları nedeniyle mi yoksa Yahudi-Hristiyanları içerisinde sayıldıklarından dolayı mı heretik kabul edildikleri tartışmalıdır. Epiphanius kitabının 28. bölümünü zikredilen dinî gruba ayırmıştır. Bakınız: (Thomassen ve Oort, 2009: 116-122). Ayrıca Cerinthianlarla ilgili daha geniş bilgi için: Arendzen, 1908.

¹⁰¹ Mısır/İskenderiye'de MS 117-138 arasında ders veren ve 120-140 yılları arasında İmparator Adrian ve Antoninus Pius'un hizmetinde çalışan erken dönem Hristiyan gnostik din öğretmenidir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Arendzen, 1907a.

patristik yazar söz konusu incilden bahsetmemiştir. İfade edilen bu durum Jerome'nin yanlışlık yaptığı görüşünü doğurmuştur. Eğer Apelles İncili'nin varlığı kabul edilecek olursa muhtemelen Marcion İncili'nin detaylandırılmış bir redaksiyonu olarak kabul edilebilir (Puech ve Blatz, 2003: 399-400).

2.4.7.23. Bardesanes İncili (The Gospel of Bardesanes)

Marcion gibi Edessa'lı Bardesanes¹⁰² de kendi kullanımı için özel bir incil üretmekle itham edilir. Eusebios, yetenekli bir konuşmacı olarak tanıttığı Bardesanes'in Marcion'un yandaşlarına karşı birtakım yazarların fikirlerini birleştirerek bir metin kaleme aldığını bildirir (Eusebios, 2010: 126). Ancak ele alınan incil ile ilgili patristik tanıklık yok denecek kadar az olduğundan incil ile ilgili herhangi bir bilgiden söz edilememektedir (Puech ve Blatz, 2003: 400).

2.4.7.24. Mani İncili (The Gospel of Mani)

Maniheistler tarafından okunan ve üretilen eserlerden anlaşılmaktadır ki Mani ve takipçileri tarafından dört Kanonik İncil bilinmekteydi. Ayrıca kendi kutsal yazılarını barındıran Mani İncili'ni oluştururken Petrus İncili, Philip İncili, Thomas İncili, Havarilerin Hatırası, On iki Havariler İncili, Yetmişler İncili gibi apokrif-gnostik metinlerden yararlanmışlardır (Puech ve Blatz, 2003: 401).¹⁰³ Sonuç olarak Mani İncili'ni, dört Kanonik İncilin ve zikredilen apokrif eserlerin parçalarından oluşan derleme bir eser olarak kabul etmek mümkün görünmektedir.

2.4.7.25. Büyük Görünmez Ruhun Kutsal Kitabı (The Holy Book of the Great Invisible Spirit)

Nag Hammadi'de keşfedilen metinlerden biri olan ve kitap başlığında *Mısırlılar İncili* adıyla kendini tanıtan eser *Büyük Görünmez Ruhun Kutsal Kitabı* (The Holy Book of the Great Invisible Spirit) adıyla bilinir (Puech ve Blatz, 2003: 413). Seth (Şit) tipi mitolojik gnostisizmi temsil eden ezoterik bir yazıdır (Robinson, 1990: 208). Clement ve Origen'in tanıklık ettiği Mısırlılar İncili ile söz konusu metin birbirinden farklı ve bağımsız metinlerdir (Puech ve Blatz, 2003: 413).

¹⁰² 154 (164?)-222 yılları arasında yaşamış Suriyeli (Edessa) gnostik bir şair, astrolog, filozof. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Arendzen, 1907b.

¹⁰³ Mani İncili'nin içeriğine yönelik kanonik ve apokrif metinlerden yapılan alıntılar için bakınız: (Puech ve Blatz, 2003: 401-412). Mani İncili ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Greenlees, 2007.

2.4.8. Çocukluk İncilleri

2.4.8.1. Yakup'un Çocukluk İncili (The Protevangelium of James)

Erken dönem apokrif metinler içerisinde en önemli olanı Yakup'un Çocukluk İncili'dir. Metin için ifade edilen isimlendirme metnin orijinal, eskiye dayanan isimleri arasında yer almaz. *Meryem'in Doğuşu*, *Aziz Meryem'in Doğum Hikâyesi*, *Tanrı'nın Annesi ve Meryem'in Doğuşu*, *Yakup'un Vahyi* gibi farklı başlıklara sahiptir. Origen söz konusu metinden *Yakup'un Kitabı* (*The Book of James*) olarak bahseder (Cullmann, 2003: 423). Metin 16. yüzyıldaki ilk basımında Yakup'un Çocukluk İncili ismini almıştır (Ehrman ve Plese, 2014: 18). Metnin ilk isimlendirmesinden de anlaşılacağı üzere anlatının merkezinde olan, Meryem'dir. Metnin amacı bir bakıma, hikâyesi, doğum koşulları, bebeklik ve çocukluk yılları açısından Meryem anlayışının duyurulmasıdır (Miller, 1994: 380). Aynı zamanda metin, geliştirdiği doktrinler ile Marioloji¹⁰⁴ konusuna bakış açısını da etkilemiştir (Elliot, 2005: 48). Bahsi geçen amaç ve etki, metnin hiçbir zaman kanonik olarak görülmediği ve hatta kınandığı Batı kiliselerinde, bu amaç ve etki dâhilinde gelişen ve kabul gören Marioloji doktrini üzerindeki gücünü gösterir (Cullmann, 2003: 425). Daha açık ifade ile Batı kiliselerinin İsa'nın annesi Meryem'e bakış açısının günümüzde sahip olduğu konumu almasında, kanonik kabul edilmemesine rağmen *Yakup'un Çocukluk İncili*'nin etkisi büyüktür.

Metnin içeriğine dair yapılan kapsamlı tahlil, eserin sadece bir elden çıkmadığını zaman içerisinde birçok eklemelerle günümüzdeki formunu aldığını göstermektedir (Cullmann, 2003: 423). 3. yüzyılın başlarında kilise babası Origen tarafından ve muhtemelen 2. yüzyılın sonunda İskenderiyeli Clement tarafından bilinmesinden hareketle, metnin 150 yılından kısa bir süre sonra dolaşımda olduğu kabul edilir (Ehrman, 2003: 63). Ayrıca metnin İsa'nın üvey kardeşi olan Yakup tarafından kaleme alındığı iddiası ortaya atılmışsa da metnin içeriği incelendiğinde yazarın 1. yüzyıl sonlarında yazılan Matta ve Luka İncillerinden haberdar olduğu görülecektir (Miller, 1994: 381). Yakup'un 62 yılında öldüğü bilindiğine göre metnin yazarı olarak sunulan Yakup iddiası doğru değildir, en azından kitabın yazarı olarak sunulan Yakup, İsa'nın kardeşi olan Yakup değildir. Ayrıca yazarın Yahudilik teolojisi konusunda yetersiz bilgiye sahip olduğu, birçok konuda hatalı bilgi verdiği, dolayısıyla Yahudi kökenli birisi olamayacağı vurgulanmaktadır (Cullmann, 2003: 424).

Metnin Batı kiliseleri tarafından kabul görmeme nedenleri arasında söz konusu incilin İsa'nın velayetini üstlenen Yusuf'un ilk evliliğinden olan çocuklarını İsa'nın kardeşleri olarak yansıtmayı gösterilebilir (Ehrman ve Plese, 2014: 18). Jerome'nin başını çektiği Yunan kilise

¹⁰⁴ “Hristiyan ilahiyatında Meryem’le ilgili sistematik araştırmalar bilimidir.” (Gündüz, 2017a: 322)

babalarının çoğunluğunun görüşüne göre sadece Meryem değil Yusuf da bakiredir ve metnin, kardeşleri olarak tanıttığı kişiler İsa'nın kuzenleridir (Cullmann, 2003a: 423). Bu nedenle Yakup'un Çocukluk İncili, 405 yılında Papa I. Innocentius tarafından *Gelasian Kararnamesi* ile açıkça kınanmış ve dışlanmıştı (Ehrman & Plese, 2014, s. 19).

Yakup'un Çocukluk İncili özellikle Doğu kiliselerinde çok rağbet görmüş ve birçok dile çevrilmiştir. Kitap şu anda yaklaşık 150 Yunanca el yazması ve Kıpti, Süryanice, Etiyopyaca, Ermenice, Gürcüce ve Slavca başta olmak üzere birçok doğu versiyonu ile hayattadır (Ehrman ve Plese, 2014: 18).

2.4.8.2. Thomas'ın Çocukluk İncili (The Infancy Gospel of Thomas)

1945'te Nag Hammadi'de keşfedilen Kıpti Thomas İncili ile karıştırılmaması gereken Thomas'ın Çocukluk İncili, 5 ila 12 yaş arasındaki dönemlerinde İsa'nın çocukluğu ve gençliğinde gerçekleşen olayları kaydeden, birbiriyle bağlantılı bir dizi bölümden oluşur (Elliot, 2005: 68). Patristik çağda İncil'in ilk kanıtı, 2. yüzyılın sonlarında Irenaeus'un eserinde yer alır. Irenaeus, metnin ismini zikretmeden, yaptığı alıntıya ait olan metnin heretik olduğunu bildirir (Miller, 1994: 369). Yaptığı alıntıdan anlaşılmaktadır ki adı geçen metin Thomas'ın Çocukluk İncili'dir. Ancak ifade etmek gerekir ki üzerinde durulan eserin çeşitli biçimlerdeki başlıkları arasında şunlar yer alır: *İsrailli Filozof Thomas'ın Rabb'in Çocukluğuna İlişkin Açıklaması*, *Thomas'a Göre İsa'nın Çocukluğu*, *Kutsal Elçi Thomas'ın Rabb'in Yaşam ve Çocukluğu ile İlgili Kitabı*, *Rabbimiz İsa'nın (Mesih) Çocukluğu* (Elliot, 2005: 70). Görüleceği üzere orijinal başlıklar metni hiçbir zaman incil olarak tanımlamamaktadır (Ehrman ve Plese, 2014: 4). Patristik tanıklıklar 3. yüzyılın sonlarında, içeriği belirsiz bir Thomas İncili'nin varlığından bahseden Hippolytus ve Origen ile devam eder. Ancak Hippolytus ve Origen'e ait olan atıfların Thomas'ın Çocukluk İncili'ne mi yoksa Kıpti Thomas İncili'ne mi ait olduğu kesin değildir (Miller, 1994: 369). Irenaeus'a ait olan alıntının Thomas'ın Bebekli İncili'ne ait olduğu bilgisi, zikredilen incilin 2. yüzyılda dolaşımda olduğunu kanıtlar.

Metin orijinal olarak Yunanca yazılmıştır. Ancak anlatıyı içeren Yunanca birçok el yazması birbirinden oldukça farklıdır (Ehrman ve Plese, 2014: 3). Orijinalinin Süryanice olma ihtimali de vardır (Elliot, 2005: 69). Metnin birçok dilde el yazması mevcut olduğundan, eserin dili konusunda kesin bir bilgi vermek mümkün değildir. Ancak metni alıntıl原因 ve metne tanıklık eden en erken ve kesin patristik yazar Irenaeus'un Yunanca yazdığı kabul edildiğinde, okuduğu, tanıklık ettiği ve alıntıl原因 eserin de Yunanca olabileceği varsayılabilir (Ehrman ve Plese, 2014: 5). Metnin yazarının ise gentile Hıristiyan kökenli olduğu kabul edilebilir (Cullmann, 2003: 442). Ancak Yunanca metnin başında yazarın kendini İsrailli Thomas olarak

tanıtması ve bazı kaynaklarda mezkûr incilin İbrani Thomas İncili şeklinde anılması değerlendirildiğinde yazarının kimliği konusunda da tam anlamıyla bir netlik olmadığı görülmektedir.

2. yüzyılın sonlarındaki Ortodoks Hristiyan yazarlar, adı geçen bebeklik incilini bazı gnostik Hristiyan gruplarla, sapkın olduğunu düşündükleri çevrelerle ilişkilendirmişlerdir. Ancak her ne kadar bu incilin gnostik unsurlar barındırdığı tartışmalı bir konu olsa da metnin orijinalinin gnostikler tarafından teolojik bakış açılarını yaymak amacıyla oluşturulduğu görüşü yerine; Thomas'ın Bebeklik İncili içerisindeki gnostik karakterli olarak yorumlanabilecek birtakım hikâyelerin gnostikler tarafından kullanılmış olabileceği yorumunu yapmak daha gerçekçi olacaktır (Miller, 1994: 370).

Bebeklik Thomas İncili, sadece diğer dillere çevrilmesiyle değil, aynı zamanda büyük popüler koleksiyonlarla, Yakup'un Çocukluk İncili'nden materyallerle ve çocuk İsa'nın Mısır'daki ikametiyile ilgili her tür popüler efsaneyle birleştirildiği için Hristiyan âleminde çokça okunmuş ve bu nedenle yaygınlık kazanmıştır (Cullmann, 2003: 443).

2.4.8.3. Sözde Matta İncili (The Gospel of Pseudo-Matthew)

Sözde Matta İncili, Yakup'un Çocukluk İncili'nin yeniden işlenmesi olarak kabul edilir fakat aralarında ciddi farklılıklar söz konusudur (Ehrman ve Plese, 2014: 37). Yakup'un Çocukluk İncili'nin, İsa'nın üvey kardeşleri olarak Yusuf'un çocukları konusunda ortaya koyduğu bakış açısının Batı kiliselerince kabul görmediği, bu nedenle metnin dışlandığı ve kınandığından söz edilmişti. Ancak reddedilen metin kilise mensupları arasında büyük popülariteye sahip olmaya devam ettiğinden zamanla metnin ihtiva ettiği materyalleri yeni bir koleksiyonda rafine bir formda bir araya getirmek ve bazı çok kaba mucizelerden vazgeçmek gerekli hale gelmiş; ifade edilen işlem Sözde Matta İncili ile yapılmıştır (Cullmann, 2003: 457-458). İbrani Matta İncili olarak da anılan Sözde Matta İncili, Doğu'da veya Doğu versiyonlarında bilinmiyor gibi görünmektedir (Elliot, 2005: 84).

2.4.8.4. Marangoz Yusuf'un Tarihi (The History of Joseph the Carpenter)

Yusuf'un geçmişi, Meryem ile ilişkisi, İsa'nın doğumu ve Yusuf'un 111 yaşında ölümü konularını barındıran Marangoz Yusuf'un Tarihi, İsa'yı evlat edinen Yusuf'un Kanonik İncillerde sahip olduğu belirsiz durumu açıklamaya çalışır (Ehrman ve Plese, 2014: 78). Metinde anlatının tamamı İsa'nın ağzından gerçekleşmektedir (Elliot, 2005: 111).

Bazı bilim adamları adı geçen metnin orijinal dilinin Yunanca olduğunu iddia etmiş olmalarına rağmen (Elliot, 2005: 111), bu iddia diğer uzmanlar tarafından bir Kıpti orijinali

olabileceği görüşüne dayanarak reddedilmiştir (Ehrman ve Plese, 2014: 79). Metin biri Arapça, diğer ikisi ise farklı lehçelerdeki iki Kıptice metin olmak üzere üç farklı versiyonda korunmuştur. Metnin her iki Kıpti lehçesindeki varlığı, kompozisyon için 4./5. yüzyıla tarihlenmesi konusunda öne sürülen argümanlardan biridir (Elliot, 2005: 111).

2.4.8.5. Arapça Bebeklik İncili (Arabic Infancy Gospel)

Arapça Bebeklik İncili İsa'nın doğumu, Meryem'in baskın bir rol oynadığı bölüm olan Mısır'daki mucizeleri ve çoğu, Thomas'ın Çocukluk İncili'nden alıntılanmış çocuk İsa'nın mucizelerini konu alan derleme bir metin hüviyetindedir (Cullmann, 2003: 456). Hatta diğer çocukluk incillerindeki bazı bölümlerin Arapçaya çevirisi olarak da kabul edilebilir.

2.4.8.6. Ermeni Bebeklik İncili (Armenian Infancy Gospel)

Ermeni Bebeklik İncili, Yakup'un Çocukluk İncili de dâhil olmak üzere tüm malzemeyi bir araya getirir ancak önemli ölçüde genişletir (Cullmann, 2003: 457). Yakup'un Çocukluk İncili ve Thomas'ın Çocukluk İncili'nde bulunmayan bölümlerde Arapça Çocukluk İncili ile paralellik gösterir (Elliot, 2005: 118).

2.4.8.7. Latin Bebeklik İncili (Arundel 404 - Liber de Infantia Salvatoris)

Latin Bebeklik İncili; Yakup'un Çocukluk İncili, Sözde Matta İncili ve Meryem'in Doğumu İncili'nden türetilmiştir. Yakup'un Çocukluk İncili ile ilgili Gelasian Kararnamesi ile kınandığı ve dışlandığı bilgisi yukarıda ifade edilmişti. Bazı Hristiyan teologlara göre anılan kararnamenin Latin Bebeklik İncili ile alakalı olabileceği ifade edilmiştir (Elliot, 2005: 108). İncilin, doketizmi anımsatan kristolojisinden dolayı mezkûr İncili, Petrus İncili ile ilişkilendiren ve iki incilin aynı kaynaktan geldiğini savunan teologlar olduğu gibi (Elliot, 2005: 108) ifade edilen nedenden dolayı İbranilere Göre İncil ve Nasıralılar İncili ile ilişkilendirenler de olmuştur (Ehrman ve Plese, 2014: 59).

Ortaya çıkış yerinin bilinemediği bu İncil, Sözde Matta İncili'ni yoğun bir şekilde kullandığından, onun 7. yüzyılın üçüncü çeyreği ile 8. yüzyılın sonundan önceki bir zaman aralığında yazılmış olabileceği düşünülmektedir (Ehrman ve Plese, 2014: 59).

2.4.8.8. İsa'nın Mucizeleri (Miracles of Jesus)

İsa'nın Mucizeleri, Etiyopyaca olarak mevcut olan, İsa'nın doğumu ve çocukluğu ile ilgili çeşitli gelenekleri bir araya getiren, gnostik eğiliminin hissedilir derecede olduğu metindir (Cullmann, 2003: 457).

2.4.8.9. Vaftizci Yahya'nın Hayatından Bebeklik Öyküsü (Infancy Narrative From a Life of John the Baptist)

Vaftizci Yahya'nın Hayatından Bebeklik Öyküsü, Süryanice harflerle Arapça yazılmış, kendi ifadesine göre Mısırlı piskopos Serapion tarafından 385 ile 395 yılları arasında oluşturulmuş çocukluk anlatısı bir metindir (Cullmann, 2003: 459).

2.4.9. Tutku, Diriliş ve Diriliş Öncesi İncilleri

2.4.9.1. İsa'nın Abgar ile Yazışması (Jesus' Correspondence with Abgar)

İsa ile Doğu Suriye'deki Edessa kralı Abgar Uchama arasındaki yazışmaları ihtiva eden mektuplardan ilk bahseden Eusebios olmuştur. Eusebios mektupların Edessa'nın arşivlerinde bulunduğunu, Süryanice'den Yunanca'ya tercüme edildiğini iddia eder ve mektupların içeriğini de aktarır (Eusebios, 2010: 31). Metnin apokrif dini metin statüsünde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği ayrı bir tartışma konusu olmasına rağmen zikredilen yazışma İsa'ya atfedilen ilk mektup olması adına önemlidir (Ehrman ve Plese, 2014: 214). Edessalılar mektuplara ayrı bir değer ve önem atfederek düşmanlarına karşı mektuplar vasıtasıyla yardıma bulunmak, şehri düşmana karşı savunmak için şehrin kapılarına mektubun kopyalarını asmak gibi davranışlar sergilemişlerdir (Drijvers, 2003a: 493; Elliot, 2005: 538). Mektup aynı zamanda Maniheist akıma karşı bir propaganda mahiyetindedir (Ehrman ve Plese, 2014: 215). Bilim çevrelerinde metin hakkındaki fikir birliği, metin geleneğinin 2. yüzyılın sonlarına doğru geliştiği şeklindedir (Elliot, 2005: 538).

2.4.9.2. Nikodemus İncili (The Gospel of Nicodemus - Acts of Pilate)

Nikodemus İncili, hayatta kalan el yazmalarında birçok versiyonda korunmuş, aynı zamanda başından sonuna kadar tam bir metin olarak mevcut bulunan, sadece İsa'nın yargılanması, ölümü ve dirilişi hakkındaki olayları aktaran bir İncil'dir (Ehrman ve Plese, 2014: 231). İsa'nın çarmıha gerilme anlatısı Roma Yahudi Valisi Pontus Pilatus'un bakış açısından anlatıldığından Pilatus'un İşleri adı ile de anılmıştır. Aynı zamanda metnin bazı el yazmaları, hikâyenin İsa'nın Yahudi takipçisi Nikodemus tarafından yazıldığını gösteren bir önsözle başlar. Bu nedenle metin, orta çağ el yazması geleneği boyunca Nikodemus İncili olarak da anılmıştır (Ehrman ve Plese, 2014: 231).

Pilatus'nin İşleri adlı bir esere patristik yazarlar içerisinde ilk tanıklığı Justin yapar (Elliot, 2005: 164). Ancak üzerinde durulan metin ile Justin'in tanıklık ettiği metnin aynı eseri işaret ettiği değildir. Nikodemus İncili'ni tek bir kaynaktan çıkmış stabil bir metin olarak kabul etmek doğru değildir. İncil genel hatlarıyla *Pilatus'un İşleri* ve *Mesih'in Cehenneme İnişi*

olarak adlandırılan iki bölümden oluşur (Scheidweiler, 2003: 501). Kitabın el yazmaları arasındaki çeşitlilik göz önüne alındığında, geleneğin farklı zamanlarda ve yerlerde dolaşan birden fazla biçimi olması ihtimaline binaen metni belli bir zamana tarihlendirmek ve belli bir yere atfetmek oldukça güçtür (Ehrman ve Plese, 2014: 232). Ancak akademisyenler arasında eserin ikinci bölümü olan İniş hikâyesinin 5. veya 6. yüzyıla ait olabileceği görüşü vardır. Piatos'un İşleri olarak anılan İncil'in birinci bölümü ise daha erken bir tarihlemeye sahiptir (Elliot, 2005: 165). İbranice yazıldığı iddiaları olsa da İncil'in orijinali Yunanca'dır (Ehrman ve Plese, 2014: 232).

2.4.9.3. Bartolomeos İncili (The Gospel of Bartholomew)

Apokrif metinler içerisinde Bartolomeos başlığıyla anılan birkaç metin veya fragmandan bahsedilebilir. Bunlar; *Bartolomeos İncili*, *Bartolomeos'un Soruları* (*The Questions of Bartholomew*), *Havari Bartolomeos'tan İsa Mesih'in Diriliş Kitabı* (*The Book of the Resurrection of Jesus Christ by Bartholomew the Apostle*) metinlerinin yanı sıra Bartolomeos literatürü içerisindeki farklı metinlere atfedilen bazı Kıpti fragmanlardan oluşur (Scheidweiler ve Schneemelcher, 2003: 537). Anılan Kıpti fragmanların Bartolomeos İncili'ne, Sorular metnine veya Diriliş Kitabı'na atfedilmesinin nedeni fragmanlarda anlatıcı olarak Bartolomeos'un adının geçmesidir (Scheidweiler ve Schneemelcher, 2003: 556). Fakat Bartolomeos İncili'ne atfedilen, 5. veya 6. yüzyıldan kalma olduğu tahmin edilen Kıpti fragmanların bazılarının Gamaliel İncili'ne ait olduğu kesindir (Elliot, 2005: 652).

Her ne kadar Jerome'nin tanıklık ettiği Bartolomeos İncili'nden bahsedilse de esasen bahse konu olan metin, İsa ile Bartolomeos arasında soru-cevap şeklindeki diyalogları barındırdığı için metin Bartolomeos'un Soruları olarak adlandırılmalıdır. Ancak metin, içeriği itibariyle İncil türü veya Vahiy türü bir eser olarak da sınıflandırılabilir (Elliot, 2005: 652). Bartolomeos'un Soruları orijinal olarak Mısır'da Yunanca olarak yazılmıştır. Eserin tarihi kesin olmamakla birlikte 2. ve 6. yüzyıllar arasında olabileceği tahmin edilmektedir. İncil'in Latince ve Slavca versiyonları mevcuttur ancak bunların arasında kayda değer bir ilişkiden söz edilemez (Elliot, 2005: 652). Bartolomeos literatürünün gnostik unsurlar barındırdığını iddia edenler olmuşsa da metnin neye benzediği ve ne ifade ettiği tam anlamıyla keşfedilemediğinden metnin gnostik bağlantıları hakkında tartışma yapılamamaktadır (Scheidweiler ve Schneemelcher, 2003: 538).

2.4.9.4. Gamaliel İncili (The Gospel of Gamaliel)

Bilinen hiçbir apokrif metin Gamaliel İncili adını taşımaz ve bu adla hiçbir patristik atıf veya tanıklığa rastlanmaz. Gamaliel İncili adlandırması son dönem bilim adamlarının sorumluluğundadır (Elliot, 2005: 159). Metnin bu şekilde adlandırılmasının tek nedeni metnin görünürdeki yazarının İsa Mesih'in çağdaşı, Elçilerin İşleri'nde¹⁰⁵ adı geçen ve ayrıca Mişna'dan bilinen yaşlı haham Gamaliel olmasındandır (Oudenrijn, 2003: 558).

Bazı bilim adamlarının, Bartolomeos literatürü içerisinde bahsi geçen bazı Kıpti fragmanlar ile Gamaliel İncili arasında bağlantı kurdukları gözlenmiştir (Scheidweiler ve Schneemelcher, 2003: 537; Oudenrijn, 2003: 558). İki İncil arasındaki bu bağlantı kanaatimizce, Bartolomeos literatürünü oluşturan Kıpti fragmanlar ile Kıptiler arasında çok yaygın şekilde kullanılan *Meryem'e Ağıt (Lament of Mary)* anlatısının Etiyopya versiyonunun benzerlik göstermesinden kaynaklanmaktadır. Zira Meryem'e Ağıt'ın ikinci bölümünün içeriği, Meryem ile ilişkisini tamamen yitirir. Çünkü ikinci bölüm Meryem'den hiç bahsetmez. Dahası Meryem'e Ağıt ile Gamaliel İncili iç içe geçmiş şekilde tek metin içerisinde bulunur (Oudenrijn, 2003:558-559).¹⁰⁶ Dolayısıyla Kıpti Meryem'e Ağıt fragmanı ile iç içe geçmiş olan Gamaliel İncili ile Kıpti fragmanlardan oluşan Bartolomeos literatürünün ilişkilendirilmesi, iki Kıpti fragmanın birbirleri ile karıştırılması sonucu gerçekleşmiş olabilir.

Orijinal dil muhtemelen Kıpti dilidir ve tarihlendirmenin 5. yüzyıla kadar geri gidilebileceği tahmin edilmektedir (Elliot, 2005: 159). Belge, içeriğinden anlaşıldığı üzere Yahudilere düşman olan Ortodoks bir Hristiyan tarafından yazılmıştır (Oudenrijn, 2003: 559). Metnin amaçları içerisinde, Kıpti Kilisesi'nde bir aziz olarak saygı duyulan Pilatus'u, mümkün olduğunca olumlu bir şekilde yansıtmak da vardır (Elliot, 2005: 159).

2.4.9.5. Kurtarıcı İncili (The Gospel of Savior)

Mısır'da, Kıpti dilinde keşfedilmiş ancak orijinal dilinin Yunanca olduğu düşünülen el yazması eser, 1967 yılında Berlin Müzesi tarafından satın alınmasına rağmen, 1990'ların ortalarında Kurtarıcı İncili olarak ilan edilmiş son dönem incillerdendir (Ehrman, 2003: 52). Papirüs Berolionsis 22220 papirüsü olarak da anılmaktadır (Ehrman ve Plese, 2014: 217).

¹⁰⁵ “Ama tüm halkın saygısını kazanmış bir Kutsal Yasa öğretmeni olan Gamaliel adlı bir Ferisi, Yüksek Kurul'da ayağa kalktı, elçilerin kısa bir süre için dışarı çıkartılmasını buyurarak kurul üyelerine şunları söyledi...” (Elçilerin İşleri, 5/34.) “Pavlus'un kendilerine ibrani dilinde seslendiğini duyduklarında daha derin bir sessizlik oldu. Pavlus şöyle devam etti: ‘Ben Yahudiyim. Kilikya'nın Tarsus kentinde doğdum ve burada, Kudüs'te Gamaliel'in dizinin dibinde büyüdüm.’” (Elçilerin İşleri, 22/2).

¹⁰⁶ Oudenrijn, aktarılan bölümde Kıpti metnin hangi kısımlarının Meryem'e Ağıt'a, hangi kısımlarının Gamaliel İncili'ne ait olduğunu ayrıntılı bir şekilde ifade eder.

Metin yazarının, Matta ve Yuhanna İncilleri ile Vahiy kitabından yararlandığı düşünülmektedir (Ehrman, 2003: 52). Keşfedilen metin altıncı veya 7. yüzyıla tarihlense de orijinal metnin 2. yüzyılda üretildiği varsayılmaktadır (Ehrman, 2013b: 52).

Parçalı olarak keşfedilmiş ve İsa'nın son saatlerini anlatan metnin, herhangi bir incilin parçası mı yoksa vahiy türü bir eser veya kilise vaazlarına ait bir metin mi olduğu tartışmalıdır (Ehrman ve Plese, 2014: 218).

2.4.9.6. Haç Üzerine Söylem (The Discourse upon the Cross)

Kurtarıcı İncili (The Gospel of Savior)'nin tamamlayıcısı pozisyonunda olan Haç Üzerine Söylem, Kıpti dilinde yazılmıştır (Ehrman ve Plese, 2014: 226). Metnin Kurtarıcı İncili'nden sonra, muhtemelen sekizinci veya 9. yüzyıllarda kaleme alındığı düşünülmektedir (Ehrman ve Plese, 2014: 227).

2.4.10. İşler Türü Metinler

2.4.10.1. Petrus'un Vaazı (The Kerygma Petri- The Preaching of Peter)

İlk kilise babalarınca havari Petrus tarafından yazılmış olduğu yaygın olarak kabul edilen Petrus'un Vaazı'nın, günümüzde çoğu bilim insanı tarafından Petrus'un ölümünden yıllar sonra, hatta 2. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı kabul edilmektedir (Ehrman, 2003: 236). Kesin olmamakla birlikte metnin çıkış yeri Mısır olarak kabul edilir (Schneemelcher, 2003i: 236). Sadece birkaç parçası hayatta kalmış olan metne patristik yazarlardan tanıklık, İskenderiyeli Clement'e aittir (Elliot, 2005: 20). Clement'in metne dair tanıklığı metnin Petrus tarafından oluşturulduğunu iddia ettiği anlamına gelmemelidir. Metne Petrus'un Vaazı adının verilmesi, muhtemelen bu yazının Petrus'un vaazlarının bir özeti olma hüviyetinde olduğu anlamında gelmekle birlikte aslında yazar, metni Petrus'a atfederek eserine meşruiyet kazandırmak istemiş olabilir. İncil olarak değerlendirilmesi pek mümkün olmayan metnin türü ile ilgili Petrus'un İşleri'nin bir parçasını oluşturduğu iddiası pek olası görünmemektedir. Ancak metin herhangi bir İşler türü metnin bir parçası olarak kabul edilebilir ve Apokrif İşler türü olarak sınıflandırılabilir (Elliot, 2005: 21).

Metnin teması göz önüne alındığında, onun Hristiyanlığın diğer dinlerden üstünlüğünü vurgulaması, Hristiyan kültürünü hor gören pagan ve Yahudilerin saldırılarına karşı bir savunma geliştirmesi bakımından erken Hristiyanlık tarihindeki ilk apolojik eser olarak kabul edilmesi mümkündür (Ehrman, 2003: 236; Schneemelcher, 2003i: 36).

2.4.10.2. Andreas'ın İşleri (The Acts of Andrew)

Apokrif Andreas'ın İşleri metninin varlığına ilişkin en eski tanıklık, Eusebios'a dayanmaktadır (Elliot, 2005: 231). Eusebios söz konusu metni heretiklere ait sapkın bir kitap olarak niteler (Eusebios, 2010: 85).

Andreas'ın İşleri, Petrus'un İşleri ve Yuhanna'nın İşleri arasındaki benzerlikler nedeniyle söz konusu metinlerin aynı yazar tarafından oluşturulduğu düşünülmektedir (Elliot, 2005: 235). Eser Gnostisizm'e yakınlık gösterdiğinden gnostik unsurlar barındırır (Prieur, 2003: 113). 2. veya 3. yüzyıla tarihlenen metnin oluşum yeri Suriye veya Mısır olarak kabul edilir (Elliot, 2005: 235). Kendisini Hıristiyanlık felsefesine adanmış, eğitilmiş bir yazar tarafından kaleme alındığı düşünüldüğünde sözü edilen metnin Platon, Pisagor, Stoa felsefeleriyle ortak unsurlara sahip olma nedeni ortaya çıkmaktadır (Prieur, 2003: 114).

Metin Papalık makamınca kınanmış ve dışlanmış olmasına rağmen Andreas'ın İşleri, birtakım revizyona tabi tutularak katolikler tarafından geniş çapta okunmuş ve kullanılmıştır (Prieur, 2003: 103). Dolayısıyla söz konusu revizyon metinler ve Andreas'a atfedilen farklı İşler türü metinlerle birlikte Andreas literatürü oluşmuştur.

2.4.10.2.1. Andreas ve Matta'nın İşleri (The Acts of Andrew and Matthias)

Bazı akademisyenler Andreas ve Matta'nın İşleri'nin aslen Andreas'ın İşleri'ne ait olduğuna ve daha sonra genişletilip bağımsız bir çalışma haline getirildiğine inanmaktadır (Prieur, 2003: 106-107). Apokrif metin Yunanca, Latince, Süryanice, Kiptice, Gürcüce, Etiyopyaca, Ermenice ve Arapça olarak varlığını sürdürmektedir (Elliot, 2005: 240).

2.4.10.2.2. Petrus ve Andreas'ın İşleri (The Acts of Peter and Andrew)

Petrus ve Andreas'ın İşleri, Andreas ve Matta'nın İşleri'nin devamı niteliğindedir ve Andreas'ın İşleri'nin geri kalanından ayrıldıktan sonra, Andreas ve Matta'nın İşleri'ni tamamlamak için yapılan girişimlerden biri gibi görünmektedir. Yunanca, Slavca ve farklı bir biçimde Etiyopya dilinde mevcuttur (Elliot, 2005: 240).

2.4.10.2.3. Andreas ve Pavlus'un İşleri (Acts of Andrew and Paul)

Kiptice olarak hayatta kalan Andreas ve Pavlus'un İşleri, 8. ve 9. yüzyıla tarihlenen, Andreas literatürüne ait apokrif bir metindir (Elliot, 2005: 240).

2.4.10.3. Yuhanna'nın İşleri (The Acts of John)

Yuhanna'nın İşleri'ne en erken patristik tasdik, söz konusu metni sapkın olarak tanıtan ve kınayan Eusebios'a aittir (Eusebios, 2010: 85).¹⁰⁷ Yuhanna'nın İşleri'nin ne zaman yazıldığı bilinmemektedir ancak birçok bilim adamı söz konusu metni 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihler (Ehrman, 2003: 94; Elliot, 2005: 306). Metnin kökeni ile ilgili Mısır ve Suriye görüşleri ağırlık kazanmasına rağmen kesin bir şey söylemek zordur (Schaeferdiek, 2003: 166).

787'de düzenlenen İkinci İznik Konsili tarafından Yuhanna'nın İşleri kitabının kınanması neticesinde metin gizli nüshalarda hayatta kalabilmiştir. Bazı kısımlar, Yuhanna'nın öyküsünün yeniden yazılması neticesinde Pseudo-Prochorus versiyonu, Pseudo-Abdias versiyonu ve Pseudo-Melito versiyonu şeklinde hayatta kalarak günümüze ulaşmıştır (Elliot, 2005: 305).

2.4.10.3.1. Prochorus'a Atfedilen Yuhanna'nın İşleri (The Acts of John Attributed to Prochorus)

Beşinci ya da 6. yüzyılda oluşturulduğu düşünülen metin Yuhanna tarafından gerçekleştirilen mucizelerle ilgilidir. Yaklaşık 150 el yazması hayatta kalmıştır ve birçoğu orijinal Yuhanna İşleri'nden alıntılar barındırdıkları için değerlidir (Elliot, 2005: 347).

2.4.10.3.2. Pseudo-Abdias (Virtutes Apostolorum- Virtutes Johannis)

Pseudo-Abdias, Yuhanna'nın İşleri 62-86 ve 106-115 bölümlerini, orijinal metne göre detaylı bir şekilde Yunanca olarak ele alır. 8. yüzyıla tarihlenir (Elliot, 2005: 347).

2.4.10.3.3. Pseudo-Melito (Passio Johannis)

Pseudo-Melito, Latince bir kaynaktan Yunanca'ya tercüme edilmiş, Pseudo Abdias ile aynı konulara daha yüzeysel olarak değinen bir kitaptır (Elliot, 2005: 347).

2.4.10.3.4. Ferguis'in Sarı Kitabı (Liber Flavus Fergusiorum)

Yuhanna'nın hayatı hakkında bilgi veren Ferguis'in Sarı Kitabı, bazı bölümleri Yuhanna'nın İşleri'nden alınmış olsa da anlatının büyük kısmı Pseudo-Melito'dan alınmış olduğu düşünülen hikâyelerden oluşturur (Elliot, 2005: 347). Latince'den İrlandaca'ya çeviri

¹⁰⁷ Eusebios'tan atıf yapılan kitapta heretik olarak Andreas'ın İşleri ile beraber Yakup'un İşleri'nden söz edilir. Ancak kitabın ilgili yeri, Eusebios'un Kilise Tarihi 3. kitabın 25. Bölüm 6. paragrafı, İngilizce versiyonuyla karşılaştırıldığında atıf yapılan bölümde Yakup'un İşleri'nden değil Yuhanna'nın İşleri'nden bahsedildiği anlaşılmaktadır. Eusebios'un Kilise Tarihi kitabının İngilizce versiyonu için bakınız: Eusebios, tarihsiz 3, 25/6.

şeklinde mevcut olan metnin Yuhanna'nın İşleri'ne atfedilebilecek olan iki bölümü Papyrus Oxyrhynchus 850'de korunmaktadır (Schaeferdiek, 2003: 157).

2.4.10.4. Pavlus'un İşleri (The Acts of Paul)

Pavlus'un İşleri olarak müstakıl bir kitabın varlığını savunan Tertulyan'ın aksine bazı kilise babaları Pavlus'a atfedilen bağımsız bir İşler kitabı yerine *Pavlus ve Thecla'nın İşleri* (*The Acts of Paul and Thecla*), Pavlus'a ait olan ve ikisi kanonik biri apokrif olmak üzere üç mektuptan oluşan Korintliler ile yazışması, *Pavlus'un Şehitliği* (*The Martyrdom of Paul*) metinlerinden oluşan bir külliyyatı kabul ederler (Elliot, 2005: 352; Ehrman, 2003: 109). Bununla birlikte Hristiyanlık tarihi ve teolojisi açısından önemi bilinen Pavlus ile alakalı kanon dışı literatürde çok sayıda metne rastlamak mümkündür. Söz konusu metinler de Pavlus'un İşleri literatürünün parçaları olarak görülebilir. Bahsi geçen kanon dışı literatürün bir kısmını misyon seyahatlerini konu alan metinler oluşturur:

- Şam'dan Kudüse Pavlus (Paul From Damascus to Jerusalem)
- Pavlus Antakya'da (Paul in Antioch)
- Pavlus Mira'da (Paul in Myra)
- Pavlus Sayda'da (Paul in Sidon)
- Pavlus Sur'da (Paul in Tyre)
- Pavlus Efes'te (Paul in Ephesus)
- Pavlus Filibe'de (Paul in Philippi)
- Pavlus Korint'te (Paul in Corinth)
- Korint'ten İtalya'ya Pavlus (Paul From Corinth to Italy).¹⁰⁸

Pavlus'un İşleri içerisinde kabul edilen metinlerin hepsi değilse de bir kısmının 2. yüzyılın sonlarına doğru dolaşımda olması nedeniyle, Pavlus'un İşleri içerisine dâhil edilen ilk metinlerin 185-195 tarihleri arasında oluşturulduğu kabul edilir (Ehrman, 2003: 113; Schneemelcher, 2003j: 235). Elde edilen papirüslerin tarihlenmesi ile ilgili, 3. Korintliler mektubunun Pavlus'un İşlerine dâhil olmadan tekil olarak 3. yüzyıldan geldiği, içerisinde 3. Korintliler mektubunun bulunmadığı Pavlus'un İşleri metninin 4. yüzyılda yazıldığı, 3. Korintliler mektubunun da dâhil olduğu Pavlus'un İşleri metninin ise 6. yüzyılda ortaya çıktığı

¹⁰⁸ Aktarılan metinler, Pavlus'un seyahatlerini konu alan tarihi metinler olup dini metin olarak değerlendirilmediğinden ayrıntılı olarak ele alınmamıştır. Metinler ile alakalı geniş bilgi için bakınız: (Schneemelcher, 2003j: 218-230).

kabul edilir (Schneemelcher, 2003j: 229). Pavlus'un İşleri metninin çıkış yeri olarak ise Küçük Asya (Anadolu) adı zikredilir (Elliot, 2005: 357).

Metnin yazılışının ana nedeni, Pavlus'un kanonik mektuplarının ve Elçilerin İşleri kitabının Pavlus'a kazandırdığı popülerliği kullanarak Pavlus hakkında bazısı yazılı bazısı sözlü şekilde var olan efsaneleri birleştirmek ve aktarmak olarak ifade edilebilir (Elliot, 2005: 357).

2.4.10.4.1. Pavlus ve Thecla'nın İşleri (The Acts of Paul and Thecla)

Pavlus, seyahati esnasında Iconium'a (Konya) gelir ve orada bir vaaz verir. Söz konusu vaaz Yunan bir kadın olan Thecla'yı etkiler ve bir dönüşüm yaşamasına neden olur. Metin Pavlus'un vaazıyla din değiştiren Thecla'nın hikâyesini anlatır. Eser kırktan fazla Yunanca el yazmasıyla günümüze ulaşmıştır. Ayrıca Süryanice, Ermenice, Slavca ve Arapça versiyonları da günümüze dek varlığını sürdürmüştür. (Elliot, 2005: 353; Ehrman, 2003: 113).

Metnin merkezinde Pavlus'tan daha çok Thecla vardır. O'nun yaşadığı değişimden sonra başından geçenler metinde konu edilir. Dolayısıyla bazı kaynaklar söz konusu eseri *Thecla'nın İşleri (The Acts of Thecla)* başlığı ile aktarmıştır.

2.4.10.4.2. Korintlilere 3. Mektup (The Third Correspondence of Paul with the Corinthians)

Pavlus'un misyon seyahati esnasında Filibe'de bulunduğu esnada yazdığı Korintlilere 3. Mektup, parçalı bir şekilde hayatta kalmıştır. Metnin ilk etapta bağımsız bir yapısının olduğunu, daha sonraları Pavlus'un İşleri ile ilişkilendirilip İşler metninin bir parçası olarak kabul edildiğini iddia eden bilim adamları mevcuttur (Schneemelcher, 2003j: 228-229; Elliot, 2005: 354).

2.4.10.4.3. Pavlus'un Şehitliği (Martyrdom of Paul)

Pavlus'un Şehitliği aslında Aziz Pavlus'un anıldığı gün okunmak için kullanıldığından Pavlus'un İşleri kitabından bir bütün olarak ayrıştırılarak oluşturulmuş bir metin olmasına rağmen zamanla bağımsız bir eser hüviyetine bürünmüştür (Schneemelcher, 2003j: 230). Pavlus'un son anlarını ve ölümünü anlatır.

2.4.10.5. Petrus'un İşleri (The Acts of Peter)

Hristiyanlık için önemli figürlerden biri olan Petrus için de -tıpkı Pavlus'ta olduğu gibi- çok sayıda efsane dilden dile anlatılmış, bunlardan bir kısmı da yazıya geçirilmiştir. Dolayısıyla

kanon dışı literatür içerisinde Petrus'a atfedilen ve Petrus başlığı ile sunulan birçok metin mevcuttur. Bunlardan biri de Petrus'un İşleri isimli metindir. Petrus literatürünü oluşturan herhangi bir metne dair en erken tanıklıklar İskenderiyeli Clement ve Origen'e kadar dayanır. Ancak söz konusu tanıklıkların Petrus'un İşleri adlı bir metne olduğu kesin değildir. Diğer bir ifade ile bahsi geçen tanıklıklar Petrus'un İşleri'ne değil Petrus hakkındaki geleneklere atıfta bulunur. Dolayısıyla Petrus'un İşleri'ne dair en eski tanıklığın Eusebios'a ait olduğu kabul edilir (Elliot, 2005: 390). Eusebios bahsi geçen metinden herkes tarafından kabul görmeyen bir kitap olarak bahseder (Eusebios, 2010: 66). Metin, Petrus ile büyücü Simon Magus arasındaki mücadeleyi konu alır (Ehrman, 2003: 135). Simon Magus ile olan mücadeleden dolayı metni gnostisizmle ilişkilendirenler olmuşsa da söz konusu girişim sonuçsuz kalmıştır (Schneemelcher, 2003k: 281).

Petrus'un İşleri kitabının *Petrus'un Şehitliği* bölümünü oluşturan Yunanca versiyonu *Oxyrhynchus Papirüs 849* fragmanında, Petrus'un yaptığı işleri anlatan Latince versiyonu ise 6. veya 7. yüzyıldan kalma olmasına rağmen 4. yüzyılda oluşturulduğu düşünülen *Codex Vercellensis 158* fragmanında mevcuttur (Elliot, 2005: 391). Ancak orijinal metin 180-190 tarihleri arasına tarihlenmektedir (Ehrman, 2003: 135; Schneemelcher, 2003k: 283). Metnin çıkış yeri olarak Roma veya Küçük Asya (Anadolu) adları zikredilmektedir (Schneemelcher, 2003k: 283).

Yuhanna'nın İşleri ile Petrus'un İşleri metinlerini birbiri ile ilişkilendirme gayretleri iki metnin aynı yazar tarafından (Leucius) yazıldığı iddiasını doğurmuştur (Elliot, 2005: 390). Metnin son bölümünü oluşturan ve Petrus'un ölümünü anlatan kısım, Pavlus örneğinde olduğu gibi zamanla ayrı bir metin hüviyetine bürünmüştür (Elliot, 2005: 392). Metnin heretikler tarafından da kullanılıyor olması, resmi kilise listelerinden çıkarılmasına yol açmıştır (Elliot, 2005: 392).

2.4.10.6. Thomas'ın İşleri (The Acts of Thomas)

Havarisel İşler kitapları içerisinde en önemlisinin ve yaygın şekilde bilineninin Thomas'ın İşleri olabileceği düşünülmektedir. Çünkü havari Thomas'ın söz konusu metin vasıtasıyla Hristiyanlığı Hindistan'a ilk getiren misyoner olduğu kabul edilmektedir (Ehrman, 2003: 122). Ancak bununla birlikte Hindistan'da meydana gelecek yeni bir Hristiyan cemaatin oluşum aşamasının havarisel bir faaliyete dayandırma girişiminin, ifade edilen kabule yol açtığı da düşünülmektedir (Elliot, 2005: 441). Thomas'ın İşleri metninin varlığına dair en eski tanıklık Epiphanius olarak kabul edilir (Elliot, 2005: 439). Diğer apokrif işler tarzı metinler gibi söz konusu metnin de ne zaman yazıldığı bilinmemekle beraber çoğu bilim insanı metni 3. yüzyıla

tarihlendirir ve Doğu Suriye’de yazıldığı görüşünde birleşir (Ehrman, 2003: 122). Orijinal dilin Süryanice olması muhtemeldir (Elliot, 2005: 439) ancak günümüze Süryanice olarak ulaşmamış, metnin oluşumunu takiben yapıldığı düşünülen Yunanca çevirisi günümüze kadar ulaşmıştır (Drijvers, 2003b: 323).

Diğer Apokrif İşler kitaplarında olduğu gibi söz konusu metin de son kısmında Şehitlik kısmını barındırır. Ayrıca içerisinde İnci İlahisi (Hymn of the Pearl) olarak adlandırılan dualar ve vaazlardan oluşan bir bölüm barındırması ve bu bölümün çok yaygın olarak okunması, metne olan ilginin nedenleri arasında gösterilebilir (Elliot, 2005: 441). Maniheistler tarafından metnin kullanılması nedeniyle metin kanon dışı kalmışsa da Ortodoks çevrelerde büyük popülerlik kazanmıştır (Drijvers, 2003b: 323-324).

2.4.10.7. Petrus ve Oniki Havarilerin İşleri (The Acts of Peter and the Twelve Apostles)

Nag Hammadi’de keşfedilene dek Petrus ve Oniki Havarilerin İşleri’nin varlığı ile alakalı herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla erken dönem patristik yazarlardan hiçbirinin metne tanıklığı söz konusu değildir. 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen ancak 2. yüzyılda ortaya çıktığı düşünülen metin Yunanca’dan Kıpti diline tercüme edilmiş şekildedir (Schenke, 2003c: 413-414). Kilise tarafından kabul görmeyen, azınlık bir Hristiyan gruba ait olduğu düşünülen metne uygulanan içerik kritiği ile, zikredilen azınlık grubun Ebionitler olabileceği ileri sürülmektedir (Schenke, 2003c: 414). Metnin ortaya çıkış yeri ile alakalı kesin bir bilgi olmamasına rağmen Suriye olarak değerlendirilebilir (Schenke, 2003c: 414). Metin, parçalı yapısı ve karmaşık anlatım tarzıyla anlaşılması zor bir kitaptır.

2.4.10.8. Filip’in İşleri (The Acts of Philip)

4. veya 5. yüzyılda ortaya çıktığı düşünülen Filip’in İşleri’nin diğer apokrif işleri türü kitaplardan ilham almış ve etkilenmiş bir yazar tarafından oluşturulduğu söylenebilir (Elliot, 2005: 513). Diğer apokrif İşler türü metinlerde olduğu gibi eserin sonunda Şehitlik bölümü yer alır. Yunanca olarak kaleme alındığı düşünülen metnin Süryanice tercümesi vardır ancak metin parçalı olması nedeniyle okunması zordur (Elliot, 2005: 512-513).

2.4.10.9. Matta’nın Tutkusu (The Passion of Matthew)

Matta’nın şehitliği olayını konu alan Matta’nın Tutkusu, Andreas ve Matta’nın İşleri kitabına dayanan ve son kısmını kapsayan apokrif bir metindir. Arapça, Kıptice, Etiyopyaca dillerindeki ortak hikâyelerle birlikte Yunanca ve Latince versiyonlarıyla hayattadır (Elliot, 2005: 520).

2.4.11. Mektup Türü Metinler

2.4.11.1. Laodikyalılara Mektup (The Epistle to the Laodiceans)

Pavlus Koloselilere Mektubunda (4/16) Laodikyalılara gönderdiği mektuptan bahseder. Dolayısıyla Yeni Ahit kanonu içerisinde yer almayan söz konusu mektubun varlığının tanığı bizzat Pavlus'un bildirmesiyle Yeni Ahit'tir. Ancak sözü edilen mektubun hangi mektup olduğuna dair tartışmalar mevcuttur. Çünkü Laodikyalılara ait iki farklı mektuptan bahsedilir. 2. yüzyıla ait Muratori kanonu, Marcionistler tarafından uydurulduğu iddia edilen bir mektuptan bahsederken (Elliot, 2005: 544) daha sonraları Laodikyalılara ait olduğu söylenen ikinci bir mektup ortaya çıkmıştır ve söz konusu ikinci mektup son derece popüler olarak Ortaçağ'da Yeni Ahit'in birkaç Latince el yazmasında yer almıştır (Ehrman, 2003: 165; Elliot, 2005: 544). Pavlus'a ait diğer mektuplarla büyük ölçüde paralellik gösteren bu ikinci mektup Marcionistler tarafından uydurulan ve dolayısıyla heretik kabul edilen mektuptan çok farklıdır. Mektubun, sapkın gruplara saldırmak veya Pavlus'un apostolik statüsünü desteklemek gibi kapsayıcı amaca ulaşmak için ortodoks anlayışa sahip bir yazar tarafından yazılmış olması muhtemeldir (Ehrman, 2003: 165). İfade edilen mektubun, Pavlus'un atıfta bulunduğu mektuba benzer bir mektup ortaya koyma çabasıyla yazılmış olabileceği de iddia edilmiştir (Elliot, 2005: 543).

Sadece Latince olarak günümüze kadar korunmuş olan mektubun aslı Yunanca'dır. Mektup 2. yüzyıl ila 4. yüzyıl arasında bir zaman dilimine tarihlenir (Elliot, 2005: 544).

2.4.11.2. Seneca ve Pavlus Arasındaki Yazışmalar (Correspondence Between Seneca and Paul)

Jerome ve Augustine tarafından bilinen ve "birçok kişi tarafından okunduğu" bildirilen Seneca ve Pavlus Arasındaki Yazışmalar, sekizi Romalı filozof Seneca'ya ve altısı Pavlus'a ait olmak üzere on dört mektubu kapsamaktadır (Elliot, 2005: 547).

Anılan yazışmaların ortaya çıkış nedeni ile ilgili Ehrman özetle şunları aktarır:

Pavlus Hristiyanlık tarihi için çok önemli bir figür olmasına ve Hristiyanlığın kurucusu olarak kabul edilmesine rağmen dünyanın genelinde tanınmamış, etkisi kavranamamış, Romalı ve Yahudi çağdaşlarının hiçbir yazılarında kendisinden bahsedilmemiştir. Dolayısıyla 4. yüzyılda adı geçen mektupların yazarı Pavlus'un hak ettiği üne kavuşması için Pavlus ile döneminin en ünlü Romalı filozofu Seneca arasında yazıldığını iddia ettiği 14 mektubu kaleme almıştır (2003b: 160).

Yazışmaların içeriğinde Hristiyanlığın pagan felsefesine üstünlüğünü gösterme, Seneca'nın Pavlus'tan etkilenerek Hristiyanlığı kabul ettiği izlenimini verme çabası vardır. Ancak Seneca'nın otantik yazılarında Hristiyan öğretilerinden etkilendiğini kanıtlayan hiçbir

delil olmadığı gibi bu iki çağdaşın bir araya geldiğine dair de hiçbir kanıt yoktur (Elliot, 2005: 547). Tarihi süreçte söz konusu mektupların gerçekliğinden hiç şüphe duyulmamış, Rönesans'ın başlangıcına kadar otantik kabul edilmiş, 15. yüzyıldan itibaren mektupların gerçekliğinden şüphe edilmeye başlanmıştır (Römer, 2003: 46-47).

2.4.11.3. Barnabas'ın Mektubu (The Letter of Barnabas)

Barnabas'ın Mektubu, ilk Ortodoks Hristiyanlık için en önemli yazılardan biridir. Bazı kiliseler onu Yeni Ahit kanonunun bir parçası olarak görmüş, hatta 4. yüzyıl Yunan el yazması Sinaiticus kodeksinde Yeni Ahit kitapları arasında yer almıştır. 2. yüzyılın ilk yarısında, muhtemelen 130 civarında yazıldığı düşünülen metne atıfta bulunan 2. ve 3. yüzyıl Hristiyanları, kitabı elçi Pavlus'un yoldaşı Barnabas'a atfeder (Ehrman, 2003: 219).

Kitap esas olarak Yahudilik ve Hristiyanlık ilişkisiyle ilgilenmektedir. Metin, Yahudiliğin sahte bir din olduğundan, Yahudi Kutsal Yazılarının sadece Mesih'in ışığında anlaşılabilirliğinden ve Eski Ahit'te Mesih'ten ve Hristiyanlıktan haber verildiğinden bahseder (Ehrman, 2003: 219).

2.4.11.4. Sözde Titus Mektubu (The Pseudo-Titus Epistle)

Sözde Titus Mektubu 8. yüzyıla ait Latince bir el yazmasında *Pavlus'un Havarisi Titus'un İffet Durumu Üzerine Mektubu* başlığıyla 1896 yılında keşfedilmiştir (Otero, 2003a: 53). 5. yüzyılda oluşturulduğu tahmin edilen söz konusu mektubun yazarı kendisini, kanonik mektuplardan birinin de ithaf edildiği, Pavlus'un arkadaşı Titus olarak tanıtır (Ehrman, 2003: 239). İspanya'da ortaya çıkmıştır (Elliot, 2005: 532). Keşfedilen metin Yunanca'dan Latince'ye tercüme bir eserdir ancak tercüme işleminin kalitesiz olması, metnin anlaşılabilirliğini azaltmaktadır (Otero, 2003a: 53).

2.4.11.5. Lentunus Mektubu (The Letter of Lentulus)

Orijinal dilinin Latince veya Süryanice olduğu tahmin edilen, Mesih'in fiziksel görünüşünü tanımlaması nedeniyle ünlenen Lentunus Mektubu 13. yüzyıl gibi geç bir tarihe aittir (Elliot, 2005: 542). İtalya'da yazıldığı düşünülmektedir (James, 1983: 477).

2.4.11.6. İskenderiyelilere Mektup (The Epistle to the Alexandrians)

Muratori fragmanında Marcionistlere ait bir mektup olarak listelenen metin günümüze ulaşmamıştır. Ancak James, Zahn'dan aktararak 8. yüzyıla ait *Havari Pavlus'un Koloselilere Mektubu* (*Epistle of Paul the Apostle to the Colossians*) başlıklı bir mektup ile İskenderiyelilere

Mektup arasında bir bağlantıdan bahseder (James, 1983: 479). Ayrıca ifade edilen iki metnin de Pavlus'un Vaazları olarak adlandırılan başka bir metnin parçaları olabileceğini vurgular (James, 1983: 480).

2.4.12. Vahiy Türü Metinler

2.4.12.1. Petrus'un Vahyi (The Apocalypse of Peter)

Nag Hammadi literatürü içerisinde bulunan Petrus'un Gnostik Vahyi metninden ayrı olarak 1886/1887 yılında Akhmim'de bir keşiş mezarında Petrus İncili ile beraber bulunan Petrus'un Vahyi, Yunanca olarak 8. veya 9. yüzyılda yazılmıştır (Muller, 2003b: 621). Ancak orijinal metin 100 yılı civarları gibi erken bir tarihe tarihlenebilir (Elliot, 2005: 594). Metin Muratorian kanonu ve Eusebios'un kendi hazırladığı kanonda yer almış ancak daha sonra sahte olduğu gerekçesiyle Yeni Ahit kanonundan çıkarılmıştır (Ehrman, 2003: 280). 5. yüzyıla ait kaynaklarda söz konusu metnin kutsal Cuma günlerinde ibadetlerde kilise cemaati tarafından okunduğuna dair bilgiler yer alır (Elliot, 2005: 593). İfade edilen bilgiden hareketle Petrus'un Vahyi kitabının 5. yüzyılda bile popüleritesini sürdürdüğü, Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında yaygın olarak kullanıldığı ve kanonik kutsal kitaplar kadar değer gördüğü söylenebilir. Hatta keşiş mezarında keşfedilen metnin 8-9. yüzyıla tarihlenmesi, söz konusu kullanımın popüleritesinin ifade edilen tarihlere kadar sürdüğünü gösterir.

Metin ile ilgili patristik tanıklıklar İskenderiyeli Clement, Methodius, Macarius ve Antakyalı Theophilus'a aittir. Hatta İskenderiyeli Clement ve Macarius metni direkt kendi adıyla, Petrus'un Vahyi olarak anarlar (Elliot, 2005: 593). Petrus İncili ile Petrus'un Vahyi kitaplarının yazarının aynı kişi olduğu ve Vahiy kitabının İncil'den daha eski olduğu düşünülmektedir (Elliot, 2005: 594). Metnin menşei konusunda Filistin (Elliot, 2005: 595) ve Mısır (Muller, 2003b: 622) adları geçse de kesin bir şey söylemek olanaksızdır.

2.4.12.2. Petrus'un Koptik-Gnostik Vahyi (The Coptic Gnostic Apocalypse of Peter)

Patristik yazarlar tarafından Petrus'un Vahyi olarak yapılan tanıklıklar şüphesiz yukarıda incelemeye tabi tutulan, Koptik-Gnostik olmayan metne aittir. Nag Hammadi literatürü (7. kodeks, 3. papirüs) arasında bulunan metin her ne kadar Koptik ismini taşısa da metnin aslı Yunancadır (Werner, 2003: 702). 3. yüzyıla tarihlenen (Robinson, 1990: 373) metnin menşei Suriye veya Filistin olarak kabul edilebilir (Werner, 2003: 702).

2.4.12.3. Pavlus'un Vahyi (The Apocalypse of Paul)

Pavlus, Korintlilere yazdığı ikinci mektubun 12. bölümünde Tanrı tarafından alınıp üçüncü göğe götürüldüğünden bahseder. Söz konusu anlatı Pavlus'un ağzından yazılacak bir Vahiy kitabının oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. Metin, genel kabule göre, 4. yüzyılın sonu ile 5. yüzyılın başı arasında bir tarihe tarihlense de (Duensing ve Otero, 2003: 713) 3. yüzyılın başlarında yaşamış kilise babası Origen tarafından mezkûr metne ait olduğu zannedilen bir îmâdan söz edildiğinden, metnin daha önce yazıldığı da iddia edilmiştir (Ehrman, 2003: 288). Kaynaklarda metnin ilk olarak 3. yüzyılın ortalarında Yunanca yazılmış olduğu bilgisine de rastlanmaktadır (Elliot, 2005: 616). Her halükârda metin Petrus'un Vahyi'nden çok daha sonra ortaya çıkmıştır. Yazar içerik olarak Petrus'un Vahiy başta olmak üzere daha önceki var olan Vahiy literatürünü bilmekte ve kullanmaktadır (Duensing ve Otero, 2003: 714). Metnin Mısır'da ortaya çıktığı tahmin edilmektedir (Elliot, 2005: 616).

2.4.12.4. Pavlus'un Koptik-Gnostik Vahyi (The Coptic Gnostic Apocalypse of Paul)

Nag Hammadi'de (5. kodeks, 2. papirüs) keşfedilmesine kadar Pavlus'un Koptik-Gnostik Vahiyi bilinmemektedir. Dolayısıyla keşiften önce Pavlus'un Vahiyi olarak bilinen metin yukarıda değinilen metindir. 2. yüzyıla tarihlenebilen metin, tipik bir Yahudi karşıtı gnostik geleneğe aittir (Robinson, 1990: 257). Nag Hammadi literatürü metinlerinin genelde Yunanca'dan çeviri olduğu gerçeğine karşın söz konusu metnin Yunanca'dan tercüme edildiğine dair net bir kanıt yoktur (Funk, 2003c: 695-696). Kaynaklarda metnin coğrafi kökenine dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

2.4.12.4. Thomas'ın Vahyi (The Apocalypse of Thomas)

Gelasian Kararnamesi'nde heretik bir kitap olarak bildirilmesi nedeniyle Thomas'ın Vahiy varlığı bilinmemektedir. 1908'de Philippsianus Kodeksi (No. 1829)'nin keşfiyle metin gün yüzüne çıkmıştır (Otero, 2003b: 748). Metin uzun ve kısa versiyon olarak iki farklı varyasyonla yer almaktadır. Uzun metin diğer vahiy türü apokrif literatürün harmonisi şeklinde görülebilir ve 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenebilir (Elliot, 2005: 645). Kısa metin daha özgün ve otantik olarak kabul edilir (Otero, 2003b: 748-749) ve 5. yüzyıldan daha erken bir zamana tarihlenir (Elliot, 2005: 645).

2.4.12.6. Yuhanna'nın Vahyi (The Apocalypses of John)

Apokrif metin olarak Yuhanna'nın Vahyi'nden bahsedildiğinde üç farklı versiyona ait literatürden bahsedilir. Bunlardan ilki, birkaç el yazmasında varlığını devam ettiren, öteki

dünya ile ilgili, İsa ile Yuhanna arasında geçen soru-cevaptan oluşan ve 5. yüzyıla tarihlenen kitaptır (Elliot, 2005: 684; Schneemelcher, 2003l: 693). İkincisi, Kıbrıs kökenli, 6. ve 8. yüzyıllar arasına tarihlenen bir metindir (Schneemelcher, 2003l: 693). Üçüncüsü ise ortaya çıkış tarihi bilinmeyen, 11. yüzyıla ait Kıpti el yazmasında rastlanan metindir.

2.4.12.7. Bartolomeos'un Vahyi (The Apocalypse of Bartholomew-the Questions of Bartholomew)

Bartolomeos'un Vahyi olarak anılan metin aslında vahiy türü bir metin olmaktan daha çok, yukarıda Bartolomeos İncili olarak ele alınan metnin Slavca ve Latince versiyonlarının başlığı olan Bartolomeos'un Soruları'dır (Schneemelcher, 2003l: 694; Elliot, 2005: 652).

2.4.12.8. Hermas'ın Çobanı (The Shepherd of Hermas)

2. yüzyılın ilk yarısında, Roma piskoposu Pius'un kardeşi Hermas tarafından yazılan, Yunanca olarak kaleme alınan Hermas'ın Çobanı, ilk dört yüzyılın Hristiyanları arasında popüler bir kitaptır (Ehrman, 2003: 251). Metin vahiy türü bir eser olarak kabul görmekte birlikte, anlatı incili veya diyalog metni olarak da kabul edilebilir (Vielhauer ve Strecker, 2003b: 595). Kitap, adını, Hermas'a çoban şeklinde görünen melekse bir ilham verici figürden alır (Ehrman, 2003: 251). Söz konusu ilham verici figür, Hermas'a ilahi vahiyleri iletir ve anlamlarını yorumlar. Metin, vaftizden sonra herhangi bir inananın yanlışlıkla günah işlemesi sonucunda ne yapması gerektiği sorusuna cevap arar ve genel olarak tövbe tavsiyesinde bulunur (Vielhauer ve Strecker, 2003b: 599). Gerçeği söylemek, sadaka vermek, iyilik yapmak ve cinsel ahlaksızlıktan, sarhoşluktan, oburluktan ve diğer ahlaksızlıklardan kaçınmak gibi emirler içerir (Ehrman, 2003: 251).

Bazı kiliseler tarafından kanonik kutsal metin olarak kabul edilmesine rağmen herhangi bir havariye dayanmadığı gerekçesiyle kanon dışı bırakılmıştır (Ehrman, 2003: 251).

2.4.12.9. Elkesai Kitabı (The Book of Elchasai)

Hippolytus, Epiphanius ve Origen, çeşitli mezhepler tarafından ve özellikle Elkesailer tarafından kullanılan Elkesai Kitabı'ndan söz ederler (Irmischer, 2003, s. 685). Metnin 2. bölümünde, kitabın İmparator Trajan'ın saltanatı döneminde vaaz edildiği bilgisi yer alır (Irmischer, 2003: 687). Dolayısıyla 1. yüzyılın sonu ile 2. yüzyılın başı gibi erken bir zamana tarihlenebilir. Elkesai tarikatı mensuplarının yaşadığı bölge Ürdün olduğundan kitabın da sözü edilen bölgede ortaya çıktığı kabul edilebilir.

Kitap Yahudi karakterli bir kitaptır. Özellikle sünnetin, abat kutlamasının ve Kudüs yönünde dua etmenin gerekliliğinden bahseder (Irmscher, 2003: 686). Metin aynı zamanda gnostik unsurlar da barındırır (Elliot, 2005: 686). Metin içerisindeki gnostik unsurlar, Elkesai tarikatının, Ebionit mezhebinin gnostik bir kolunu temsil ettiği düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir. Ayrıca Mani'nin Elkesai tarikatı içerisinde büyüdüğü ve daha sonra bu cemaatten ayrıldığı ifade edilir (Irmscher, 2003: 0686-687).

SONUÇ

İsa'nın ölümünden kanonun oluşum zamanı olarak kabul edilen 4. yüzyıla kadar olan süre içerisinde Hristiyanlar kutsal metin niteliğinde çok sayıda eser oluşturmuşlardır. Eserlerin meydana çıktığı bölgelerde bu eserler inananlar tarafından başta ibadetler olmak üzere çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Birtakım metinlerin kullanım alanı ise yerellikten çıkarak daha geniş coğrafyalara yayılmış ve Hristiyanlar arasında popülerlik kazanmıştır.

İsa'nın hayatına ve tebliğine dair metinlerin meydana çıkmasına ve Hristiyan coğrafyada yaygınlaşmasına paralel olarak Hristiyanlık içerisinde bazı grupların oluştuğu ve her grubun farklı inanış biçimlerine sahip olduğu çalışmamızda ortaya koyulmaya çalışılmıştır. “Neden bazı metinler kanon dışı bırakıldı?” sorusuna verilebilecek genel cevap, Ortodoksi-Heterodoksi mücadelesi neticesinde ortodoks anlayışın diğer gruplara galip gelmesinin kanon listesine yansması olarak yanıtlanabilir. Araştırmamız içerisinde değinilen; Yahudi-Hristiyanlar, Gnostikler, Marcionistler'in yanı sıra çalışmamızda konu edilmemiş daha pek çok Hristiyan grup, ilk 4 yüzyıl boyunca Hristiyan coğrafyada kendine yer bulmuş, savunduğu inanç esaslarına tabi olan cemaatleri ve bu cemaatler tarafından kullanılan kitapları oluşturmuşlardır. Ancak sözü edilen pek çok grup içerisinde proto-ortodokslar -ileride Ortodoks Hristiyanlığı oluşturacak grup- diğer bütün gruplara üstün gelmiş ve savunduğu inanç şekli ve teolojik bakış açısı, Hristiyanlığın genel geçer teolojik doktrinleri olarak kabul edilmiştir. Çalışmamızda ortodoks anlayışın oluşması, Pavlus'un ortodoks anlayışa etkisi, Heterodoks grupların oluşumu gibi konular -çalışmamızın ana konusu olmadığı için- yüzeysel olarak ele alınmış, ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Ancak ortodoks anlayışın oluşumu, ortodoks anlayışın Hristiyanlığa etkileri, Ortodoksi-Heterodoksi mücadelesi gibi meseleler, üzerinde derin araştırmalar gerektiren konular arasındadır. Özellikle ülkemizde zikredilen alana dair yapılan çalışmaların birkaç makaleden ibaret olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla Hristiyanlığın ilk yüzyıllarını anlamak ve Ortodoksi'nin etkisini kavramak adına mezkûr alanda daha çok araştırma yapılması gerektiği düşünülmektedir.

Hristiyan coğrafyada var olan çok sayıda dinî metnin bir kanon içerisinde toplanması fikrinden sonra kanon için uygulanacak kriterler de hiç şüphesiz proto-ortodoks bakış açısına göre belirlenmiş ve zikredilen grubun teolojik anlayışını yansıtan metinlerin yer aldığı bir kanon oluşturulmuştur. Genel anlamda kutsal kitaplar, o dine tabi olanlar için dinin sınırlarını çizen; inanan kimsenin neye, nasıl inanması ve ne şekilde davranması gerektiğini, ibadetlerini hangi normlara göre yerine getirmesi gerektiğini bildiren metinlerdir. Ancak Hristiyanlık özelinde

değerlendirildiğinde dinin sınırlarını belirleyen kutsal kitap değil proto-ortodoks anlayış olmuştur. Zikredilen anlayış, bütün metinleri kendi anlayışına uygun teolojik kalıba koymuş, bu kalıba oturan metinleri kanonik kabul ederken kalıba oturmayan metinleri kanon dışı bırakmıştır. Hiç şüphesiz, bizzat proto-ortodoks anlayış tarafından oluşturulan söz konusu kalıba, yine bizzat proto-ortodoks anlayış tarafından oluşturulan metinler dışında hiçbir metin girememiştir. Dolayısıyla Yeni Ahit kanonuna dâhil olan 27 kitap Hristiyan Ortodoksi'nin teolojik niteliklerini taşıyan metinlerdir, denilebilir. İfade edilen bakış açısından hareketle, Yeni Ahit'in sunduğu Teoloji ve Kristoloji anlayışının; Hristiyanlığın ilk yılları bağlamında düşünüldüğünde geniş ve zengin bir kültürel, coğrafi ve sosyo-teolojik resmin sunulduğu tablonun, sadece ortodoks anlayışı temsil eden grubun penceresinden yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Kanona dâhil olamadıkları için “kanon dışı kitaplar” olarak adlandırılan apokrif metinler içerisinde gnostik öğretileri barındıran metinlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Özellikle Nag Hammadi buluntularını ihtiva eden eserlerin neredeyse tamamı gnostik metinlerden oluşmaktadır. Bu durum Hristiyanlığın ilk yıllarında Gnostiklerin sayıca fazla olmaları ve geniş bir coğrafyaya yayılmalarından dolayı onların pek çok metne sahip oldukları izlenimini vermektedir. Diğer taraftan, durum farklı bir bakış açısıyla ele alındığında, günümüze dek keşfedilen eserlerin çoğunluğunun gnostik öğretileri temsil eden metinler olduğu, yer altında henüz keşfedilmemiş ancak keşfedilmeyi bekleyen diğer gruplara ait metinlerin de var olabileceği düşünüldüğünde apokrif metinlerin önemi ve değeri daha iyi kavranabilir.

Çalışmamız, zaman içerisinde aldığı anlam farklılıkları nedeni ile tartışmalı bir kavram olan “Apokrif” teriminin ne anlam ifade ettiğine dair bir bakış açısı sunmaya çalışmıştır. Etimolojik olarak “gizli” anlamını taşıyan mezkûr kelime zaman içerisinde anlam farklılıkları yaşamıştır. Apokrif metinlerin ilk tanıkları olan kilise babalarının aktarımlarında apokrif metinler, kanonik eserlerin basit bir kopyaları, onların taklitleri ve hatta uydurulmuş metinler olarak tanıtılmışken özellikle 19. yüzyılın sonlarında başlayarak 20. yüzyılda devam eden apokrif metinlere dair yapılan keşifler “apokrif” terimi, ilk anlamından uzaklaşarak kanon dışı kalan metinleri ifade etmeye başlasa da kanon dışı kalmış olmalarına rağmen okunabilir, istifade edilebilir metinler şeklinde anlamlandırılmaya başlanmıştır. Son dönemlerde Batı dünyasında apokrif metinlere dair yapılan çalışmalar, zikredilen metinlerin hem tarihi hem de teolojik belge olduklarını tespit etmesi açısından oldukça önemlidir. Öte yandan apokrif metinlerin keşfedilip batı dillerine tercüme edilmesi ve yayımlanması neticesinde, söz konusu metinlerin “Tarihsel İsa” ve İsa'nın havarileri hakkında bilinmeyenleri ortaya koyması yanında

aynı zamanda, İsa'nın hayatı ve peygamberlik görevine dair İslam'ın anlatılarına kaynaklık ettiği iddiaları da dillendirilmiştir. Kur'an'ın ve hadislerin İsa hakkındaki söylemlerinin, apokrif eserlerde yer alan anlatılardan faydalanılarak oluşturulduğu tezi bazı batılı yazarlar tarafından savunulmuştur. Bu aşamada apokrif metinler hakkında daha ayrıntılı bilgilere sahip olmak, söz konusu metinleri içerik olarak incelemek Müslüman akademisyenlerin dikkate alması gereken bir konu olarak değerlendirilmektedir. Hristiyanlık anlayışına göre esin mahsulü kabul edilmeyen apokrif metinlere uygulanacak metin kritiğinden hareketle mezkûr metinlerin İslamî söylem ile örtüşen veya ters düşen yönlerini ortaya koymak, gerekli bir çalışma olarak görülmektedir.

Ayrıca apokrif metinlerin kanonik kabul edilmeme nedenleri başlığı altında ifade edilen ve tamamı batılı teologlar tarafından ortaya atılan argümanların geçerli nedenler olmadığı bu çalışmada ortaya konulmaya çalışılmıştır. Örneğin sadece esin kaynağı olarak kabul edilen metinlerin kanona dahil edildiği görüşü bazı yönlerden hatalı görülmektedir. Bu noktada “esin kaynağı olmanın kriteri nedir, kanonik metinler hangi gerekçelerle esin kaynağı olarak kabul edilmiştir veya Pavlus’a ait 13 mektup esin kaynağı kabul edilerek kanonda yer alırken, yine Pavlus’a ait Laodikyalılara Mektup ve Korintlilere 3. Mektup gibi birtakım mektupların da bulunduğu metinler neden esin kaynağı olarak kabul edilmeyerek kanon dışı bırakılmıştır?” sorularının cevabı yoktur. Aynı başlık içerisinde öne sürülen; apokrif metinlerin bölgesel kaldığı, sadece belirli parçalar veya fragmanlar tarzında mevcut oldukları, havarisellik özelliği taşımadıkları gibi nedenler de gerçekliği olmayan nedenler olarak görülmektedir. Zira Petrus’un Vahyi veya Hermas’ın Çobanı gibi metinlerin 5. yüzyıla kadar kiliselerde ibadet maksadıyla okunduğu çalışmamızda ifade edilmiştir. Bazı geç dönem apokrif metinlerin havarisellik özelliği taşımadığı söylenebilirse de özellikle erken dönemde üretildiği sabit olan ve Sinoptik İncillerle büyük ölçüde benzerlik arz eden Tomas İncili gibi metinler bu kategorinin dışında tutulmalıdır.

2000 yılı aşkın bir tarihe sahip Hristiyanlığın, özellikle 19. yüzyılda başlayan ve hâlâ devam eden keşifler neticesinde apokrif külliyat ile yüzleşmesi, apokrif metinleri kabullenmesi ve onları dini metinler içerisinde konumlandırması elbette kolay bir hadise değildir. Ancak keşfedilen metinler de ortaya koydukları teolojik, kristolojik bakış açılarıyla görmezden gelinecek, yok sayılacak eserler değildir. Her ne kadar Hristiyanlık aleminde genel kabul gören Hristiyan ortodoks anlayışının söz konusu metinleri özümsemesi kolay olmasa da mezkûr metinler, özellikle son zamanlarda akademik çevrelerce kabul görmüş, önemli sayılmış ve araştırma konusu edilmiştir. Hiç şüphesiz bütün apokrif metinleri aynı kefeye koyarak hepsine aynı önemi atfetmek mümkün değildir. Kanon dışı kalmış metinler kategorisinin bir ucunda

gerçekten uydurulmuş, sahte metinler yer alabileceği gibi diğer ucunda da sinoptik inciller ile paralel olarak görülen, kanonik metinlerin değinmediği konuları makul biçimde ele alan metinler yer alacaktır. Ancak her hâlükârda, kanon dışı kalmış apokrif külliyatı sahiplenmek ve onlara gereken önemi vermek Hristiyan âleminin görevi olarak görülmektedir. Bu noktadan hareketle, kanon dışı kalmış tüm literatürü Apokrif kavramı ile nitelemek yerine, kanon dışı metinler de kendi içlerinde farklı kategorilere ayrılarak farklı isimlendirmeler yapılabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

İsa'nın sözlerini sunan Tomas İncili'nin keşfinden sonra bu incil ile ilgili Jenkins'in, kanon listesinin yeniden gözden geçirilmesi ve kanon dışı kalmış literatür içerisinde kanona dahil edilebilecek metinlerin yeniden değerlendirilmesi çağrısı (Jenkins, 2003: 55), apokrif metinlere bakış açısının olması gerektiği durumu göstermesi adına önemlidir.

KAYNAKÇA

- Adam, B. (2012). “Tevrat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, XLI, 40-45.
- Albayrak, K. (2005). “İznik Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hristiyan Akımları”. *Uluslararası İznik Sempozyumu*. 5-7 Eylül 2005, İznik, 103-137.
- Andrews, H. T. (1908). *The Apocryphal Book of Old&New Testament*. London T.C.&E.C. Jack, Edinburgh.
- Arendzen, J. (1907a). “Basilides”. *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <https://www.newadvent.org/cathen/02326a.htm> (erişim tarihi: 27.09.2020).
- Arendzen, J. (1907b). “Bardesan and Bardesanites”. *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <http://www.newadvent.org/cathen/02293a.htm> (erişim tarihi: 27.09.2020).
- Arendzen, J. (1908). “Cerinthus”. *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <https://www.newadvent.org/cathen/03539a.htm> (erişim tarihi: 26.09.2020).
- Arendzen, J. (1909). “Ebionites”. *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <http://www.newadvent.org/cathen/05242c.htm> (erişim tarihi: 18.03.2020).
- Arendzen, J. (1910). “Marcionites”. *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <http://www.newadvent.org/cathen/09645c.htm> (erişim tarihi: 09.03.2020).
- Aydın, F. (2017). *Pavlus Hristiyanlığına Giriş*. Eski Yeni, Ankara.
- Aydın, M. (2017). “Hristiyanlıkta Vahiy”. *Vahiy Zincirinin Son Halkası Kur'an Vahiy Sempozyumu*. 7 Ekim 2017, İstanbul, 79-136.
- Bacchus, F. J. (1909). “Eusebios of Cæsarea”. *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <https://www.newadvent.org/cathen/05617b.htm> (erişim tarihi: 11.06.2020).
- Barr, J. (1983). *Holy Scripture - Canon, Authority, Criticism*. Clarendon Press, Oxford.
- Batuk, C. (2008). “İsa Mesih Kadınları da Kurtaracak mı? Hristiyanlıkta Kadın Sorununa Genel Bir Bakış”. *Dini Araştırmalar*, 11 (31): 19-48.
- Bauer, W. (1971). *Orthodoxy and Heresy In Earliest Chiristianity*. Fortress Press, Philadelphia.
- Bayrakdar, M. (2015). *Bir Hristiyan Dogması: Teslis*. Ankara Okulu, Ankara.

- Bethge, H. G. (2003). "The Letter of Peter to Philip". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 342-347.
- Blatz, B. (2003a). "The Coptic Gospel of Thomas". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 110-133.
- Blatz, B. (2003b). "The Dialogue of the Saviour". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 300-303.
- Chapman, J. (1909). "Elcesaites". *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <http://www.newadvent.org/cathen/05372a.htm> (erişim tarihi: 19.03.2020).
- Cowper, B. H. (1979). *The Apocryphal Gospels*. Williams and Norgate, Edinburg.
- Cullmann, O. (2003). "Infancy Gospels". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 414-469.
- Delehay, H. (1910). "Hagiography". *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <https://www.newadvent.org/cathen/07106b.htm> (06 11.06.2020).
- Drijvers, H. J. (2003a). "The Abgar Legend". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 492-500.
- Drijvers, H. J. (2003b). "The Acts of Thomas". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 322-411.
- Duensing, H. ve Otero, A. D. (2003). "Apocalypse of Paul". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 712-748.
- Durak, N. (2013). "Sinoplu Bir Gnostik: Marcion". *Dergİlabant (Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, 1 (2): 1-18.
- Duygu, Z. (2018a). *İsa, Pavlus, İnciller*. Düşün, İstanbul.
- Duygu, Z. (2018b). "İsa ve Musa Yasası Meselesi". *Bilimname*, 35: 283-304.
- Duygu, Z. (2018c). "İsa'nın Yeni Ahit'te "Tanrı Oğlu" Olarak Tanımlanması Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59 (1): 155-181.
- Duygu, Z. (2019). "Sözlü Gelenek, Form Kritiği ve İnciller". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46: 297-327.

- Dvornik, F. (1990). *Konsiller Tarihi*. (Çev. M. Aydın), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Ehrman, B. (1996). *Orthodox Corruption of Scripture*. Oxford University Press, New York.
- Ehrman, B. (2000). *The New Testament, A Historical Introduction To The Early Christian Writings*. Oxford University Press, New York.
- Ehrman, B. (2002). *Lost Christianities: Christian Scriptures and the Battles over Authentication*. The Teaching Company, Virginia.
- Ehrman, B. (2003). *Lost Scriptures*. Oxford University Press, New York.
- Ehrman, B. (2006). *The Lost Gospel of Judas Iscariot*. Oxford University Press, New York.
- Ehrman, B. (2007). *İncil Nasıl Değiştirildi*. (Çev. Ö. Toprak), Truva Yayınevi, İstanbul.
- Ehrman, B. ve Plese, Z. (2014). *The Other Gospels Accounts of Jesus from Outside the New Testament*. Oxford University Press, New York.
- Elliot, J. K. (2005). *The Apocryphal New Testament*. Clarendon Press, New York.
- Eusebios. (2010). *Kilise Tarihi*. (Çev. F. Akderin), Chiviyazıları, İstanbul.
- Eusebios. (tarihsiz). Church History. <https://www.newadvent.org/fathers/2501.htm> (erişim tarihi: 11.09.2020)
- Foster, P. (2009). *The Apocryphal Gospels*. Oxford University Press, New York.
- Foster, P. (2010). *The Gospel of Peter Introduction, Critical Edition and Commentary*. Brill, Leiden-Boston.
- Funk, W. P. (2003a). "The First Apocalypse of James". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 313-326.
- Funk, W. P. (2003b). "The Second Apocalypse of James". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 327-341.
- Funk, W. P. (2003c). "The Coptic Gnostic Apocalypse of Paul". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 695-700.
- Gathercole, S. (2014). *The Gospel of Thomas Introduction and Commentary*. Brill, Leiden-Boston.
- Greenlees, D. (2007). *The Gospel of Prophet Mani*. The Book Tree, California.
- Gündüz, Ş. (1998). *Mitoloji ile İnanç Arasında*. Etüt Yayınları, Samsun.
- Gündüz, Ş. (2000). "Pavlus Teolojisinde Gnostik Unsurlar". *Dini Araştırmalar*, 2 (6): 51-75.
- Gündüz, Ş. (2004). "Dinlerde Ayrılık ve Çatışma: Ortodoksi ve Heresi Kavgası". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (9): 1-19.

- Gündüz, Ş. (2012). “Erken Dönem Hristiyan Gnostisizmi”. *Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu*. 25-27 Mayıs 2012, Malatya, 61-73.
- Gündüz, Ş. (2017a). *Din ve İnanç Sözlüğü*. Vadi, İstanbul.
- Gündüz, Ş. (2017b). *Hristiyanlık*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul.
- Gündüz, Ş. (2019). *Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı*. MiletNihal, İstanbul.
- Güngör, A. İ. (2016). “Apokrifler ve Hristiyan Kutsal Metinleri Arasındaki Yeri”. A. H. Eroğlu (Ed.). *Prof. Dr. Abdurrahman Küçük’e Armağan*. Berikan, Ankara.
- Harman, Ö. F. (2000). “İncil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, XXII, 270-276.
- Harman, Ö. F. (2013a). “Yahudi Hristiyanlığı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, XLIII, 184-187.
- Harman, Ö. F. (2013b). “Yahudilik İnanç Esasları”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, XLIII, 201-207.
- Hartog, P. A. (2015). *Orthodoxy and Heresy in Early Christian Contexts Reconsidering the Bauer Thesis*. James Clarke & Co., Cambridge.
- Havey, F. (1907). “African Synods”. *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <https://www.newadvent.org/cathen/01199a.htm> (erişim tarihi: 12.06.2020).
- Heide, G. (2012). *Timeless Truth in the Hands of History: A Short History of System in Theology*. PICWICK Publications, Eugene, Oregon.
- Irenaeus. (tarihsiz). *Against Heresies*. <https://www.newadvent.org/fathers/0103.htm> (erişim tarihi: 06.05.2020).
- Irmischer, J. (2003). “The Book of Elchasai”. W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca’dan İngilizce’ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 685-690.
- Işık, H. (2012). “Gnostisizmin Genel Teolojik Arka Planı ve Tarihsel Gelişimi”. *Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu*. 25-27 Mayıs 2012, Malatya, 29-43.
- James, M. R. (1983). *The Apocryphal New Testament*. Oxford University Press, New York.
- Jenkins, P. (2003). *Hidden Gospels*. Oxford University Press, New York.
- Jeremias, J. (2003). “The Freer Logion”. W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca’dan İngilizce’ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 248-249.

- Jeremias, J. ve Schneemelcher, W. (2003a). "Oxyrhynchus Papyrus 840". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 94-95.
- Jeremias, J. ve Schneemelcher, W. (2003b). "Papyrus Egerton 2". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 96-99.
- Jonas, H. (2001). *The Gnostic Religion*. Beacon Press, Boston.
- Kaçar, T. (2003). "Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44: 187-206.
- Kasser, R. (2006). "The Story of Codex Tchacos and the Gospel of Judas". R. Kasser, M. Meyer, G. Wurst (Ed.). *The Gospel of Judas*. National Geographic, Washington, 47-76.
- Kelber, W. H. (1976). *The Passion in Mark*. Fortress Press, Philadelphia.
- Kirchner, D. (2003a). "The Apocryphon of James". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 285-299.
- Kloppenborg, J. S. (1999). *The Formation of Q*. Trinity Press, Harrisburg.
- Koester, H. (2000). *History and Literature of Early Christianity*. Walter de Gruyter & Co., Berlin.
- Kutsal Kitap. (2016). Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul.
- Kuzgun, Ş. (1991). *Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıklar ve Çelişkileri*. Metinler Matbaacılık, İstanbul.
- Ludlow, M. (2003). "'Criteria of Canonicity' and the Early Church". J. Barton ve M. Wolter (Ed.). *Die Einheit der Schrift und die Vielfalt des Kanons*. Walter de Gruyter, Berlin, 69-93.
- Maas, A. (1907). "Agrapha". *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <https://www.newadvent.org/cathen/01225c.htm> (erişim tarihi: 12.06.2020).
- MacDonald, W. (2002). *Kutsal Kitap Yorumu*. Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul.
- Martin, S. (2010). *Gnostikler - İlk Hristiyan Sapkınlar*. (Çev. E. Ç. Babaoğlu) Kalkedon, İstanbul.
- Maurer, C. ve Schneemelcher, W. (2003). "The Gospel of Peter". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 216-227.

- McDowell, J. (1999). *The New Evidence That Demands a Verdict*. Thomas Nilsen Publishers, Nashville.
- Meral, Y. (2007). *Yeni Ahit Kanonu'nun Oluşumu (I-IV. Yüzyıllar)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Merkel, H. (2003). "Appendix: the 'Secret Gospel' of Mark". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 106-109.
- Metzger, B. M. (1987). *The Canon Of The New Testament*. Clarendon Press, Oxford.
- Michel, T. (1992). *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş*. Lütuf Yayıncılık, İstanbul.
- Miller, R. J. (1994). *The Complete Gospels*. Polebridge Press, San Francisco.
- Miller, R. (2004). *The Gospel of Thomas*. Skylight Paths Publishing, Vermont.
- Muller, C. D. (2003a). "Epistula Apostolorum". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 249-284.
- Muller, C. D. (2003b). "Apocalypse of Peter". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 620-638.
- Otero, A. D. (2003a). "The Pseudo-Titus Epistle". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 53-74.
- Otero, A. D. (2003b). "Apocalypse of Thomas". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 748-752.
- Oudenrijn, M. A. (2003). "The Gospel of Gamaliel". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 558-560.
- Poncelet, A. (1910). "St. Irenaeus". *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <http://www.newadvent.org/cathen/08130b.htm> (erişim tarihi: 07.10.2019).
- Prat, F. (1911). "Origen and Origenism". *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <http://www.newadvent.org/cathen/11306b.htm> (erişim tarihi: 25.03.2020).

- Prieur, J. M. (2003). "The Acts of Andrew-Introduction". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 101-151.
- Puech, H. C. ve Blatz, B. (2003). "Other Gnostic Gospels and Related Literature". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 354-413.
- Quasten, J. (1995). *Patrology*. Christian Classics, Texas.
- Reid, G. (1907). "Apocrypha". *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <https://www.newadvent.org/cathen/01601a.htm> (erişim tarihi: 28.05.2020).
- Reid, G. (1908). "Canon of the New Testament". *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <https://www.newadvent.org/cathen/03274a.htm> (erişim tarihi: 08.05.2020).
- Robinson, J. M. (1990). *The Nag Hammadi Library*. Harper Collins, San Francisco.
- Römer, C. (2003). "The Correspondence Between Seneca and Paul". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 46-53.
- Saltet, L. (1912). "Epiphanius of Salamis". *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York. <http://www.newadvent.org/cathen/13393b.htm> (erişim tarihi: 04.03.2020).
- Sarıçioğlu, E. (2016). *Diğer İnciller*. Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta.
- Schaeferdiek, K. (2003). "The Acts of John". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 152-209.
- Scheidweiler, F. (2003). "The Gospel of Nicodemus". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 501-536.
- Scheidweiler, F. ve Schneemelcher, W. (2003). "The Gospel of Bartholomew". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 537-557.
- Schenke, H. M. (2003a). "The Gospel of Philip". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 179-208.

- Schenke, H. M. (2003b). "The Book of Thomas". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 232-247.
- Schenke, H. M. (2003c). "The Acts of Peter and the Twelve Apostles". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 412-425.
- Schmidt, C. ve Macdermot, V. (1978). *The Books of Jeu and the Untitled Text In the Bruce Codex*. Brill, Leiden.
- Schneemelcher, W. (2003a). "General Introduction". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha* (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 9-75.
- Schneemelcher, W. (2003b). "Non-Biblical Material about Jesus-Introduction". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha* (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I: 77-87.
- Schneemelcher, W. (2003c). "Fragments of Unknown Gospels-Introduction". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 92-93.
- Schneemelcher, W. (2003d). "Oxyrhynchus Papyrus 1224". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 100.
- Schneemelcher, W. (2003e). "Papyrus Cairensis 10735". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 101.
- Schneemelcher, W. (2003f). "The Strasbourg Coptic Papyrus". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 103-105.
- Schneemelcher, W. (2003g). "The so-called Fayyum Fragment". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 102.
- Schneemelcher, W. (2003h). "The Gospel of the Egyptians". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 209-215.

- Schneemelcher, W. (2003i). "The Kerygma Petri". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha* (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 34-41.
- Schneemelcher, W. (2003j). "Acts of Paul". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 213-270.
- Schneemelcher, W. (2003k). "The Acts of Peter". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 271-321.
- Schneemelcher, W. (2003l). "Later Apocalypses-Introduction". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 691-694.
- Schoeps, H. J. (2019). *İlk Hristiyanlar*. (Çev. E. Sarıkçıoğlu), Düşün, İstanbul.
- Smith, A. P. (2005). *The Gospel Of Philip*. SkyLight Paths Publishing, Woodstock-Vermont.
- Sollier, J. (1907). "Adoptionism". *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <http://www.newadvent.org/cathen/01150a.htm> (erişim tarihi: 15.03.2020).
- Tanyu, H. (1988). "Ahd-i Cedîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, I, 501-507.
- Tarakçı, M. (2003). "Hristiyanlıkta Vahiy Anlayışı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 171-201.
- Tarakçı, M. (2005). "Hristiyan Düşüncesinde Apoloji ve St. Thomas Aquinas". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 135-146.
- Tarakçı, M. (2012). "Vahiy". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, XLII, 443-447.
- Thomassen, E. ve Oort, J. V. (2009). *The Panarion of Epiphanius of Salamis* (Cilt 1). Brill Publishers, Leiden.
- Thomassen, E. ve Oort, J. V. (2013). *The Panarion of Epiphanius of Salamis* (Cilt 2). Brill Publishers, Leiden.
- Thurston, H. (1911a). "Menologium". *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <https://www.newadvent.org/cathen/10191b.htm> (erişim tarihi: 11.06.2020).

- Thurston, H. (1911b). "Devotion to the Passion of Christ". *The Catholic Encyclopedia*. Robert Appleton Company, New York, ABD. <https://www.newadvent.org/cathen/11527b.htm> (erişim tarihi: 28.10.2020).
- Tixeront, J. (1920). *A Handbook of Patrology*. B. Herder Book Co., New York.
- Tuckett, C. (2005). "Forty Other Gospels". M. Bockmuehl, ve D. A. Hagner (Ed.). *Written Gospels*. Cambridge University Press, New York, 238-253.
- Tümer, G. (1991). "Aslî Günah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, III, 496-497.
- Vielhauer, P. ve Strecker, G. (2003a). "Jewish-Christian Gospels". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, I, 134-178.
- Vielhauer, P. ve Strecker, G. (2003b). "Apocalyptic in Early Christianity-Introduction". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. (Almanca'dan İngilizce'ye Çev. R. McL. Wilson), Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 569-602.
- Wenz, G. (2006). "Kanonik Bir Kitap Olarak Kutsal Kitap ve Hristiyanlığın Kutsal Yazısı-Teolojik Amaçlı Tarihsel Notlar". *İnsan onuru: İslam ve Hristiyanlık'taki Temelleri*. AÜİF, Ankara, 3-9.
- Werner, A. (2003). "The Coptic Gnostic Apocalypse of Peter". W. Schneemelcher (Ed.). *New Testament Apocrypha*. Westminster John Knox Press, Kentucky, II, 700-712.

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Esat Mahmut KARAKUŞ
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Daday İmam Hatip Lisesi
Lisans Diploması	Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Yabancı Dil / Diller	İngilizce, Arapça
BİLİMSEL FAALİYETLER	
- Türk Akademik Araştırmalar Dergisi Uluslararası Multidisipliner Kongresi (TARRC) “Dinler Tarihi Bakış Açısından İslam’da Büyü Olgusunun Değerlendirilmesi” adlı bildiri sunumu.	